

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἑτέρων δ'
εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψη-
φίσμασιν εὐρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συνα-
γαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν,
ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἥθους καὶ τρόπου
παραδιδούς.

Πλουτ. *Νικίας* 1, 5

Ο ΜΕΝΤΩΡ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας,
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ, ὁ ὁποῖος συντάσσει τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους: 1 • Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Μνήμες ἀπὸ τῆ δράση καὶ τὸ ἔργο τοῦ
Σπυρίδωνος Μαρινάτου: 3-15 • Βασιλείου Χ. Πετράκου, Ὁ πολιτικὸς Μαρινᾶτος:
16-49 • Νανῶς Μαρινάτου, Ὁ Μαρινᾶτος στὴ Γερμανία τοῦ Μεσοπολέμου καὶ ὁ
«ἀστικὸς ἀνθρωπισμός»: 50-62 • Μαρίας Παντελίδου-Γκόφα, Οἱ ἀνασκαφές στὸν
Μαραθώνα: 63-78 • Γεωργίου Τζωράκη, Σπυρίδων Μαρινᾶτος (1925-1938). Ὁ
πρωτοπόρος ἀρχαιολόγος στὴν Κρήτη τοῦ Μεσοπολέμου: 79-100 • Ἀγγελου Χανιώτη,
Φάμα Σπυρίδωνος Μαρινάτου. Ἡ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας ὡς προφορικὴ
ἱστορία: 101-114 • Ντόρας Βασιλικοῦ, Sir Denys Page - Σπυρίδων Μαρινᾶτος: μί
ἀρχαιολογικὴ φιλία: 115-133 • Χρίστου Ντούμα, Ἡ προϊστορικὴ Θήρα καὶ ἡ σχέση
τῆς μὲ τὴν Κρήτη: 134-160.

Εἰκ. ἐξωφύλλου: Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ τοιχογραφία τοῦ «μεγάλου τοίχου τῶν κόκκινων σπειρῶν»
(Ἔργον 2014, εἰκ. 52).

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἐλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

ISSN 1105-7181

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήνα

ΜΝΗΜΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

*Μηκόνη καὶ Ἐλευθίη, σύ τε Κοῦρε μέγιστε,
ὄν ποί' ἐν Αἰγαίῳ οὔρει τίκτε Ῥέα,
εὐμενέες τελέθοιτε Μαρινάτω, ὃς ἔφηγεν
ὑμέτερα θνητοῖς ἄντρα θ' ἔδη τε πάλιν¹.*

Σ. Α.

Γνώρισα στην παιδική μου ηλικία τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, διάδοχο τότε του Στέφανου Ξανθουδίδη στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κρήτης στο Ηράκλειο. Τον είχα ακούσει να προσφωνεί στα 1935 τον Evans στα αποκαλυπτήρια της προτομής του στην Κνωσό. Τον είχα θαυμάσει να παίζει συνθέσεις κλασικής μουσικής στο βιολί, σε μια επίσκεψή του στον πατέρα μου, και είχα απαντήσει τότε σωστά στην ερώτηση που μου είχε θέσει: «Ποιος ήτο ο Ιδομενεύς!»

Ἐπειτα από λίγα χρόνια, στα 1939, ήταν καθηγητής μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αργότερα εξεταστής μου στον διαγωνισμό προσλήψεως Επιμελητών Αρχαιοτήτων. Τον επισκεπτόμουν και στο σπίτι του στην οδό Πολυλά. Στη δεκαετία του 1950, όταν ήμουν Επιμελητής στο Ηράκλειο, με Ἐφορο Αρχαιοτήτων τον Νικόλαο Πλάτωνα, ο Μαρινάτος ήταν για ένα διάστημα προϊστάμενός μας, Διευθυντής Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας, στο οποίο τότε υπαγόταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ερχόταν τα καλοκαίρια για την ανασκαφή της μινωικής έπαυλης Βαθυπέτρου. Τον υποδεχόμασταν, ο Πλάτων και εγώ, στο λιμάνι ή στο αεροδρόμιο, και τον συνοδεύαμε πάλι στην αναχώρησή του. Οι αρχαιολόγοι στην Ελλάδα ήταν λίγοι και υπήρχε στενή σχέση μεταξύ όλων μας.

Ζωηρή πάντα ήταν η επιστημονική συζήτηση γύρω από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις και τα προβλήματα χρονολογίας και τυχών του μινωικού πολιτισμού. Ιδιαίτερα μας απα-

σχολούσε η αποκρυπτογράφηση των μυκηναϊκών πινακίδων της Κνωσού και της Πύλου, από τους Ventris και Chadwick. Ο Μαρινάτος ήταν από τους πρώτους που είχαν δεχθεί την ορθότητα της ανάγνωσης. Παρατηρούσε ότι δεν μπορούσαν να είναι τυχαίες ορισμένες λογικά πειστικές αναγνώσεις κρητικών τοπωνυμίων και λέξεων που εδήλωναν ποικίλες απασχολήσεις ανθρώπων του ανακτόρου, γναφεύς, κεραμεύς, χαλκεύς κ.ά. Ο Πλάτων διατηρούσε ορισμένες επιφυλάξεις λόγω του δυσνόητου και γλωσσικά ανώμαλου πολλών αναγνώσεων, και τις είχε διατυπώσει σε άρθρο του στα *Κρητικά Χρονικά* του 1954. Προσωπικά, με απασχολούσε περισσότερο η διατριβή μου για τη μινωική θεά, που δημοσιεύθηκε στο ίδιο περιοδικό μετά τέσσερα χρόνια. Δεχόμεν την άποψη τού Μαρινάτου περί «ατελούς μονοθεΐας» των μινωικών χρόνων: μία κυρία θεά, που διασπάται, στη λατρεία, σε διαφορετικές εκφάνσεις ή τοπικές μορφές. Προσπάθησα να δείξω ότι από αυτήν κατάγονται όλες οι γυναικείες θεότητες των ελληνικών χρόνων.

Στα 1960 η Αρχαιολογική Υπηρεσία μεταφέρθηκε από το Υπουργείο Παιδείας στο Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, με ενέργεια του Διευθυντού Αρχαιοτήτων Ιωάννη Παπαδημητρίου, ανασκαφώς των Μυκηνών και της Βραυρώνος, σε μια προσπάθεια αποκλεισμού των Καθηγητών του Πανεπιστημίου από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. Ειδικά για την Κρήτη, η απομάκρυνση του Μαρινάτου, άριστου γνώστη των κρητικών πραγμάτων και ιδιαίτερα ενδιαφερόμενου για την περιοχή, μπορούσε να έχει απρόβλεπτες επιπτώσεις. Ο ίδιος επανήλθε, κατά την πρώτη φάση της δικτατορίας των «συνταγματαρχών», στα 1967-1973, οπότε «σχεδόν επεστρατεύθη και επέστη», όπως μου έλεγε, να αναλάβει τη θέση Γενικού Επιθεωρητού Αρχαιοτήτων (από το 1971 στο Υπουργείο Πολιτισμού). Μετά την πτώση του αυταρχικού καθεστώτος, στα 1974, άρχισαν να διατυπώνονται κατηγορίες εναντίον του Μαρινάτου, για τη συνεργασία του με τους στρατιωτικούς. Ωστόσο δεν είναι δίκαιο να λησμονείται το τεράστιο επιστημονικό και διοικητικό έργο του Μαρινάτου, που προηγήθηκε της εκτροπής και συνεχίστηκε στη διάρκειά της.

Είχα διαδεχθεί από το 1962 τον Νικόλαο Πλάτωνα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κρήτης και θυμούμαι ότι η κοινή γνώμη πληροφορήθηκε ευνοϊκά την ανάληψη της διεύθυνσης από μίαν ισχυρή προσωπικότητα, που μπορούσε να περισώσει σε δύσκολους καιρούς το κύρος της Υπηρεσίας. Είναι γνωστό ότι οι δικτατορίες είναι φυτώρια ανισορροπίας και είχε ήδη περιέργως εμφανισθεί ένας γηραιός συνταξιούχος πρώην Έφορος Αρχαιοτήτων, με αρχηγικές αξιώσεις. Ευτυχώς το πράγμα δεν είχε συνέχεια, όταν ανέλαβε τη Γενική Επιθεώρηση ο Μαρινάτος.

Η πρώτη μεγάλη προσφορά του Μαρινάτου, ήδη στη δεκαετία του 1930, ήταν η καινοτόμος απόφασή του να καταφιισθεί το παλαιό κτίριο του Μουσείου Ηρακλείου, κτισμένο στις αρχές του 20ου αιώνα, και στον ίδιο χώρο να ανεγερθεί το νέο Μουσείο. Πολλοί τότε προτιμούσαν να διατηρηθεί το κτίριο για μίαν άλλη χρήση, και να οικοδομηθεί το καινούργιο Μουσείο σε άλλο οικόπεδο που θα έπρεπε να αγορασθεί. Μία τέτοια λύση θα σήμαινε όχι μόνο οικονομική επιβάρυνση του κράτους, αλλά και μεγάλη καθυστέρηση. Η αποφασιστικότητα, με την οποία χειρίσθηκε το θέμα ο Μαρινάτος, εξασφάλισε ώστε ήδη το καλοκαίρι του 1939 να είναι έτοιμη η πρώτη πτέρυγα αιθουσών του Μουσείου, με εκτεθειμένη τη μινωική συλλογή στο ισόγειο, στις υπάρχουσες από την εποχή του Χατζιδάκη και του Ξανθουδίδη βιτρίνες. (Μία δεύτερη πτέρυγα αιθουσών έκθεσης, με νέες βιτρίνες, προστέθηκε από τον Πλάτωνα, και μια τρίτη από εμένα.)

Τα σχέδια του νέου Μουσείου έγιναν από τον αρχιτέκτονα Πάτροκλο Καραντινό, κατά τις οδηγίες του Μαρινάτου. Η κυριότερη καινοτομία ήταν η προσθήκη για πρώτη φορά βαθύτατου, υπόγειου αντιαεροπορικού καταφυγίου για αρχαιότητες. Το καταφύγιο δεν είχε προσπέλαση με σκάλα ή ανελκυστήρα. Τα αντικείμενα που αποθηκεύονταν εκεί τοποθετούνταν σε σανίδωμα που ανεβοκατέβαινε με χειροκίνητη τροχαλία! Με τον ίδιο τρόπο, όχι ακίνδυνα, κατέβαινε και το προσωπικό που τακτοποιούσε στο καταφύγιο τα κιβώτια με τις αρχαιότητες.

Η προβλεπτικότητα του Μαρινάτου διατήρησε τους θησαυρούς της μινωικής τέχνης από τον κίνδυνο καταστροφής ή σύλησης στη διάρκεια των αεροπορικών βομβαρδισμών του Ηρακλείου από τους Γερμανούς, στη Μάχη της Κρήτης, τον Μάιο του 1941. Το Μουσείο δεν είχε εξαιρεθεί από τον βάρβαρο σχεδιασμό της επιδρομής και πολλές βόμβες έπεσαν πάνω στο κτίριο και στον περίβολό του, όπως λεπτομερώς αφηγείται ο Πλάτων στα *Κρητικά Χρονικά* του 1947. Αν υπήρχε ακόμα το παλαιό κτίριο, θα είχε καταρρεύσει, ή οι πόρτες του θα είχαν ανοίξει από την πίεση των γύρω εκρήξεων, και το περιεχόμενο θα είχε συληθεί ή μεταφερθεί στη Γερμανία. Η έγκαιρη απόκρυψη, που επραγματοποίησε ο Πλάτων, και η πρόσθετη προστασία του καταφυγίου με σάκκους άμμου, έσωσε τα μινωικά αριστουργήματα στο διάστημα των πολεμικών επιχειρήσεων και της εχθρικής Κατοχής, οπότε μεγάλο μέρος του κτιρίου είχε επιταχθεί από γερμανικές υπηρεσίες, ακόμη και με τοποθέτηση «φωλεών πολυβόλων» σε ορισμένα σημεία. (Δεν έλειψαν βομβαρδισμοί του Μουσείου και από τη βρετανική αεροπορία, που είχε βάσεις στην Αίγυπτο.) Το απροσπέλαστο καταφύγιο απεμάκρυνε και άλλον έναν κίνδυνο: το άνοιγμα αιθουσών για επίσκεψη από Γερμανούς αξιωματικούς, όπως επανειλημμένως οι γερμανικές αρχές είχαν ζητήσει!

Το Μουσείο που εσχεδίασε ο Καραντινός περιελάμβανε ισόγειες και ανώγειες αίθουσες, βιβλιοθήκη, εργαστήριο, σκοτεινό θάλαμο φωτογραφιών, γραφεία, αποθήκες, κατοικίες του Εφόρου και του Αρχιφύλακα, κήπο και πρασιές - παρτέρια διακοσμητικής βλάστησης. Ήταν ένα αρμονικό σύνολο όγκων στην κλίμακα της τότε πόλης. Η μελέτη των νέων έργων της δεκαετίας του 2000 δεν σεβάσθηκε το κτίριο του Καραντινού, αν και εθεωρείτο ως το πρώτο δείγμα επιτυχούς νεωτερικής αρχιτεκτονικής του beton στην Ελλάδα. Η αισθητική του προβλήθηκε σε σχετική έκθεση πριν από λίγα χρόνια στη Θεσσαλονίκη.

Ας προστεθεί στο σημείο αυτό ότι χάρη στις δραστηρίες ενέργειες του Μαρινάτου, στο τέλος της δεκαετίας του 1930,

είχαν απελευθερωθεί η γειτονική προς το Μουσείο νότια στρογγυλή απόληξη του βενετικού τείχους και η ανατολική πλευρά του κήπου του Μουσείου, οι οποίες ήταν επί χρόνια κατειλημμένες από τους θερινούς κινηματογράφους Λιναρδάκη «Αλκαζάρ» και «Βόσπορο»! Στον πρώτο χώρο εγκαταστάθηκε αργότερα από τον Πλάτωνα το Επιγραφικό Μουσείο, ενώ στον δεύτερο διαμορφώθηκαν πρασιές χαμηλής βλάστησης. Είναι ολοφάνερο ότι τον Μαρινάτο τον χαρακτήριζε μια ευρύτατη αντίληψη των ευθυνών και των καθηκόντων του, πέρα από την τυπική διεκπεραίωση της συνηθισμένης υπαλληλικής γραφειοκρατίας.

Ελέχθη κάποτε ότι ο Μαρινάτος στο διάστημα της Εφορείας του στην Κρήτη, απορροφημένος από τις μινωικές αρχαιότητες, δεν ενδιαφέρθηκε για τα βενετικά μνημεία. Η γνώμη μου, βασισμένη στην προσεκτική εξέταση των παλαιών αρχείων του Μουσείου, δεν συμπίπτει με την άποψη αυτή. Είχα δει έγγραφά του, από τα πρώτα χρόνια υπηρεσίας του στην Κρήτη, σχετικά με τη ισχυρή εντύπωση μεσαιωνικής πόλης που έδινε τότε το παλιό Κάστρο - Ηράκλειο, και για την ανάγκη λήψης μέτρων διάσωσής του. Η ισχυρότατη όμως τότε πίεση της κοινής γνώμης για ανοικοδόμηση και «ανάπτυξη», και οι εθνικιστικές προκαταλήψεις, οδήγησαν κατά τα τελευταία πέντε χρόνια της δεκαετίας του '30 στην καταστροφή του ανατολικού μώλου και του Μικρού Κούλε του βενετικού λιμένα. Ας υπενθυμίσω εδώ ότι οι εκτεταμένες κατεδαφίσεις και ανατινάξεις πυλών, τειχών, νεωρίων, είχαν αρχίσει από την εποχή του ζωηρά ενδιαφερόμενου αλλά ανίσχυρου Ξανθουδίδη.

Ευτυχώς στα χρόνια της Γενικής Επιθεώρησης Μαρινάτου εκτελέστηκαν μεγάλα έργα αποκατάστασης των σωζόμενων ακόμη βενετικών οχυρώσεων. Ο νοτιοανατολικός προμαχώνας Vitturì (Βίγλα) κατεχόταν έως τότε από αναρίθμητα σπιτάκια σεισοπαθών, που είχαν χάσει τις κατοικίες των στον σεισμό του 1926. Οι κατοικίες είχαν κτισθεί πάνω στο τείχος επί Εφορείας Ξανθουδίδη και αποτελούσαν τον λεγόμενο «οικισμό τρωγλοδυτών»! Στη διάρκεια των έργων, γύρω στα

1970, οι τρώγλες κατεδαφίσθηκαν, οικοδομήθηκε ένας άλλος κανονικά σχεδιασμένος οικισμός, δυτικά του Ηρακλείου, και εκεί μεταστεγάσθηκαν οι «τρωγλοδύτες». Το σημερινό όνομα, «οικισμός Δειλινών», δόθηκε από τον ίδιο τον Μαρινάτο επί δημαρχίας Ιωάννου Βογιατζάκη.

Εκτελέσθηκαν κατά τη διάρκεια της Γενικής Επιθεώρησης Μαρινάτου και άλλα σημαντικά έργα βάσει μελετών που είχε αναθέσει, έπειτα από σχετική πρότασή μου, ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού στον ικανό, αλλά πρόωρα χαμένο αρχιτέκτονα Αντώνιο Λαμπάκη. Αποκαταστάθηκε η Κρήνη Bembo και απαλλάχθηκε από έναν «καπετάνιο» που είχε χτίσει γύρω της το καφενείο του, αποκαταστάθηκε το φρούριο του λιμένα Κούλες και έγινε επισκέψιμο με εισιτήριο, απελευθερώθηκαν από καταλήψεις και απέκτησαν ξύλινα θυρώματα οι βενετικές πύλες Ιησού και Παντοκράτορος.

Σε πλήρη αντίθεση προς τα ως άνω επιτεύγματα συντελέσθηκε η κατεδάφιση του βενετικού ναού του Σωτήρος (San Salvator, τέμενος Βαλιδέ). Ο ναός από τα χρόνια του Ξανθουδίδα είχε μεταποιηθεί εντελώς ακαλαίσθητα σε Γυμνάσιο, με παραμορφωτική προσθήκη δύο ορόφων, κλιμάκων και άνοιγμα πολλών παραθύρων. Στην ψυχολογία της τότε εποχής, μετά το 1922, υπήρχαν μόνο οξύτατες υλικές ανάγκες. Στη δεκαετία του '60 και '70 ο ναός μπορούσε, έστω δύσκολα, να αναπαλαιωθεί, αν και ίσως το αποτέλεσμα θα ήταν κατώτερο από την πρόσφατη αναστήλωση του ναού του Αγίου Πέτρου. Θα ήταν μια πλαστή ανακατασκευή. Την κατεδάφιση του San Salvator επεδίωκαν οι περίοικοι (των οποίων τα οικόπεδα αξιοποιήθηκαν με τη δημιουργία πλατείας και πρασίνου), και διάφοροι τοπικοί παράγοντες με το σύνθημα εκσυγχρονισμού της πόλης. Το ίδιο ήθελαν ο τότε Νομάρχης και ο Νομομηχανικός. Το πέτυχαν παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες κυρίως του αρμόδιου Επιμελητού Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Εμμ. Μπορμπουδάκη. Υπήρξε υπέρ του μνημείου και μια έντονη παρέμβαση του εισαγγελέως Δ. Τζεβά και μια ασθενής δήλωση του Αρχιεπισκόπου Ευγενίου. Σε σχετική σύσκεψη στο Υπουργείο Πολιτισμού

στην Αθήνα, τον Απρίλιο του 1970, ο Μαρινάτος είπε: «Υπό τας σημερινάς συνθήκας η τυχόν κατεδάφισις θα ήτο ολίστημα και η θέσις μου δυσχερής». Είχα κληθεί μόνο στη συγκεκριμένη σύσκεψη και, ξέροντας ότι ο επίσης παρών Στυλ. Παττακός, βασικό στέλεχος της δικτατορίας, εμφανιζόταν ως πιστός Χριστιανός, πρότεινα ματαιώς να ληφθεί απόφαση αναστήλωσης του ναού και απόδοσής του στη λατρεία².

Τελικά, έπειτα από άλλες συσκέψεις, και παρά τη γνώμη όλων των αρμοδίων και ορισμένων τεχνικών, που αμφισβητούσαν το επιχείρημα κακής στατικής αντοχής του κτιρίου, ο ναός έπαυσε να προστατεύεται ως διατηρητέος, αποχαρκτηρίσθηκε και κατεδαφίσθηκε. Κύριοι υπεύθυνοι ήταν οι κρατούντες που ήθελαν να φανούν αρεστοί στην τοπική κοινή γνώμη. Επέβαλαν τη θέλησή τους. Πάντως ο Μαρινάτος δεν βρισκόταν πράγματι στο πλευρό τους και δεν εδίσταζε να εκφράζεται ενίοτε εναντίον τους. Ήταν άλλωστε παλιός βενιζελικός και είχε εκδηλωθεί υπέρ του κινήματος του 1935. Η αντιπάθεια προς τα μνημεία ήταν ακόμη τότε ισχυρή στο Ηράκλειο, υπήρχαν και εφημερίδες που απαιτούσαν κατεδαφίσεις (!) αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει σήμερα, οπότε ο Δήμος Ηρακλείου πραγματοποιεί και προγραμματίζει αναστηλώσεις και πολιτιστικές χρήσεις πυλών, τειχών και ναών βενετικών χρόνων.

Σημαντικότερο ήταν ένα άλλο μέτρο που ελήφθη στο διάστημα της Γενικής Επιθεώρησης Μαρινάτου και απέβλεπε στην προστασία της παλαιάς ιστορικής συνοικίας Πλάκας των Αθηνών, με τον περιορισμό ύψους των νέων οικοδομών. Σχετικό ήταν, όπως μου γνώρισε ο κ. Πετράκος, το «Βασιλικόν Διάταγμα περί όρων δομήσεως εν Αθήναις», ΦΕΚ 262 δ, 10.11.1971. Προηγουμένως, βάσει του ισχύοντος Αρχαιολογικού Νόμου 5351, το κράτος ήταν υποχρεωμένο να απαλλοτριώνει τα οικόπεδα, όταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία εμπόδιζε μίαν οικοδομή. Με τον περιορισμό των υψών εξέλιπε το κίνητρο για ανέγερση πολυκατοικιών και μεγάλων κτιρίων. Έτσι διατηρήθηκε ο χαρακτήρας του σωζόμενου τμήματος της παλιάς πόλης, του μόνου που δίνει την αίσθηση

της ιστορικής συνέχειας από την αρχαία, κλασική και ρωμαϊκή εποχή, στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεώτερη Αθήνα. Οι παραδοσιακές μικρές, απλές κατασκευές και οι «νεοκλασικές» προσόψεις εναρμονίζονταν με τα αρχαία ερείπια και με τους χριστιανικούς ναούς. Υπήρξαν νεώτερες τροποποιήσεις του σχετικού διατάγματος, δεν αποτολμήθηκε όμως κατάργησή του. Ανάλογο μέτρο, σε μίαν άλλη εποχή έλλειψης «πολιτικού κόστους», ήταν η νομοθετική προστασία των ιστορικών κέντρων στις πόλεις Ρέθυμνο και Χανιά, στα χρόνια της κυβέρνησης «αποστατών» της Ένωσης Κέντρου, στα 1966. Το μέτρο αποδείχθηκε τελικά και οικονομικός ωφέλιμο, διότι αύξησε την τουριστική κίνηση, ενώ στο Ηράκλειο επικράτησε πολεοδομικό και κυκλοφοριακό χάος.

Στον αρχαιολογικό τομέα τεράστιο ήταν το έργο του Μαρινάτου κατά την περίοδο 1967-1974, στην ανασκαφή Θήρας, με την ανακάλυψη στο Ακρωτήριο, κάτω από στρώμα ηφαιστειακής τέφρας ύψους πέντε μέτρων, σχεδόν ακεραίων οικοδομημάτων, θαυμάσιου συνόλου τοιχογραφιών και πλήθους κινητών ευρημάτων. Πρόκειται για μίαν από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις όλων των εποχών. Στην ανασκαφή συνέβαλε και τη συνέχισε ο καθηγητής Χρίστος Ντούμας. Με τη Θήρα είχε ασχοληθεί ο Μαρινάτος από το 1939, όταν διατύπωσε για πρώτη φορά τη θεωρία του περί καταστροφής της μινωικής Κρήτης λόγω της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας στα 1500 π.Χ. Ο Μαρινάτος υπέθεσε ότι σεισμοί, εκτίναξη τέφρας και κυρίως ένα ηφαιστειακό παλιρροιακό κύμα (τσουνάμι), μεγαλύτερο από εκείνο της έκρηξης Κρακατάου μεταξύ Ιάβας - Σουμάτρας του 1883, προκάλεσε την καταστροφή των βόρειων παραλιακών κέντρων της Κρήτης, διέλυσε τον μινωικό στόλο, και κλόνησε τον μινωικό πολιτισμό.

Την ως άνω άποψη δέχθηκαν ως βεβαία ή πιθανή οι Casson, Schachermeyr και άλλοι στο εξωτερικό· στην Ελλάδα ο Πλάτων και εγώ, στο εκλαϊκευτικό βιβλίο μου *Μινωικός Πολιτισμός* (1969). Τη δέχεται και σήμερα ο Ελευθέριος Πλάτων, ακόμη και για την ανατολική ακτή της Κρήτης, τη Ζάκρο. Άλλοι παρατήρησαν ότι η τέφρα είχε μεταφερθεί από βορει-

οδυτικούς ανέμους στα Δωδεκάνησα κυρίως. Στην Κρήτη η μικρή ποσότητα τέφρας που έπεσε θα ήταν μάλλον ωφέλιμη παρά επιζήμια στις καλλιέργειες. Το τσουνάμι που έφτασε στην Κρήτη δεν θα ήταν τόσο ισχυρό. Το περιόριζαν οι πλευρές της *καλδέρας*, από την οποία ξεκίνησε. Παρατηρήθηκε επίσης χρονική απόσταση πενήντα τουλάχιστον χρόνων ανάμεσα στην έκρηξη του ηφαιστείου στην ΥΜ ΙΑ εποχή, περίπου στα 1500 π.Χ., και την καταστροφή των βόρειων κρητικών οικισμών στην ΥΜ ΙΒ, μετά το 1450 π.Χ.³.

Μία παραλλαγή της θεωρίας του Μαρινάτου διατύπωσαν οι J. Driessen και C. Macdonald, δεχόμενοι όχι φυσική καταστροφή στην Κρήτη, αλλά “social and psychological effects” στη μινωική κοινωνία λόγω της έκρηξης⁴. Την ως άνω άποψη των δύο ερευνητών, ότι μετά την έκρηξη η ΥΜ ΙΒ εποχή παρουσίαζε αναρχία, εσωτερικές συγκρούσεις και παρακμή των τεχνών, απέρριψε ο P. Warren⁵. Πράγματι κανείς πολιτισμός δεν διαλύθηκε για «ψυχολογικές» αιτίες. Δεν υπάρχει στην ιστορία κανένα παράλληλο. Κοινωνική αναταραχή δεν προέρχεται από φυσικές καταστροφές. Μόνο σε εποχές νομισματικής οικονομίας, όταν ο πλούτος μεταφέρεται σε κατώτερη κοινωνική τάξη (όπως στον δήμο της αρχαίας Αθήνας του 6^{ου} αιώνα π.Χ.), αρχίζει η τάξη αυτή να διεκδικεί την εξουσία. Ως προς άλλες γνώμες του Μαρινάτου που αναθεωρούνται από άλλους, θα ήθελα να αναφέρω την πράγματι πιθανή παρατήρηση του Γ. Ρεθεμιωτάκη ότι το σπήλαιο Αρκαλοχωρίου (ασήμαντο από άποψη φυσικής ομορφιάς), δεν ήταν λατρευτικό, όπως υποστήριζε ο Μαρινάτος, αλλά χώρος μιας έκτακτης αποθήκευσης και απόκρυψης πολύτιμων μεταλλικών αντικειμένων του γειτονικού ανακτόρου Γαλατά, στην ΥΜ ΙΑ εποχή⁶.

Ο Μαρινάτος, έναντι άλλων αρχαιολόγων, είχε και το πλεονέκτημα τέλειας γνώσης της αρχαίας γλώσσας και μιας ιδιαίτερης φιλολογικής οξύνοιας. Σωστά είχε διαγνώσει ότι το μικρό ξερονήσι *Ψείρα* της ανατολικής Κρήτης δεν έχει καμιά σχέση με τον *φθειρά*, το γνωστό παράσιτο του ανθρώπινου

σώματος και των μαλλιών, αλλά με τα Ψυρή νήσος του Ομήρου (*Οδ.* γ 171), Ψύρα του Στράβωνος 14,1,35, και ψυρίς γῆ: λυπρά, χέρσος του Ηουχίου. Όταν η προφορά των -ει -υ συνέπεσε, ήταν φυσικό να συνδυάσουν οι Κρητικοί το τοπωνύμιο προς την κοινότατη *ψείρα* και βάσει της παρανόησης αυτής να ονομάσουν και τη διπλανή μικρή βραχονησίδα *Κόνιδα* (= *κόνις*, αυγό της *ψείρας*, σαν άσπρος κόκκος σκόνης).

Οι R. Hope Simpson και Ph. P. Betancourt μελέτησαν το όλο θέμα και κατέληξαν στην ορθότητα της γραφής *Ψύρα*, αλλά πιστεύουν⁷ ότι πρέπει να διατηρηθεί το καθιερωμένο στην αρχαιολογία *Pseira*, όπως στην πρώτη σχετική δημοσίευση του R. Seager, ανασκαφώς των μινωικών οικιών της νησίδας. Ο ίδιος χρησιμοποιούσε όμως και τον τύπο *Psyra*. Αν πράγματι όλα τα καθιερωμένα είναι σεβαστά, τότε άραγε θα έπρεπε να διατηρηθεί και το *Como* της νότιας Κρήτης, όπως εσφαλμένα το έγραψε ο Evans; Ασφαλώς όχι, και σωστά το αποκατέστησε σε *Κομμός* (ονομασία φύκους συσσωρευόμενου στη συγκεκριμένη ακτή) ο ανασκαφέας του χώρου Joseph Shaw. Η *Ψύρα* είναι ένα από τα πολλά αρχαία τοπωνύμια που διατηρήθηκαν με την προφορική παράδοση αναλλοίωτα στην Κρήτη. Η εμμονή στην εσφαλμένη γραφή είναι επιστημονικά αδικαιολόγητη. Ας προστεθεί στα σχετικά επιχειρήματα το κύρος του Μαρινάτου.

Η εκπληκτική αίσθηση της γλώσσας που είχε ο Μαρινάτος διαπιστώθηκε άλλη μια φορά σε συζήτησή μου μαζί του, γύρω από το έργο του Αθανασίου Σκληρού, που μεταξύ άλλων γεγονότων του Κρητικού Πολέμου, 1645-1669, περιέγραψε σε αρχαιόγλωσσους δωδεκασυλλάβους την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας στα 1650:

...νησίδος Δίας υπέρ
μέταρσις εισοράτο Περσῶν ἀπλέτων⁸.

Ο Μαρινάτος μου είπε αμέσως ότι το παράλογο Περσῶν ἀπλέτων της έκδοσης Σάθα είναι πυρσῶν ἀπλέτων (πρβ. *πυρσοῦ, εκπυρσεῖω* στους στ. 73, 94 του ίδιου τμήματος του έργου, πρβ. και τη συνήθη φράση *φως ἀπλετον*). Ο Μαρινάτος δεν ήταν οπαδός της γελοίας θεωρίας «Γιατί διορθώνουμε;»

που έχει δυστυχώς επικρατήσει στη σημερινή «φιλολογία» της παρακμής.

Προβληματικό θέμα στην εποχή Μαρινάτου υπήρξε στην Κρήτη και το περίφημο χρυσό δαχτυλίδι, που δήθεν κάποιιο παιδί το βρήκε στην επιφάνεια της γης (!) κοντά στο μνημειώδες Temple-Tomb της Κνωσού. (Μάλλον προερχόταν από λαθραία ανασκαφή.) Ο ιερέας Ν. Πολάκης προσπάθησε να πουλήσει το δαχτυλίδι στον Evans. Όταν ο Μαρινάτος του ζήτησε να το παραδώσει στο Μουσείο ο ιερέας ισχυρίστηκε πως η γυναίκα του το έκρυψε στον κήπο, αλλά δεν θυμόταν πού! Ένας εγγονός του ιερέα, ο κ. Γ. Καζαντζής το βρήκε κρυμμένο στο σπίτι της θείας του Μαρίας Πολάκη, κόρης του ιερέα, και το παρέδωσε το 2002, έναντι αμοιβής, στο Εθνικό Μουσείο στην Αθήνα. Εξετάστηκε από επιτροπή αρχαιολόγων, κρίθηκε γνήσιο, και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου. Η σφραγιστική επιφάνεια του δαχτυλιδιού, τη γνησιότητα του οποίου ο Μαρινάτος αμφισβητούσε, έχει παράσταση της Μητέρας-Θεάς, καθισμένης δίπλα στον βωμό της, ενώ στο βάθος του ουρανού, ψηλά, επιφάνεται μετέωρη, η επανερχόμενη στη ζωή, Θεά-Κόρη. Μία έρεια κωπηλατεί σε ιερό πλοίο ανάμεσα σε δύο σκηνές εαρινής λατρείας δένδρων από γυμνή γυναίκα και άνδρα.

Γεμάτο «χιούμορ» είναι το άρθρο του για μian από τις εξωφρενικές αρχαιολογικές θεωρίες «Περί της φύσεως του μινωικού πολιτισμού», που είχαν ήδη αρχίσει στην εποχή εκείνη να παρουσιάζονται. (Το φαινόμενο σήμερα είναι καθημερινό.) Έγραφε, όπως όλοι μας τότε, στη λογία γλώσσα, την οποία κατανοούσαν οι ξένοι αρχαιολόγοι, απόφοιτοι, σχεδόν όλοι, κλασικών Γυμνασίων της δυτικής Ευρώπης. Μεταχειρίστηκε όμως ο Μαρινάτος σε ορισμένες δημοσιεύσεις του (ακόμη και για το Κρητικό Θέατρο του 17ου αιώνα) και τη δημοτική. Όταν έγραψε για τη Θήρα στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* είχε πια αναγνωρίσει, όπως έλεγε, ότι «η καθαρεύουσα έχασε τελικά το παιχνίδι».

Έπειτα από έναν γονιμότατο βίο, ο Σπυρίδων Μαρινάτος στα 1974 ευτύχησε να βρει και έναν ηρωικό, αιφνίδιο θάνατο, στον χώρο της μεγάλης ανασκαφής του, στην προϊστορική πόλη της Θήρας. Θάνατος ζηλευτός για κάθε ερευνητή: όχι σε νοσοκομείο, σε θλιβερή και μάταιη προσπάθεια παράτασης των γερατιών, αλλά στις επάλξεις! Χάθηκε, σαν υγιής, ακμαίος, κυριολεκτικά όρθιος, κατεχόμενος ως την τελευταία στιγμή από νεανικό πάθος ζωής, έρευνας, γνώσης.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

1. Ο Μαρινάτος ανέφερε τη *Μηκώνη* (παλαιά ονομασία της Σικυόνας) σε πιθανό συνδυασμό προς μian από τις μινωικές θεές του Ιερού Γάζι, που είχε ως σύμβολο την *μήκωνα υπνοφόρον*, στο άρθρο του «Η ανάγνωση της κρητομυκηναϊκής γραφής υπό του Β. Ηροζνυ», *Κρητικά Χρονικά* 1, 1947, 390.

2. Έκθεση *ντοκουμέντων για την κατεδάφιση του Ναού του Σωτήρος*. Έκδοση του Δήμου Ηρακλείου επί Δημαρχίας Μανόλη Καρέλλη, μετά τη μεταπολίτευση (χωρίς χρονολογία).

3. Για όλα τα ως άνω, βλ. R. Treuil, P. Darque, J. C. Poursat, G. Touchais, *Les civilisations égrénes du Néolithique et de l'Age du Bronze* (Paris 1989) σ. 365-374. Οι ίδιοι αναφέρουν και άλλες μετρήσεις που δίνουν ακόμη παλαιότερες χρονολογίες για την έκρηξη του ηφαιστείου, γύρω στα 1620. Πρβ. και το τρομερό τσουνάμι του Δεκεμβρίου 2004 στον Ινδικό Ωκεανό, που προκάλεσε πολλές χιλιάδες θυμάτων στην Ινδονησία, στην Κεϋλάνη και στην ανατολική ακτή της Αφρικής. (Αιτία ήταν η έκρηξη υποθαλάσσιου ηφαιστείου και σεισμός 9,3 Richter.) Μικρά παλιρροιακά κύματα προκλήθηκαν στην Κρήτη και από εκρήξεις και σεισμούς της Θήρας στα 1650 (περιγραφόμενα από τον Τζάνε Μπουνιαλή στον *Κρητικό Πόλεμο*, εκδ. Αλεξίου - Αποσκίτου, «Στιγμή» 1995, σ. 304-306), και στα 1956. Του τελευταίου αυτού φαινομένου υπήρξαμε αυτόπτες μάρτυρες στο λιμάνι Ηρακλείου και στην ακτή Καρτερού - Αμνισού. Βλ. και σημ. 8.

4. *The Troubled Island, Minoan Crete before and after the Santorini Eruption* (Liège 1997) σ. 95 κέ.

5. *AJA* 105, 2001, 115-118.

6. G. Rethemiotakis, Evidence of Social and Economic Changes at Galatas and Pediada in the New Palace Period, στο *Aegaeum* 23, *Monuments of Mimos: Rethinking the Minoan Palaces*, edited by J. Driessen, I. Schoep, and R. Laffineur (Liège 2001) σ. 55-69. Η ανασκαφή Μαρινάτου στην Αμνισό

της δεκαετίας του 1930, και οι δικές μου έρευνες στην ίδια περιοχή στα 1963 και 1967 δημοσιεύθηκαν οριστικά στον τόμο *Amnisos* του Jörg Schäfer, Gebr. Mann Verlag (Berlin 1992). Σχετικά με την ανασκαφή Μαρινάτου στο Βαθύπετρο, βλ. Joseph Shaw, Evidence for the Minoan Tripartite Shrine, *AJA* 82, 1978, 429-448. Για τη ναυτική τοιχογραφία της Θήρας, βλ. το άρθρο μου στον τιμητικό τόμο του Γιωάννη Rizza, *Μεγάλοι νήσοι* (Catania 2005). Αναδημοσίευση στα *Ποικίλα Ελληνικά*, «Στιγμή» 2009, σ. 29-38.

7. “Modern toponyms on Pseira”, στον τόμο *Pseira VIII: The Pseira Island Survey*, edited by Ph. P. Betancourt, C. Davaras, and R. Hope Simpson (2004), σ. 9-12, με παραπομπές στη γνώμη του Μαρινάτου, Ζώη και δική μου υπέρ της γραφής *Ψύρα*. Έτσι μνημονεύεται το νησάκι και στο βιβλίο της Marie Espérance von Schwartz (*Ελπίς Μέλανα*), *Erlebnisse und Beobachtungen...* (Ανόβερο 1892) σε ελληνική μετάφραση *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Ηράκλειο 2008) σ. 386 και στον χάρτη, που βασίζεται στη χαρτογράφηση του πλοίαρχου Spratt, του 1852. Σημειώνω ότι εσφαλμένα είναι και τα *Μόχλος*, *Φυλακωπή* και *Φράγχθη* (= Φράχτης) που επίσης έχουν επικρατήσει.

8. Κ. Σάθας, *Ελληνικά ανέκδοτα*, τόμ. Β΄ (Αθήνα 1867) σ. 121 (Ανατύπωση Ν. Καραβίας 1984).

Στυλιανός Άλεξίου (1921-2013).

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

Ἡ συγκέντρωσή μας σήμερα, 40 ἀκριβῶς χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, φαίνεται καθυστερημένη, δὲν εἶναι ὅμως καὶ περίπτωση μοναδική. Καὶ ἄλλοι τῆς γενιᾶς του ξεχάστηκαν. Καλύπτονται ἀπὸ τὴν καθημερινὰ λάμψη τῆς κοσμικῆς ἀρχαιολογίας, δυσφήμιση τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐκείνων ποὺ ἐργάζονται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες της.

Θ' ἀρχίσω τὴ διήγησή μου¹ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸν πρωτόδα, 50 χρόνια μετὰ τὴ γέννησή του, μὲ τὴν ἀναπόληση τοῦ πρώτου μαθήματος ποὺ ἄκουσα τῆς αἰγυπτολογίας, Ὀκτώβριο τοῦ '51 στὴ Φιλοσοφική, στὴ Σόλωνος. Μετὰ τὰ ὀχτὼ χρόνια τοῦ γυμνασίου, τὸ μάθημά του ἦταν πρωτάκουστο καὶ συναρπαστικό, ὅπως καὶ ἔμεινε ὡς τὴν τελευταία ὁμιλία του ποὺ ἄκουσα στὴν Πάτρα τὴν ἀνοιξη τοῦ '73.

Ἡ σχέση μου μ' Ἐκεῖνον ἦταν πολλαπλῆ. Καθηγητὴς μου στὸ Πανεπιστήμιο, ἐξεταστής μου στὸν διαγωνισμό τοῦ Κλάδου τὴν ἀνοιξη τοῦ '59, Προϊστάμενός μου στὴν Ὑπηρεσία. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἔμμεση σχέση. Διετέλεσε Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ '45 ἕως τὸ '71 καὶ ἀνασκαφεύς της, ἀπὸ τοὺς τυπικότερους καὶ συνεπέστερους· ἡ τελευταία ἔμμεση σχέση. Ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας, ὅπου δύο ἀπὸ τοὺς μαθητές του, ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης καὶ ὁ ὁμιλητὴς τούτης τῆς στιγμῆς, διαδεχτήκαμε, μὲ ἐνδιάμεσο τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ, τοὺς δύο κορυφαίους ἀρχαιολόγους καὶ πάντα ἀντίπαλους, τὸν Μαρινᾶτο καὶ τὸν Καροῦζο.

Ὅρισμένοι ἴσως μὲ θεωρήσουν ἀκατάλληλο ὁμιλητὴ, ἐπειδὴ δὲν ἀσχολοῦμαι μὲ τὴν Προϊστορία. Δὲν θὰ μιλήσω γιὰ τὸ ἔργο του καὶ τὶς μελέτες του ἀλλὰ μόνον γιὰ τὴν προσωπικότητά του. Νὰ μὴν ξεχνοῦν ὅμως οἱ προϊστορικοί· ὁ Μαρινᾶτος ἦταν πρῶτα ἑλληνιστὴς ἀπὸ τὶς σπουδές του καὶ εἶχε διδάξει κλασικὴ φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἐμμ. Πεζόπουλου καὶ κλασικὴ ἀρχαιολογία ἐπὶ

χρόνια μετὰ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο καὶ μάλιστα καλύτερα ἀπὸ ἐκεῖνον. Μόνον ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο ἄκουσα κλασικὴ ἀρχαιολογία. Καὶ τὸ μάθημά του ἦταν ἐξαιρετό. Μὲ λίγα λόγια· εἶχε εὐρύτατη καὶ βαθύτατη ἀρχαιογνωσία καὶ τὰ μαθήματά του δὲν ἦταν ὀστρακολογία οὔτε κυνήγημα χρονολογικῶν περιόδων τῆς προϊστορίας καὶ τῶν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερων ὑποδιαιρέσεών τους.

Τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντά του δὲν σταματοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Pierre Amandry μοῦ εἶχε διηγηθεῖ ὅτι σὲ συναναστροφές μαζί του, τοῦ εἶχε κάνει λόγο γιὰ Γάλλους συγγραφεῖς τοὺς ὁποίους ὁ Amandry ἀγνοοῦσε καὶ αἰσθανόταν κατὰ τὴ συζήτηση ἀμηχανία.

Φαίνεται ὅτι ὁ Μαρινᾶτος κάποτε λογοτέχνιζε. Ἀπὸ γράμμα² πού τοῦ ἔστειλε ὁ Γεώργιος Ζαρίφης στὶς 14 Ἀπριλίου³, πιθανότατα τοῦ 1934, προκύπτει ὅτι εἶχε γράψει μυθιστόρημα γιὰ τὸ ὁποῖο δέχεται κολακευτικούς λόγους:

«14 Ἀπρ. | Φίλε κύριε Μαρινᾶτε | Χριστὸς Ἀνέστη. Δεχθῆτε παρακαλῶ τὰς εὐχὰς ὅλων μας, δι' ὑμᾶς καὶ τὴν σύζυγόν σας. Δεχθῆτε ἐπίσης καὶ τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὸ ὠραιότατον μυθιστόρημά σας τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνθουσίασε κυριολεκτικῶς. Θαυμάζω τὴν καλωσύνην σας, τὴν ὑπομονήν σας καὶ τὸ πνεῦμα σας ἔτι δὲ περισσότερο τὴν εὐκολίαν μὲ τὴν ὁποίαν τὸ ἐγράψατε. Δύο θαυμάσιοι καθρέπται βγήκαν στὴν ἀγοράν. Τὸν ἕνα ἀγόρασε ἡ κυρία Σταθάτου, τὸν ἄλλο οἱ φίλοι τοῦ Μουσείου. Προέρχονται ἀπὸ τὴν Βόνιτσαν. Εἶναι τοῦ 5ου αἰῶνος, ὁ δὲ καθρέπτης τῆς Σταθάτου εἶναι ἴσως ὠραιότερος ἐκεῖνου πού εἶχεν ἤδη. | Φιλικώτατα Γ. Ι. Ζαρίφης».

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε ἂν τὸ μυθιστόρημα εἶχε γραφεῖ στὴν καθαρεύουσα ἢ τὴ δημοτικὴ.

Καὶ τώρα ἡ εἰκόνα τοῦ Μαρινάτου, ἡ δική μου, ὅπως ἔχει σχηματιστεῖ κατὰ τὴ φοιτητικὴ καὶ ὑπηρεσιακὴ ζωὴ μου, καὶ ἀκόμη ἀπὸ ἀρχεῖακὰ κείμενα, ἐπιστολές καὶ ἔγγραφα.

Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος γεννήθηκε στὸ Ληξούρι στὶς 17 Ἀπριλίου τοῦ 1901. Ἔτσι γράφει ὁ ἴδιος τὸ 1953, στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὴν Ἀκαδημία. Ὑπάρχει καὶ μία δεύτερη

έκδοχή, ὅτι γεννήθηκε στὶς 3 Νοεμβρίου στὴν Κοντογεννάδα. Τὸ γυμνάσιο τὸ ἔκανε στὸ Ληξούρι καὶ τὸ Ἄργοςτόλι. Ἡ τάση του δὲν ἦταν τὰ ἀνθρωπιστικὰ γράμματα ἀλλὰ κάποια ἄλλη ἐπιστήμη, ἴσως θετική, γιατί ὁ ἴδιος ρητὰ λέγει⁴ τὸ 1943 ὅτι «εἰς τὴν φιλολογίαν ἐνεγράφην ὄχι μὲ τὴν θέλησίν μου, ἀλλὰ ἅπαξ εὐρεθεὶς ἐκεῖ μοιραίως ἔλαβα θέσιν εἰς τὸ περιβάλλον τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων». Τὸ 1916 λοιπόν, στὴν ἀκμὴ τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων γράφτηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ τὸ 1921 πῆρε τὸ πτυχίον. Καθηγητὲς εἶχε τὸν Γρηγόριο Βερναρδάκη, τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη, τὸν Ἄνδρέα Σκιᾶ, τὸν Γεώργιο Χατζηδάκι, τὸν Σίμο Μενάρδο, τὸν Νικόλαο Πολίτη, τὸν Παναγῆ Καββαδία καὶ τὸν Χρῆστο Τσοῦντα. Συμφοιτητὲς του ἦταν οἱ τρεῖς Γιάννηδες, ὁ Συκουτρῆς, ὁ Κακριδῆς, ὁ Μηλιάδης, ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου καὶ ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης. Καὶ οἱ ἑπτὰ ξεχώριζαν γιὰ τὴν ἔντονη πνευματικὴ τους παρουσία καὶ ὡς πρόσωπα πού ἐξ ἀρχῆς τὰ χόρισαν βαθιεῖς γλωσσικὲς, πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς διαφορὲς πού ἐπέδρασαν στὴν Ὑπηρεσία καὶ στὸ Πανεπιστήμιον. Μεγαλύτερος ὅλων ἦταν ὁ Μηλιάδης μὲ καλλιτεχνικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἐνδιαφέροντα, ποιητὴς καὶ τεχνοκρίτης, καὶ ὁ Καρούζος, ἱστορικὸς τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀλλὰ καὶ μὲ ἐξαιρέτες μελέτες γιὰ καίρια θέματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Μέσα στὸ κλίμα τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου καὶ τῆς ἐκστρατείας στὴ Μικρὰ Ἀσία, κλίμα γιὰ λίγο ἐθνικῆς αἰσιοδοξίας, ὁ Μαρινᾶτος στρέφεται πρὸς τὴν ἀρχαιολογία. Ὁ ἴδιος δὲν τὸ μνημονεύει πούθενά, ἀλλὰ εἶναι σχεδὸν αὐτονόητο ὅτι στὴν ἀπόφασή του ἐκείνη θὰ ἐπέδρασαν καὶ ὁ συντοπίτης του Παναγῆς Καββαδίας καὶ ὁ Χρῆστος Τσοῦντας. Τριτοετῆς φοιτητὴς μετέχει τὸ 1919 σὲ διαγωνισμό τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ πρόσληψη Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων. Μαζί του ὁ Χρῆστος Καρούζος, ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης, ὁ Νίκος Μπέρτος καὶ ὁ Δημοσθένης Πίππας. Τὴ χρονιά ἐκείνη ἀρχίζει μιὰ πορεία πού θὰ κρατήσει 55 χρόνια δράσης, διδασκαλίας καὶ καρποφόρας ἔρευνας.

Πρὶν προχωρήσω στὴ διήγησή μου πρέπει νὰ διευκρινίσω ὅτι ἡ ἀρχαιολογία τοῦ σήμερα δὲν ἔχει πολλὲς ὁμοιότη-

τες μὲ τὴν τότε ἀρχαιολογία ὡς πρὸς τὴ σχέση ἤθους τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐποχῆς. Δὲν ἐννοῶ ὅτι τότε οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πράγματα, οἱ καταστάσεις, ἦταν καλύτερες· ἦταν διαφορετικές. Ὑπῆρχε μόνο ἓνα πανεπιστήμιο, λίγοι ἀλλὰ γραμματισμένοι καθηγητές, περιορισμένη ἀλλὰ θεμελιακὴ βιβλιογραφία, λίγοι οἱ Ἐφοροὶ καὶ οἱ Ἐπιμελητές, καθόλου συνέδρια, διαφορετικοὶ οἱ ὑπηρεσιακοὶ κανόνες. Ἀκόμη οἱ ἀρχαιολόγοι, ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἀκούσατε τὰ ὀνόματα, εἶχαν καὶ ἄλλα κύρια ἐνδιαφέροντα καὶ γνώσεις. Θὰ μνημονεύσω μόνον ἓνα, τὸν Στρατῆ Παρασκευαΐδη συμφοιτητὴ τοῦ Μαρινάτου καὶ φίλο τῶν Καρούζων, ὁ ὁποῖος διατέλεσε Ἐφορος Μυτιλήνης καὶ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος στοὺς σημερινούς. Ἦταν ἐξαίρετος λογοτέχνης τῆς ομάδας τοῦ Μυριβήλη, τεχνοκριτικὸς καὶ σκηνοθέτης ἔργων τοῦ Ἴψεν καὶ τοῦ Πιραντέλλο⁵. Ἦμουν τυχερὸς πού τὸν συναναστράφηκα τέσσερα χρόνια στὴ Μυτιλήνη (1965-1969).

Ὅταν ὁ Μαρινᾶτος διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία τὰ μέλη τοῦ Κλάδου ἦσαν 24 καὶ ἀκόμη καμία γυναίκα. Οἱ τρεῖς πρῶτες, ἡ Σέμνη Παπασπυρίδη, ἡ Εἰρήνη Βαρούχα καὶ ἡ Ἐλένη Φίλτσου διορίστηκαν μὲ διαγωνισμό, τὸ 1921. Ἡ Φίλτσου παραιτήθηκε γρήγορα γιατί παντρεύτηκε τὸν Νικόλαο Παπαδάκι. Σήμερα οἱ ἀρχαιολόγοι εἶναι πολλὲς ἑκατοντάδες, ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν ἀποδεκατισμὸ τους ἀπὸ τὸ μνημόνιο. Γιὰ τοὺς καθηγητὲς τῆς ἀρχαιολογίας στὰ πολλὰ πλέον πανεπιστήμια δὲν γνωρίζω ποιοὶ καὶ πόσοι εἶναι. Ὑπάρχει τώρα ἓνας πληθωρισμὸς στὴν Ὑπηρεσία καὶ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως ὁ νομισματικὸς τῆς Κατοχῆς πού κάνει ἀναγκαστικὴ τὴν κυκλοφορία νομισμάτων μὲ ἐλάχιστη ἀξία, ἀκόμη καὶ κίβδηλων. Ὅπως θὰ ἔχετε παρατηρήσει, ὁ πληθωρισμὸς δὲν ἔφερε καλύτερη ἐπιστήμη. Τότε, στὰ χρόνια τοῦ Μαρινάτου μὲ 24 ἀρχαιολόγους ἐκδίδονταν τακτικὰ τρία ἐτήσια ἀρχαιολογικὰ περιοδικά. Σήμερα, μὲ ἑκατοντάδες ἀρχαιολόγους πόσα ἐκδίδονται; Τὸ *Δελτίο* βρίσκεται ἀκόμη στὸ 2006 καὶ τὰ *Ἀνάλεκτα* ἔσβησαν. Ὅσο γιὰ τὶς δημοσιεύσεις τῶν πανεπιστημίων χρειάζεται ὁδηγὸς γιὰ νὰ βρεθοῦν, ἂν ὑπάρχουν.

Ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1921 ὁ Μαρινᾶτος σπούδαζε καὶ συγ-

χρόνως ὑπηρετοῦσε, ὡς Ἐπιμελητὴς Β΄ Τάξεως στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὅπου διευθυντὴς ἦταν ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος. Τὸ 1921 πῆρε τὸ πτυχίον καὶ ἀμέσως ἔγινε ἡ προαγωγή του στὸν βαθμὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Α΄ τάξεως. Εὐθὺς κατατάχθηκε στὸν στρατὸ ὅπου ὑπηρέτησε ἕως τὸ 1925. Στὶς 3 Μαΐου τῆς χρονιάς αὐτῆς ἔγινε Ὑπουργὸς Ἀρχαιοτήτων Β΄ τάξεως μαζί μετὰ τὸν Χρῆστο Καροῦζο.

Κατὰ τὰ χρόνια τῆς ὑπηρεσίας του στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ στὸν στρατὸ ετοίμαζε τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ καὶ τὸ δῖπλωμα τοῦ διδάκτορος τὸ πῆρε τὸ 1925. Ἀπαλλαγμένος πλέον ἀπὸ ὑποχρεώσεις τοποθετήθηκε στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη. Ὑπουργὸς καὶ διευθυντὴς τοῦ μουσείου Ἡρακλείου ἦταν ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης, ἀρχαιολόγος, κρητολόγος, νεοελληνιστὴς. Ἡ Κρήτη ἦταν ἡ πρώτη καὶ μόνη θέση τοῦ Μαρινάτου ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ ὡς Ὑπουργὸς. Ἐμείνε ἐκεῖ ἕως τὸ 1927. Τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια, ἕως τὸ 1929, τὰ πέρασε στὴ Γερμανία, στὸ Βερολίνο καὶ τὴν Χάλλη, σπουδάζοντας φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἱστορία, αἰγυπτολογία καὶ ἀσσυριολογία. Ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς του μνημονεύω τοὺς: Wilamowitz, Karo, Kern, Alfred Weber, ἀδελφὸ τοῦ Max, Noack, Regling, Preuner, Rodenwald, Deubner. Τὰ ἴδια περίπου χρόνια, 1928-1930, βρισκόνταν στὴ Γερμανία ὁ Συκουτρῆς, ὁ Κακριδῆς, ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου ἀλλὰ μετὰ τὸ ζευγάρι δὲν φαίνεται νὰ φοίτησαν ταυτόχρονα στὰ ἴδια πανεπιστήμια. Ἡ τάση γιὰ συνέχιση τῶν σπουδῶν στὴ Γερμανία ἦταν, τότε, σχεδὸν καθολικὴ καὶ ἐξηγεῖ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς παλιότερης ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Τὸ σημερινὸ πνεῦμα εἶναι νεογερμανικόν, ἀγγλοσαξωνικόν καὶ μεταμοντέρνο.

Ὁ θάνατος τοῦ Ξανθουδίδη τὸ 1929 ἔβαλε πρόωπο τέρμα στὶς σπουδὲς τοῦ Μαρινάτου ποὺ γύρισε στὴν Κρήτη ὡς Προϊστάμενος πλέον τῆς Ἐφορείας τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἦταν πολλὰ καὶ χρειάζονταν συνετὸ χειρισμό. Τὴν Κρήτη εἶχαν διοικήσει ἀρχαιολογικῶς δύο πρόσωπα δικά της, ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης καὶ ὁ Ἰωσήφ Χατζιδάκης. Τώρα ἓνας νέος, οὔτε 30 χρονῶν ξένος, Κεφαλλονίτης, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτός, νὰ τὸν

ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ τὸν ἐμπιστευτοῦν, Κρητικοὶ καὶ ξένοι. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια μεσουρανοῦσε ἡ Κνωσὸς καὶ ὁ Evans, ἀρχαιολόγος διαπρεπῆς ἀλλὰ μὲ νοοτροπία φεουδάρχη. Ὁ Μαρινᾶτος ἔπρεπε νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ χειριστεῖ προσεκτικὰ τὶς ιδιοτυπίες τοῦ χαρακτήρα του, ὅπως ἐπίσης ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς συνέπειες τοῦ μεγάλου σεισμοῦ τῆς 14 Φεβρουαρίου 1930 ὡς πρὸς τὸ Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου.

Τὰ χρόνια τῆς Κρήτης ἦταν ἐπιστημονικῶς ἐξαιρετικὰ γόνιμα. Πολλὲς ἔρευνες καὶ πολλὲς δημοσιεύσεις. Ὁ νέος ἀρχαιολόγος μὲ πρόσφατες συμπληρωματικὲς σπουδὲς στὴ Γερμανία δημοσιεύει μελέτες, εἴτε γιὰ ἀνασκαφές, εἴτε θεωρητικὲς γιὰ θέματα γενικότερου ἐνδιαφέροντος. Τὸ ἐπιστημονικὸ περιβάλλον τῆς Γερμανίας τὸν ὥθησε στὴ βαθύτερη ἐξέταση σημαντικῶν ζητημάτων, ἡ Κρήτη ὅμως τὸν προσγειώνει γιὰτὶ διαπιστώνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐργαστεῖ δημιουργικά. Ἀρχινισμένες μελέτες τὶς συγκεντρώνει σὲ ἓνα περιληπτικὸ κείμενο μὲ τὸν τίτλο «Ὅμηρος, Μυκῆναι καὶ Ἀνατολή» καὶ τὶς δημοσιεύει, τὸν Ὀκτώβριο ἤδη τοῦ 1929, στὰ Χρονικὰ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Τὴ συνοπτικὴ μορφή τους τὴ δικαιολογεῖ μὲ τὴν πρόωρη ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γερμανία ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ξανθουδίδη. Τὸ ὅτι δὲν θέλησε νὰ συνεχίσει τὴ μελέτη τῶν θεμάτων τους ὀφείλεται στὴν Κρήτη, ὅπως τὸ γράφει: «διὰ τῶν ἐν Κρήτῃ προσιτῶν ἐπιστημονικῶν μέσων δὲν ὑπάρχει πλέον ἐλπίς πρὸς περαιτέρω παρακολούθησιν τῶν ζητημάτων τούτων»⁶.

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ πράγματα ἐπιστημονικὰ καὶ πνευματικὰ κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τοῦ Μεσοπόλεμου, ἡ ἑλληνικὴ ἐπαρχία ἦταν μία Πρέβεζα. Ἡ μόνη ἀνεκτὴ θέση ἦταν ἡ Ἀθήνα μὲ τὶς βιβλιοθηκὲς της καὶ μὲ τὶς Ξένες Σχολὲς ὅπου οἱ ἀρχαιολόγοι μποροῦσαν νὰ συναντήσουν τοὺς ὁμότεχνους καὶ νὰ συζητήσουν. Τὸ ἴδιο πρόβλημα ἀντιμετώπιζαν καὶ οἱ ἄλλοι τῆς σειρᾶς του, ὁ Γιάννης Μηλιάδης καὶ οἱ Καροῦζοι καὶ ἐκδηλώθηκε ἔντονα τὸ 1932 ὅταν μὲ τὸν νόμο 5329 τοποθετήθηκε ὡς Ἔφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἡ Σέμνη Καρούζου. Τοῦτο προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση

τοῦ Γιάννη Μηλιάδη, βρισκόταν τότε στη Βιέννη, πού κατηγόρησε τὸν Καρούζο ὡς ἐμπνευστὴ τῆς σχετικῆς διάταξης τοῦ νόμου πού ὀφειλόταν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Μαρινάτου-Μηλιάδη, στὸν Νικόλαο Μπέρτο πού ἐποφθαλμοῦσε τὴ Διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ δευτερευόντως στὸν Κωνσταντῖνο Κουρουγιώτη, τότε Διευθυντὴ τῆς Ὑπηρεσίας ὁ ὁποῖος εὐνοοῦσε τὴν Σέμνη. Ὁ Μπέρτος ἦταν φίλος τῶν Καρούζων καὶ στὴ *Νέα Ἐστία*⁷ τοῦ 1931 ὁ Χρῆστος εἶχει δημοσιεύσει ὑμνητικὸ ἄρθρο γιὰ τὸν *Τζόττο* τοῦ Μπέρτου. Δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ ξεχνᾶ κανεὶς πὼς τὸ 1942 οἱ σχέσεις Καρούζου-Μπέρτου ταραχτήκαν σὲ ἀνεπανόρθωτο βαθμὸ⁸.

Πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ Σέμνη ἐπὶ 32 χρόνια, ἕως τὸ 1964 πού ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, δὲν μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Κατὰ τῆς μετάθεσής της ἔκαναν ὁμαδικὸ διάβημα ὁ Μαρινᾶτος, ὁ Παπαδημητρίου καὶ ὁ Πλάτων χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τὰ παλαιότερα χρόνια, καὶ στὰ δικά μου, ἴσχυε ὁ νόμος τῆς ἱεραρχικῆς ἀρχαιότητος. Ἀπὸ τὴν *Ἀποστασία* καὶ μετὰ ἄλλαξαν τὰ πράγματα. Ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔμπρακτὴ ἀφοσίωση πρὸς τὸ καθεστῶς πού ἐπικρατεῖ.

Τὸ ἀποτυχημένο βενιζελικὸ κίνημα τῆς 1 Μαρτίου 1935 τοῦ Νικ. Πλαστήρα, πού ἐκδηλώθηκε ἐπὶ πρωθυπουργοῦ Παναγιῆ Τσαλδάρη, εἶχε κάποιες ἐπιπτώσεις καὶ στὸν Μαρινᾶτο. Στις 4 Ἰουλίου τῆς χρονιάς ὁ Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων Γ. Οἰκονόμος τοῦ ζητεῖ ἐγγράφως νὰ δώσει «ἐξηγήσεις ἐπὶ τῶν συγκεκριμένων σημείων τῆς καταστάσεως [τοῦ Ἀρχηγείου Χωροφυλακῆς], τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν δρᾶσιν σας ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου ἀντεθνικοῦ κινήματος»⁹. Τὸ κατηγορητήριον τοῦ Ἀρχηγείου Χωροφυλακῆς δὲν εἶναι γνωστὸ ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ Μαρινάτου συνάγεται ὅτι τὸν κατηγοροῦσαν πὼς ἐκδήλωνε «πολιτικὴν ἐμπάθειαν “δημοσίᾳ καὶ ζωηρότατα”», ὅτι δημοσίευε ἀρχαιολογικὰ ἄρθρα στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*. Τοῦτο τὸ δικαιολογεῖ μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι «ἡ ἐφημερὶς ἐκείνη ἀνεξαρτήτως κομμάτων ἦτο ἡ πρώτη καὶ κάλλιστα ὀργανωμένη ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀκριβῶς δὲ ἀξιοπρεπεστάτη εἰς τὰς πολιτικὰς

της έκδηλώσεις». Τὸν κατηγοροῦσαν ἀκόμη ὅτι «μετὰ τοῦ κ. Ροδᾶ καὶ μετὰ τοῦ κ. Λαμπράκη» ὑπῆρχαν «φιλικώταται σχέσεις». Τὴν κατηγορία ὁ Μαρινᾶτος θεωρεῖ ὡς «ψεῦδος ἀνυπόστατον» καὶ ἐξηγεῖ τὶς δῆθεν σχέσεις¹⁰. Τὸν κατηγοροῦν ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκδηλώσεις του στὴν Κρήτη τὶς ὁποῖες συνοπτικὰ ἀπορρίπτει καὶ καταλήγει: «Οἱ γνωστοὶ τρεῖς-τέσσαρες ἄνθρωποι μοῦ ἀπονέμουν ἀπὸ τὸ περίσσευμα τῆς ἰδίας ἀρετῆς καὶ δεικνύουν, ὅτι ὑπάρχουν Κρηῖτες κατ' εὐθειαν ἀπόγονοι ἐκείνων, οὐδὲ δεόντως ἄλλοτε ἐχαρακτήρισε τὸ χριστιανικὸν στόμα τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν». Ἐδῶ ὁ Μαρινᾶτος γίνεται καυστικὸς καὶ τραχὺς. Στὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολή του ὁ Παῦλος (1, 12) χαρακτηρίζει μὲ σφοδρότητα τοὺς Κρητικούς τῆς ἐποχῆς του: εἶπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν προφήτης· Κρηῖτες αἰεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.

Ὁ Μαρινᾶτος ἦταν βενιζελικός καὶ ὅπως λέγει ὁ Στέλιος Ἀλεξίου στὸ ἐδῶ κείμενό του πού προηγεῖται: «ἦταν ἄλλωστε παλιὸς βενιζελικός καὶ εἶχε ἐκδηλωθεῖ ὑπὲρ τοῦ κινήματος τοῦ 1935». Φυσικὰ στὴν ἐδῶ περίπτωση δὲν μποροῦσε νὰ ἐνεργήσῃ διαφορετικὰ. Ἀποκήρυξε τὸ κίνημα. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε συνέχεια τοῦ πράγματος. Τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὴν παλινόρθωση τῆς βασιλείας ὀρκίζεται στὶς 7 Νοεμβρίου ὡς δημόσιος ὑπάλληλος, «πίστιν εἰς τὸν συνταγματικὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων».

Στὶς 17 Αὐγούστου 1937 ὁ Μαρινᾶτος διορίστηκε διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων¹¹. Μέσα στὸ διάστημα αὐτὸ εἶχαν γίνει ἀλλαγές στὴν Ὑπηρεσία. Ὁ Κουρουγιώτης πού εὐνόησε τὴν Σέμνη ἀπομακρύνθηκε τὸ 1933 ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο καὶ τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κατέλαβε ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, ἄνθρωπος συντηρητικὸς, τοῦ παλατιοῦ. Στὶς 4 Αὐγούστου τοῦ 1936 ὁ πρωθυπουργὸς Ἰωάννης Μεταξᾶς ἀνέστειλε τὶς βασικὲς διατάξεις τοῦ συντάγματος καὶ περιβλήθηκε μὲ τὶς ἑκτακτες ἐξουσίες τοῦ δικτάτορος. Τὴν ἐπόμενη χρονιά ὁ Οἰκονόμος ἐγίνε Γενικὸς Διευθυντὴς Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κατέλαβε ὁ Μαρινᾶτος. Ἡ τοποθέτηση δὲν ἦταν παρά-

τυπη. Είχε όλα τὰ προσόντα γι' αὐτήν. Ὄφειλόταν ὅμως, χωρὶς ἀμφιβολία ὄχι στὴν κρίση τοῦ τότε ὑπουργοῦ Παιδείας Κωνστ. Γεωργακόπουλου ἀλλὰ στὴ συμπάθεια τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Ὁ Μαρινᾶτος καὶ ὁ Μεταξᾶς γνωρίζονταν ἀπὸ τὸ 1932, ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ πολιτικοῦ στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Λακίθρας καὶ τῶν Μαζαρακάτων στὴν Κεφαλλονιά, πού γίνονταν μὲ χρηματοδότηση τῆς κυρίας Goekoop¹². Τὴν ἐπόμενη χρονιά ὁ Μεταξᾶς συναντιέται πάλι στὸν ἴδιο τόπο μὲ τὸν Μαρινᾶτο, στὶς 11 Ἰουλίου τοῦ 1933, καὶ τὸ σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: «ἀπόγευμα Λακίθρα, Μαζαρακάτα μὲ Μαρινᾶτον ἀρχαιολόγον». Ὁ νέος ἐπιστήμων εἶχε κάνει ἐντύπωση στὸν πολιτικό, ὁ ὁποῖος ἐκδήλωσε τὴν ἐκτίμησή του μὲ τὸν διορισμό του στὴν κορυφὴ τοῦ Κλάδου. Ἕνας ἄλλος λόγος ἦταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Μεταξᾶ νὰ τοποθετηθεῖ στὶς μεγάλες κρατικὲς θέσεις ἀνθρώπους μὲ ἐπιστημονικὴ ἀξία. Τὸν ὑπουργὸ Γεωργακόπουλο θεωροῦσε ἀντίθετό του καὶ συνωμότη καὶ πολὺ γρήγορα τὸν ἀπομάκρυνε ἀναλαμβάνοντας ὁ ἴδιος τὸ ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ μικρὸ διάστημα. Ἡ ἐγκάρδια καὶ ἀνυπόκριτη σχέση Μεταξᾶ καὶ Μαρινᾶτου διατηρήθηκε ἕως τὸ τέλος ἀδιατάρακτη.

Ὁ διορισμὸς τοῦ Μαρινᾶτου στὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων ὑποστηρίχθηκε ἐπίμονα ἀπὸ τὸν κατόπιν ἀντίπαλό του Γιάννη Μηλιάδη. Ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Ὑπηρεσίας ἦταν ὁ πιὸ κοντινός του. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ δέκα ἐπιστολές του πρὸς τὸν Μαρινᾶτο τῆς περιόδου 1925-1937¹³. Ἐκτὸς τῆς πρώτης ἐπιστολῆς στὶς λοιπὲς γίνεται λόγος γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Κλάδου καὶ τὴ φατριαστικὴ διοίκηση τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος καταδίωκε τὸν Μηλιάδη. Προσπαθεῖ ὁ Μηλιάδης νὰ πείσει τὸν Μαρινᾶτο νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ Κλάδου. Στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1936 τὸν προτρέπει νὰ ἀποταθεῖ στὸν Ἰω. Μεταξᾶ: «Μοῦ εἶχες γράψει κάποτε ὅτι ὁ κ. Μεταξᾶς ξέρει νὰ διαλέγει τοὺς συνεργάτες του καὶ ὅτι περιμένεις νὰ σὲ καλέσει καὶ σένα. Δὲν νομίζεις ὅτι σήμερα εἶναι ἡ καλλίτερη εὐκαιρία πού θὰ μπορούσε νὰ παρουσιαστεῖ ποτέ; Δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διστάζεις ἀλλὰ πρέπει νὰ κινηθεῖς». Ἕνα μῆνα μετὰ, στὶς 6 Ὀκτωβρίου, ὁ

Μηλιάδης γίνεται πιεστικότερος: «Τώρα για τὰ ζητήματά μας. Δὲν ἀμφισβητῶ ὅτι ἔχεις δεθεῖ μὲ δουλιές καὶ ἐξαρτήσεις, ἀλλὰ οἱ καιροὶ οὐ μενετοί. Σήμερα θὰ μπορούσες σὺ νὰ δώσεις λύσεις καὶ προγραμματικές κατευθύνσεις πὺ θὰ σοῦ δημιουργοῦσε μέσα στὸν Κλάδο καὶ μέσα στὴ σφαῖρα αὐτῆς τῆς ἐργασίας μία προσωπικότητα ὄχι λιγώτερο σημαντικὴ ἀπὸ τὸ νὰ κάνεις ἓνα Μουσεῖο – πρέπει νὰ νιώσεις ὅτι σήμερα εἶσαι ὁ καταλληλότερος ἀπὸ ὅλους καὶ ὅλοι θὰ σὲ βοηθήσουμε, ἰδιαίτερος δὲ ἐγὼ – στὸ ὑπόσχομαι. – πρέπει νὰ ἰδεῖς ἀνυπερθέτως τὸν Πρόεδρο καὶ νὰ τοῦ μιλῆσεις γιὰ τὴν ἄθλια σημερινὴ κατάσταση – Ἀλλὰ κάνεις πολὺ ἄσκημα νὰ διστάζεις καὶ νὰ φοβᾶσαι. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο εἶδος ἐγωῖσμοῦ πὺ δὲν στέκει σὺς παροῦσες περιστάσεις. – Προσπάθησε νὰ ἰδεῖς καὶ τοὺς Καρούζους. – Σπῦρο, μὴ σκέπτεσαι ἐγωῖστικά καὶ κινήσου νὰ προσφέρεις μιὰ ἐκδούλευση γενικὴ στὸν Κλάδο».

Οἱ προσωπικὲς ἀντιθέσεις ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν. Στὸ γράμμα του τῆς 24 Δεκεμβρίου 1936 ἀφοῦ τὸν παρακινεῖ πάλι νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ τὸν Κλάδο μνημονεύει τὸ ἐπικριτικὸ ἄρθρο τοῦ Καρούζου γιὰ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1934/35. Ὁ Μηλιάδης σχολιάζει τὸ γεγονός: «Ἰδίως μὲ ἀπελπίζει ἡ τελευταία σου διάσταση μὲ τὸν Καρούζο ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐντελῶς ἄκαιρου ἄρθρου τοῦ τελευταίου, ἂν καὶ νομίζω ὅτι καὶ σὺ ὑπερβάλλεις λίγο τὰ πράγματα καὶ τὴ διάθεση. – Ὅσο γιὰ μένα θὰ ἦμουν πρόθυμος νὰ συνεργαστῶ πιστὰ μαζί σου – καὶ ἐλπίζω ἀποτελεσματικά – ἀλλὰ, δυστυχῶς, σὲ βλέπω ἀδρανοῦντα ὅπως δὲν ἔπρεπε».

Τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ Μηλιάδη εἶναι τῆς 24 Ἰουλίου 1937. Στὶς 17 Αὐγούστου, μετὰ 24 μέρες, ὁ Μαρινᾶτος ἔγινε Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων¹⁴. Ὁ διορισμὸς ὅμως εἰσιμαζόταν ἀπὸ καιρὸ μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Γ. Οἰκονόμου, προσώπου στενὰ δεμένου μὲ τὸ Παλάτι, κάτι πὺ ὁ Μεταξᾶς δὲν μπορούσε οὔτε ν' ἀγνοήσει οὔτε νὰ ξεπεράσει. Ὁ Μηλιάδης ἀγνοοῦσε τὶς ἐνέργειες τοῦ Μαρινάτου καὶ ἀνύποπος τοῦ γράφει: «Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα προσωπικά σου προσόντα, σήμερα εἶσαι γιὰ τ' ἀρχαιολογικὰ ἐκεῖνος πὺ μπορεῖ καὶ

πρέπει να γίνει ο άνθρωπος της ημέρας – Μοῦ λές ὅτι ἄρχισαν νὰ προπαγανδίζουν ὅτι εἶσαι σατράπης κλπ. Δὲν ξέρω ποιούς ἐννοεῖς. Ἄλλὰ μὴ φοβᾶσαι, Ἄν ἀναλάβεις, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἔρθω γιὰ λίγες μέρες στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ εἶσαι βέβαιος ὅτι θὰ ἀμβλύνω κάθε τυχὸν ὑπάρχουσα ἀντίδραση προερχόμενη μέσα ἀπὸ τὸν Κλάδο, δείχνοντας τὸ συμφέρον μας. – Εὐχομαι νὰ μάθω γρήγορα πὸς ἀνέλαβες».

Δὲν ὑπῆρξε ἄμεση ἀντίδραση κατὰ τοῦ Μαρινάτου ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους Ἐφόρους. Ἀντίθετα, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, βίαζαν πολλές ἐλπίδες στὸν νέο διευθυντή. Μὲ τὸν Καροῦζο ὅμως ἦλθε ἀμέσως σὲ ἀντίθεση ἡ ὁποία ἦταν μᾶλλον ἀδικαιολόγητη, γιὰ τὸ θέμα ἦταν ἀσήμαντο. Στις 8 Νοεμβρίου 1937 ὁ Καροῦζος ζήτησε ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα. Βρισκόταν τότε στὶς Κυκλάδες, στὴ Μύκονο, τόπο γιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη χειρότερο ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο τοῦ Μαρινάτου. Ὁ ὑπουργὸς Γεωργακόπουλος ἔπειτα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Μαρινάτου ἀπορρίπτει τὸ αἴτημα καὶ παρατηρεῖ στὸ ἔγγραφο τῆς ἀπάντησής του «ὅτι οὐδεμία τῶν σημειουμένων ὑφ' ὑμῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν σας τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν Ἀθήναις παραμονῆς σας ἐπαρουσιάσθη εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικά». Ὁ ὑπουργὸς ἐννοοῦσε τὴ μελέτη γιὰ τὸν ναξιακὸ ἀμφορέα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. δημοσιευμένη στὸ *Jahrbuch* τοῦ 1937. Ὁ Καροῦζος ἐπανέρχεται στὸ αἴτημά του καὶ ἐξηγεῖ στὸν ὑπουργὸ ὅτι «τὸ εὔρημα τὸ ὁποῖον ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν μελέτην μου, δὲν προέρχεται ἐξ ἀνασκαφῶν (εἴτε τοῦ κράτους εἴτε τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), ἀλλ' εἶναι τυχαῖον εὔρημα ἰδιώτου ἐν τῇ οἰκίᾳ του καὶ ὅτι, ἐπειδὴ ἐν τῇ μελέτῃ μου ἐξέθεσα ἀντιλήψεις διαφόρους τῶν μέχρι τοῦδε ἐπικρατουσῶν σχετικῶς μὲ τὰ ζητήματα ταῦτα, ἐθεώρησα χρήσιμον καὶ ἐπιβαλλόμενον νὰ θέσω ταύτας ὑπὸ τὴν κρίσιν εὐρυτέρου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, δι' ὃ καὶ παρέδωσα τὴν μελέτην εἰς τὸ γερμανικὸν περιοδικόν».

Ὁ ὑπουργὸς πείθεται καὶ ἡ ἄδεια τῆς ἐπιδημίας δίνεται. Συνοδεύεται ὅμως μὲ παρατήρηση, γραμμένη μὲ τὸ χέρι τοῦ Μαρινάτου στὸ σχέδιο τοῦ ἐγγράφου: «ὅτι ἀπουσία ὑμετέ-

ρων δημοσιευμάτων ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν Ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν δὲν εἶναι δεδικοιολογημένη, ἂν δὲ ἐξακολουθήσει συνεχιζομένη καὶ μετὰ τὴν ἤδη χορηγομένην ἄδειαν θὰ ἀποτελέσει ὑπηρεσιακὴν παράλειψιν ὑμῶν, ἥτις ὡς ἔμπρακτος ἐπιβεβαίωσις τῶν διατυπωθεισῶν ἄλλοτε ὑφ' ὑμῶν καὶ διὰ τοῦ τύπου ἀντιλήψεων διὰ τὰ Ἑλληνικὰ περιοδικὰ χαρακτηρίζεται ὡς παράπτωμα πειθαρχικόν»¹⁵.

Ὁ Μαρινᾶτος εἶχε δίκαιο νὰ ἐπισημάνει τὴν περιφρονητικὴ κρίση τοῦ Καρούζου γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιολογικὲς μελέτες τῆς ἐποχῆς του. Παρουσιάζοντας στὴ *Νέα Ἑστία*¹⁶ τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τοῦ 1934/35, κάνει ὀξύτατη καὶ προσβλητικὴ κριτικὴ γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καὶ εἰδικότερα γι' αὐτοὺς ποὺ μετεῖχαν μὲ μελέτες τοὺς στὸν τόμο, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Μαρινᾶτος. Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ γίνεται φανερὴ ἡ ὑπεροψία τοῦ Καρούζου καὶ ἡ ἐπιδίωξί του νὰ μειώσει τουλάχιστον ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς. Τὸ ἄρθρο περιέχει καὶ σωστὲς παρατηρήσεις, ὅπως ἐκείνη γιὰ τὸν τρόπο σύνταξης τῶν πορισμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ δημοσιεύονταν στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, καὶ τὴ θεμελιακὴ, ποὺ ἰσχύει σήμερα ἀκόμη περισσότερο, ὅτι ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ἀνασκαφὲς λείπει τὸ «ἀρχικὸ νόημα».

Δύο ἀναμφισβήτητες ἐπιστημονικὲς προσωπικότητες ποὺ στὴν οὐσία συμφωνοῦσαν στὰ κύρια καὶ τὰ δεοντολογικά, συγκρούονται γιὰτὶ παρασύρονται ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία τῆς ἀνωτερότητάς τους, φανερῆς βέβαια. Παρὰ ταῦτα, ὅλοι πιστεύουν πὺς ἡ ἀνάληψη τῆς Διεύθυνσης Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο θὰ ἔφερνε βελτίωση στὴν Ὑπηρεσία. Σὲ γράμμα του τῆς 4 Δεκεμβρίου 1937 πρὸς τὸν Χρῆστο Καρούζο ὁ Γιάννης Μηλιάδης ἀναλύει τὴν τότε κατάστασι:

«Ὁ Μ(αρινᾶτος) ἀσφαλῶς ἔχει καλλίτερες διαθέσεις ἀπὸ τὸν ἄλλον [τὸν Γ. Οἰκονόμο], ἀλλὰ στὸ τέλος κατ' οὐσίαν ὁ ἄλλος κυβερνάει. Ἐπειτα καὶ ὁ Μ. ἔχει τὶς καλὲς διαθέσεις ἕως τὸ σημεῖο ποὺ τὶς ἀνακόπτουν τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὰ προσωπικά του ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γενικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε (παρ' ὅλο ποὺ ἔχει ἀρκετὲς

καλές διαθέσεις) ότι είναι αντιπρόσωπος δικός μας στο κέντρο. Μάλλον αρχίζει να νιώθει – σαν κάθε φτασμένος και καθισμένος στα πράγματα – πώς συνανήκει μάλλον στην ομάδα των φτασμένων παρά στην ομάδα των στρατευομένων. Διαβλέπει ότι η άτομική του ικανοποίηση θάρθει μάλλον απ' αυτούς. Έγώ πιστεύω πώς και σ' αυτό κάνει λάθος, μὰ θαργήσει να τὸ πιστέψει κι αυτός. Εἰδικὰ μὲ σένα ἀπὸ καιροῦ σὲ καιρὸ τὸν πιάνει μιὰ καχυποψία καὶ φοβᾶται σὰ νὰ πρόκειται νὰ τοῦ τὴ φέρεις ἀπὸ πίσω. Διαβλέπει ... δακτύλους! Στὸ σημεῖο αὐτὸ προσπαθῶ ὅποτε τὸν βλέπω νὰ μαλακώνω τὰ πράγματα καὶ νὰ τὸν συνεφέρνω»¹⁷.

Υπάρχει ἀκόμη ἡ παλιὰ οἰκειότητα τοῦ Μαρινάτου μὲ τὸν Μηλιάδη, ἴσως γιατί ὁ δεύτερος ἦταν περισσότερο ἀνοιχτόκαρδος καὶ κοινωνικὸς ἀπὸ τὸν Καροῦζο καὶ λιγότερο ἀλαζονικός, ὡς πρὸς τὰ ἐπιστημονικά, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο. Τὸ γράμμα τοῦ Μηλιάδη ἀποκαλύπτει μιὰ βασικὴ ἰδιότητα τοῦ Μαρινάτου πὸ τὴ διατήρησε ἕως τὸ τέλος· τὴ δυσπιστία του πρὸς τοὺς ἄλλους, ὅταν δὲν τοὺς γνώριζε καλὰ ἢ ὅταν εἶχαν ἔντονη προσωπικότητα πὸ ἐμφανιζόταν ὡς ἀνταγωνιστικὴ. Τὴ δυσπιστία του αὐτὴν τὴν εἶχε ἐκφράσει καὶ σὲ μένα ὅταν, Ἔφορος Δελφῶν, εἶχα βρεθεῖ τὸ 1972 γιὰ λίγες μέρες στὸ Ἔπουργεῖο γιὰ τὴ σύνταξη προγράμματος δράσης τῆς Ὑπηρεσίας. Δὲν γνωρίζω ποιὸς ἦταν ὁ ἐμπνευστὴς τῆς μετακίνησης μου ἐκείνης τὴν ὁποία ὁ Μαρινᾶτος μάλλον ἀποδοκίμαζε, γιατί παρὰ τὸ πέρασμα τόσων χρόνων ἐξακολουθοῦσε νὰ μὲ θεωρεῖ ἄνθρωπο τοῦ Παπαδημητρίου, πὸ εἶχε πεθάνει δέκα χρόνια πρὶν. Μὲ κάλεσε λοιπὸν ἓνα πρωῖνὸ στὸ γραφεῖο του τῆς Ἀριστείδου 14 καὶ μετὰ τὴν ἐξέταση ὑπηρεσιακῶν ζητημάτων μοῦ ἔκανε τὴν ἀναπάντεχη ἐρώτηση: «Κύριε Πετράκο, δύναμαι νὰ σᾶς ἔχω ἐμπιστοσύνην;». Ἐνίωσα ἀμηχανία γιατί ποτὲ δὲν εἶχα ἐκδηλώσει τὸ παραμικρὸ ἐναντίον του, τὸν σεβόμουν περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς καθηγητὲς μου. Κάτι ὅμως τὸν κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ φοβόταν ἐχθρικές τους πράξεις ἐνῶ, ὅπως ἦταν ἀποδεδειγμένο, κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ τὸν κλονίσει. Τὴν ἴδια ἀβεβαιότητα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του εἶχε καὶ ὁ συμ-

πατριώτης του Ἰωάννης Μεταξᾶς, φανερὴ σ' ὅλο του τὸ ἡμερολόγιο. Ἀδυναμία προσέγγισης τῶν ἄλλων πού φέρνει τὴ μοναξιά καὶ τὴ δυσπιστία.

Ὁ Μαρινᾶτος, πρᾶγμα πού ἐξηγεῖται, ἔδωσε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις περισσότερη πίστη ἀπὸ ὅση ἔπρεπε σὲ πρόσωπα, πού ἀποδείχτηκαν ἀνάξια τῆς ἐμπιστοσύνης του καὶ ὅποιασδήποτε ἐκτίμησης, ἐπιστημονικῆς καὶ ἠθικῆς. Πιστεύω ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὴν κολακεία κάτι στὸ ὅποιο δύσκολα ἀντιστέκεσαι. Ἴσως ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐρμηνεία. Ξαναγυρίζουμε στὸ 1937. Ὅταν ὁ Μαρινᾶτος ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων εἶχε, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, πολλοὺς ἐνδοιασμούς. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ μιζέρια τῆς Ὑπηρεσίας, οἱ ἀντιθέσεις του μὲ ἀξιόλογους συναδέλφους του, τὸ ἴδιο τὸ πολίτευμα πού γεννοῦσε μία ὑπόκωφη ἀντίδραση τοῦ κόσμου καί, πιθανῶς, κάποια χειραγώγηση ἐκ μέρους τοῦ Γ. Οἰκονόμου. Σ' ἓνα γράμμα του, τῆς 13 Σεπτεμβρίου 1937, πρὸς τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου τότε Ἐφορο Κερκύρας, ἐκθέτει τὶς σκέψεις του γιὰ τὴν Ὑπηρεσία καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὸ μέλλον:

«Ἡ ἀνάληψις τῆς νέας θέσεως ἔγινε παρ' ἐμοῦ μὲ πολλοὺς δισταγμούς – στὴν ἀρχὴ ἡρνήθην. Μέχρι σήμερα δὲ ἀντίκρυσσα τόσας δυσκολίας πού δὲν ἐβεβαιώθην ὅτι θὰ μπορέσω νὰ παραμείνω. Ἐχῶ ὄρεξις νὰ ἐργασθῶ καὶ ὄχι νὰ διεκπεραιώσω ἔγγραφα μόνον. Μόλις γυρίσω ἀπὸ τὸ Συνέδριον Κωνσταντινουπόλεως (φεύγω μεθαύριον πρωτῆ, διάρκεια 10 ἡμέραι) θὰ ἰδῶ τὸν κ. Πρόεδρον καὶ θὰ ζητήσω νὰ θέσω τὰς βάσεις μιᾶς πραγματικῆς ἀναμορφωτικῆς προσπάθειας. Ἄν δὲν ἐπιτύχω, θὰ καταθέσω τὴν ἐντολήν καὶ τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Φαντασθεῖτε ὅτι ἡ πρώτη πρᾶξις μου ἦτο ἡ μετάθεσις Μηλιάδου ἐκ Πατρῶν καὶ ἐτέθη συγχρόνως ζήτημα παραμονῆς εἰς τὸν Κλάδον ἄλλων Ἐφόρων (παρὰ τοῦ κ. Ὑπουργοῦ). Ὅλα θὰ λυθοῦν, ἀλλὰ πόσα ποτήρια ἔχω ἀκόμη νὰ καταπιῶ, πολὺ πικρά!»¹⁸.

Οἱ σχέσεις ὅμως τῶν δύο παλαιῶν φίλων ἄρχισαν νὰ συννεφιάζουν. Στὶς 21 Μαρτίου 1938 ὁ Μαρινᾶτος ἀναγγέλλει, ὡς Διευθυντῆς, στὸν Μηλιάδη τὴ μετάθεσή του στὴ Μυτιλήνη¹⁹. Ὁ Μηλιάδης βρισκόταν στὴ Γερμανία. Κάποια

στιγμή ἔγραψε στὸν Μαρινᾶτο διαμαρτυρόμενος. Ἐκεῖνος τοῦ ἀπαντᾷ στὶς 27 Ἰουλίου ἀπότομα καὶ σκαιά· τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ρήξης τῶν σχέσεών τους πού γρήγορα θὰ γίνεи ὀριστικὴ καὶ ἀθεράπευτη: «Ἀγαπητὲ Μηλιάδη. Ἐλαβα τὸ γράμμα σου καὶ ἀπαντῶ βιαστικά δύο λέξεις προτοῦ φύγω διὰ Κεφαλληνίαν. Μοῦ θίγεις πλεῖστα πράγματα καὶ συναρπάζεις ὅπως πάντοτε, χωρὶς νὰ γνωρίζεις πῶς ἔχει ἡ ἀλήθεια. Ἐνα θὰ ἤθελα νὰ Σοῦ τονίσω, χωρὶς νὰ Σοῦ κακοφανῆ: Ὅτι πρέπει νὰ γνωρίζεις, ὅτι δὲν ἔχεις κανένα φίλον καὶ οὔτε πρόκειται νὰ κάμης μὲ τὸν τρόπο πού συνήθισες νὰ βλέπεις τὰ πράγματα. Τὸ καλύτερο θὰ εἶναι, ἂν προσπαθήσης νὰ κάμης καμμία καλὴ ἐργασία ὅσο εἶσαι στὴ Γερμανία, τὴν ὁποίαν νὰ ὑποβάλῃς καὶ ὡς Διδακτ. διατριβήν. Ἄλλως θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ Σὲ ὑποστηρίξουν οἱ φίλοι σου μεθαύριον εἰς ἓνα Συμβούλιον, τὸ ὁποῖον θὰ κρίνῃ πιθανῶς μὲ πᾶσαν ἀυστηρότητα. Πρέπει νὰ μπορῆς νὰ μετατεθῆς καὶ στὴ νοοτροπία τῶν ἄλλων καὶ ὄχι νὰ κρίνης πάντοτε βάσει τῶν δικῶν Σου ἰδεῶν, πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλα ὀρθαί.

Αὐτὰ γενικῶς. Εἰδικώτερον δὲν ἔχω τίποτε, παρὰ τὴν τελευταία ἀδυναμία μου νὰ πράξω κάτι. Μετὰ τὴν 4ην Αὐγ. θὰ ζητήσω πάλιν μέτρα ριζικὰ καὶ ἂν καὶ αὐτὰ δὲν τελεσφορήσουν, θὰ πιστέψω πὸς δὲν γίνεται τίποτε δι' ἐμοῦ. Ὁ δόλιος νόμος πάντα σκοντάβει τὴν τελευταία στιγμή. Εἶναι ὅμως τυπωμένος. | Φιλικά χαιρετίσματα | Σπ. Μαρινᾶτος»²⁰.

Πιθανῶς ἡ μετάθεση στὴ Μυτιλήνη προκάλεσε τὴ ρήξη μεταξὺ Μαρινάτου καὶ Μηλιάδη. Προκλήθηκε ἀπὸ ἐνέργεια τοῦ Μαρινάτου ἢ ἄλλου, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστό. Στὸ γράμμα τοῦ Μαρινάτου πρὸς τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου τῆς 13 Σεπτεμβρίου 1937, πού παραθέτω, ὁ Μαρινᾶτος χαρακτηρίζει ὡς κάτι δυσάρεστο τὴ μετάθεση Μηλιάδη στὴ Μυτιλήνη. Ἀκόμη ξέρουμε ὅτι στὸ τελευταῖο του γράμμα τῆς 24 Ἰουλίου 1937 ὁ Μηλιάδης πιέζει τὸν Μαρινᾶτο νὰ ἀναλάβει τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ τοῦ ὑπόσχεται πλήρη ὑποστήριξη.

Τὸ πρᾶγμα δὲν ἔμεινε ἐκεῖ. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1939 ὁ Μηλιάδης γύρισε ἀπὸ τὴ Γερμανία ἀλλὰ δὲν πῆγε στὴ Μυτιλήνη ὅπου εἶχε μετατεθεῖ· ἔμεινε στὴν Ἀθήνα. Στὶς 13

Ἰανουαρίου 1939 τοῦ ἀπευθύνεται κλήση σὲ ἀπολογία πού ὑπογράφει ὁ ὑπουργὸς Νικ. Σπέντζας. Κατηγορεῖται γιὰ ἀρκετὰ παραπτώματα. Πρῶτα πρῶτα «διὰ τὴν τελευταίως ἐπιδεικνυομένην ὑφ' ὑμῶν δυστροπίαν καὶ φυγοπονίαν» καὶ ἀκολουθοῦν «ἐνδεικτικῶς» μερικότερες κατηγορίες: ὅτι δὲν πῆγε στὴ θέση του μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γερμανία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1939, δὲν ὑπέβαλε πιστοποιητικὸ σπουδῶν, ὅτι δὲν φοίτησε πραγματικῶς ἐκεῖ, ὅτι δικάστηκε καὶ καταδικάστηκε σὴ Γερμανία σὲ δίμηνη φυλάκιση «ἐπὶ βιαιοπραγία κατὰ συναδέλφου»²¹.

Ὁ Μηλιάδης ἀπαντᾷ τὴν ἐπομένη καὶ ἀποδέχεται σχεδὸν ὅλες τὶς κατηγορίες: «Ὁμολογῶ ὅτι περιέπεσα εἰς ὅλα τὰ ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ ἀναφερόμενα παραπτώματα (πλὴν τῆς βιαιοπραγίας κατὰ συναδέλφου βεβαίως) καὶ ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης μου διαγωγῆς ἐξέπεσα ὑπηρεσιακῶς καὶ κοινωνικῶς ἐκθέσας τὴν Ὑπηρεσίαν. Ἐπιθυμῶ ν' ἀναλάβω ἀξιοπρεπῶς τὰς συνεπείας τῶν πράξεών μου, ὁμολογῶ ὅτι ἡ τελικὴ ἀπὸ τῆς Ὑπηρεσίας ἀπόλυσίς μου θὰ εἶναι ἡ δικαία τιμωρία μου». Τιμωρήθηκε μὲ δίμηνη ἀπόλυση²².

Τὸ ἔγγραφο τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς θὰ ἐκδόθηκε σύντομα. Ὁ Μηλιάδης μετὰ τὸ δίμηνο τῆς τιμωρίας του δὲν ἀνέλαβε ὑπηρεσία. Στὶς 9 Ἰουνίου 1939 τοῦ κοινοποιεῖται νέα κλήση σὲ ἀπολογία²³ γιὰ αὐτογνώμονα ἀπουσία ἀπὸ τὴ θέση του. Στὴν ἀπολογία του προβάλλει ἰσχυροὺς λόγους ὑγείας, ἀνικανότητα νὰ ὑπηρετήσῃ στὴν ἐπαρχία καὶ παρακαλεῖ γιὰ τὴν εὐσχημὴ ἀπόλυσή του γιὰ νὰ μὴ χάσῃ τὴ σύνταξη τῆς εἰκοσαετοῦς ὑπηρεσίας του. Στὴν κλήση κατηγορεῖται, ἀναληθῶς ὅπως ἀποδεικνύει, γιὰ ἀχρεώστητη εἴσπραξη μισθοῦ. Τοῦτο τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ διακηρύξῃ ὅτι «οὐδέποτε ἐχρηματίσθην εἰς βᾶρος τοῦ Δημοσίου» καὶ ἀκολουθοῦν τρεῖς περιπτώσεις χρηματισμοῦ στὴν Ὑπηρεσία τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος δὲν εἶχε διαπράξῃ· ποιά μέλη τοῦ Κλάδου ὑπονοοῦσε γνωρίζω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κοντῆ. Καταλήγει ὁ Μηλιάδης: «Δὲν περιέπεσα δηλαδή, εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν παραπτωμάτων ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀτιμάζουν ἀμετακλήτως τὸν ὑπάλληλον καὶ τὸν ἐπιστήμονα».

Ἡ ὑπόθεση συνεχίστηκε μὲ παραπομπή τοῦ Μηλιάδη στοῦ Πειθαρχικὸ Συμβούλιο Ἀνωτέρων Ὑπαλλήλων. Μὲ ὑπόμνημά του τῆς 4 Νοεμβρίου 1939 ὁ Μηλιάδης ὑποστήριξε ἀναρμοδιότητα τοῦ Συμβουλίου καὶ παρέχει πολλές πληροφορίες ὡς πρὸς τὴ μετάθεσή του στὴ Μυτιλήνη, στὴν ὁποία πῆγε γιὰ κάποιο διάστημα, τὶς ἐναντίον του ἐνέργειες στὴν Πάτρα τοῦ γνωστοῦ Ἐπιμελητοῦ Παναγιώτη Νεράνζουλη²⁴ καὶ ἄλλα ὑπηρεσιακά. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ ἔκβαση τῆς ὑπόθεσης· ὁ Μαρινᾶτος βρισκόταν στὶς Η.Π.Α. καὶ ὅταν γύρισε, ἐκλεγμένος καθηγητὴς στοῦ πανεπιστήμιου, παραιτήθηκε. Ὁ Μηλιάδης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1940 ἀποσπάστηκε στοῦ Νομισματικὸ Μουσεῖο καὶ τὸν Ἰούλιο μετατέθηκε ὡς Ἐφορος στοῦ Ἐνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Δὲν εἶχε λοιπὸν συνέπειες ἡ κρίση του ἀπὸ τὸ Πειθαρχικὸ Συμβούλιο.

Τὸ μεγάλο ἀμάρτημα τοῦ Μαρινάτου κατὰ τὴν πρώτη θητεία του ὡς Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων εἶναι ὁ Ὄργανισμός τῆς Ὑπηρεσίας, ὁ Α.Ν. 1947/1939. Μὲ τὸ ἄρθρο 9§4 ἀπέκλεισε τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Μὲ τὴ μεταβατικὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 20 οἱ γυναῖκες ποὺ ὑπηρετοῦσαν τότε, Καρούζου, Βαρούχα καὶ Κωνσταντίνου, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀναλάβουν διεύθυνση μουσείου ἢ Ἐφορείας καί, ἀκόμη χειρότερα, ὀριζόταν ὅτι οἱ ἔγγαμες γυναῖκες τῆς Ὑπηρεσίας ἀποχωροῦσαν ὑποχρεωτικῶς μὲ τὴ συμπλήρωση 25 χρόνων ὑπηρεσίας. Ἐγγαμὴ ἦταν μόνον ἡ Σέμνη Καρούζου ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσει τὸ 1945, δηλαδή σὲ ἕξι χρόνια. Τὴ διάταξη αὐτὴ ἦταν φυσικὸ οἱ Καροῦζοι νὰ τὴ θεωρήσουν προσωπικὰ ἐχθρική καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ ἀνταποδώσουν. Ὁ Καροῦζος τοῦ τὸ ὑπενθυμίζει σὲ γράμμα του τῆς 12 Δεκεμβρίου 1953: «εἰς τὸ παρελθὸν ἔγινε ἀντικείμενο ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν σου, καθὼς καὶ ἡ σύζυγός μου (αὐτὴ μάλιστα μέχρις ἐξοντώσεως, διὰ εἰδικῆς διατάξεως τοῦ νόμου σου)»²⁵.

Ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῶν παλαιότερων τοῦ Ἐφόρων, Τσουντα, Σωτηριάδη, Κεραμόπουλλου, Ἀρβανιτόπουλου, Ρωμαίου, Οἰκονόμου, στράφηκε πρὸς τὸ πανεπιστήμιον, τὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἱεραρχίας, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία. Ἡ ἐκλογή του ἔγινε στὶς 10 Μαρτίου 1939 μὲ

συνυποψήφιο τὸν Νικόλαο Κυπαρίσση. Ἡ ἔδρα ταίριαζε σὲ ὅσα εἶχε σπουδάσει στὴ Γερμανία καὶ εἶχε τίτλο: «Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἐθνολογία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τῶν προϊστορικῶν λαῶν τῆς Μεσογείου». Εἰσηγητὲς ἦσαν ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, ὁ Σωκράτης Κουγέας καὶ ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος. Καὶ ἐνῶ ὁ τίτλος τῆς ἔδρας, καθαρὰ φωτογραφικός, ἦταν τοῦ Οἰκονόμου, δὲν παρέλειψε ὁ ἴδιος στὴν ἔκθεση πὺρ εἶχε συντάξει καὶ εἶχε ὑπογραφεῖ ἀπὸ τὸν Κουγέα, νὰ φανεῖ αὐστηρὸς καὶ κριτικὸς ἀπέναντι στὸν Μαρινᾶτο, πράγμα πὺρ ἐπικαλέστηκε ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Κουγέας γιὰ νὰ πλήξει τὸν Μαρινᾶτο ὑποψήφιο ἀκαδημαϊκό.

Ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ ἦταν ἐντονὴ καὶ ἐκδηλωνόταν μὲ φῆμες, διαδόσεις καὶ πιέσεις πρὸς τὰ πολιτικὰ πρόσωπα. Οἱ Καροῦζοι ἀνυπομονοῦσαν νὰ ἰδοῦν τὸν Μαρινᾶτο νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ Σέμνη ἐνημερώνει τὸν ἄντρα της στὴ Μύκονο γιὰ τὶς φῆμες πὺρ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀθήνα. Στὶς 3 Ὀκτωβρίου 1939 τοῦ γράφει: «Νὰ μιὰ φορὰ πὺρ ἔρχομαι κι ἐγὼ μὲ ἐνδιαφέροντα – καὶ ἐν μέρει εὐχάριστα – νέα. Ὁ Πιπάντζος²⁶ μας πέρνει πόδι. Μοῦ τὸ εἶπε ὁ ἴδιος ὁ Ὀρλάνδος πὺρ κινδυνεύει καὶ αὐτὸς καὶ ἦταν στενοχωρημένος. Νὰ τὸ ζήτημα: Ὁ κ. Πρόεδρος ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμία νὰ περιορισθοῦν οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου στὰ καθήκοντά τους. Κατόπιν τούτου ὁ Ὑπουργὸς πὺρ ἤθελε νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ Μαρινάτου, τοῦ ἐτηλεγράφησε νὰ ἔρθει νὰ ὑποβάλλῃ παραίτηση, ἐπέβαλε δὲ καὶ στὸν Ὀρλάνδο νὰ ὑποβάλλῃ τὴ δική του, τοῦ ὑποσχέθηκε ὅμως ὅτι, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦταν ἀναντικατάστατος, δὲν θὰ τοῦ κοινοποιήσει τὸ διάταγμα, πὺρ ἐν τούτοις ἐστάλη κιόλας πρὸς ὑπογραφή. Γιὰ τὸν Πίπη ὅμως δὲν ὑπάρχει ζήτημα παραμονῆς. Συγχρόνως διέταξε καὶ τὸν Κονιδάρη²⁷ νὰ φύγει καὶ θὰ τὸν ἀντικαταστήσει ὁ ἰδιαιτέρως τοῦ Ἀρβανιτόπουλου Ἀνδρουτσόπουλος²⁸. Βαίνουμε, λένε, ὅμως μᾶλλον πρὸς λύση Κυπαρίσση. Ἐννοεῖς ἔτσι ἡ Κωνσταντίνου θὰ γίνῃ χειρότερη, ἀλλὰ πάει στὸ διάβολο καὶ ὁ κακοῦργος καὶ τελοσπάντων μᾶς μένει ἡ ἱκανοποίηση ὅτι κάνουμε κάποτε καὶ λίγο γοῦστο». Τὴν ἐπομένη συμπληρώνει τὸ γράμμα: «Πάν-

τως τὸ ἔδαφος ἔχει σειστεῖ, ὅλοι οἱ σπουδαῖοι ἔχουν δυσαρρστηθῆ μὲ τὸν Πίπη καὶ κάτι θὰ γίνει».

Στὸ γράμμα φαίνεται τὸ πρόβλημα τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ποὺ διοικοῦσαν καὶ Ὑπηρεσίες. Ὁρθὰ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς προσπάθησε νὰ ρυθμίσει τὸ ζήτημα γενικότερα μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὰ ὑπουργεῖα καὶ τὴν ἀνάθεση τῆς διοίκησης τῶν Ὑπηρεσιῶν σὲ πρόσωπα ποὺ ἀνῆκαν σ' αὐτές. Ὁ Μαρινᾶτος δύο χρόνια μόνο Διευθυντῆς ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ὑπηρεσία.

Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀποχώρηση τοῦ Μαρινᾶτου ἀπὸ τὸν Κλάδο ἔγινε μὲ πολὺ κομπὸ τρόπο. Ὑπέβαλε παραίτηση στὶς 16 Δεκεμβρίου 1939 πρὸς τὸν ὑπουργὸ Νικόλαο Σπέντζα μὲ τὴν ἐξῆς αἰτιολογία: «Κύριε Ὑπουργέ, | ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἀνὰ τὴν Ἀμερικὴν ἐπιστημονικῆς περιοδείας μου καὶ ἀναλαβὼν τὰ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ καθήκοντά μου, τόσον λεπτὰ ὅσον καὶ δύσκολα λόγῳ ὀργανώσεως τῆς ἔδρας μου, εὐσεβάστως παρακαλῶ ὅπως περιληφθῶ καὶ ἐγὼ εἰς τὸ γενικὸν μέτρον περὶ καθηγητῶν ἀπαλλασσόμενος τῶν ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ διοικητικῶν καθηκόντων μου. Ἐὰν τὸ Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον φρονῆ, ὅτι δύναμαι νὰ ἐξυπηρετήσω ὡς πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸν μέρος τὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα τῆς Πατρίδος, παρακαλῶ ὅπως ληφθῆ πρόνοια ἵνα ἐξακολουθήσω μετέχων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου»²⁹.

Ἡ ἐκτίμηση τοῦ Μεταξᾶ πρὸς τὸν Μαρινᾶτο ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀμείωτη καὶ τὸ ἔδειχνε. Στὶς 13 Μαρτίου τοῦ 1940 παρακολούθησε ὁμιλία του καὶ τὸ γράφει στὸ ἡμερολόγιό του: «Διάλεξις Μαρινᾶτου»³⁰. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μαρινᾶτος δὲν τὸν ξέχασε. Στὴν ἐπέτειο τῆς 28ης Ὀκτωβρίου ποὺ γιορτάστηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ Πανεπιστήμιο στὶς 27 Ὀκτωβρίου τοῦ 1945, στὴν πανηγυρικὴ ὁμιλία του μνημόνευσε τὸν Ἀπόντα (τὸν Γεώργιο) καὶ τὸν Νεκρόν (τὸν Μεταξᾶ).

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ μνημόνευση τῶν δύο ἦταν σκόπιμη καὶ ὑπαγορευμένη ἀπὸ πολιτικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τοῦ Μαρινᾶτου, καθαρὰ πολιτικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ τοῦ χαρακτήρα του, χρειαζόταν πολὺ θάρρος σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ

Γεώργιος ἦταν ἀνεπιθύμητος ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ, τῆς ὁποίας οἱ δυσάρεστες ἀναμνήσεις ἦταν ἔντονες καὶ πρόσφατες.

Ὁ λόγος εἶχε ἀπήχησι³¹ καὶ προκάλεσε ἔντονες ἀντιδράσεις, γιατί ὅπως θὰ θυμοῦνται λίγοι ἐδῶ μέσα, τὰ χρόνια ἐκεῖνα οἱ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου μεταδίδονταν ἀπὸ τὸν ραδιοφωνικὸ σταθμὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ). Λίγες μέρες μετὰ τὸν ἐορτασμό, στὸ φύλλο τῆς Κυριακῆς 4 Νοεμβρίου τοῦ *Ριζοσπάστη*, ποὺ κυκλοφοροῦσε τότε νόμιμα ἀκόμη, ὁ Γιάννης Κορδάτος δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἡ σαπίλα τοῦ Πανεπιστημίου». Ἐπιτίθεται μὲ σφοδρότητα ἐναντίον τοῦ Μαρινάτου καὶ καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐνῶ τὸ 1941 (4 Αὐγούστου) ὡς μέλη τῆς Συγκλήτου³² εἶχαν ζητήσει μὲ ὑπόμνημα πρὸς τὴν Κυβέρνηση τὴν κατάργησι τῆς Μεταξικῆς πανεπιστημιακῆς νομοθεσίας, δὲν ἀντέδρασαν ὅταν ἐκφωνήθηκε ὁ λόγος.

Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Κατοχῆς, στὶς 7 Αὐγούστου 1941, ὁ Μηλιάδης καὶ ὁ Καροῦζος ἀπηύθυναν κοινὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ Κωνστ. Λογοθετόπουλο ἐναντίον τοῦ Μαρινάτου. Τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ πολλά, κυρίως γιὰ τὴν πολιτεία του στὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὴν ὑπόθεσι τῶν ἀρχαίων Ζουμπουλάκη, γιὰ τὶς συχνὲς ἀπουσίες του σὲ συνέδρια, γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ γιὰ τὴν κλοπὴ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου³³. Ἡ ρήξι εἶναι ὀριστικὴ καὶ ὀφειλόταν ὡς πρὸς τὸν Μηλιάδη στὴ μὴ μετάθεσί του στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν πειθαρχικὴ δίωξί του καὶ ὡς πρὸς τὸν Καροῦζο στὴ δυσμενῆ, νομοθετικῶς, μεταχείρισι τῆς Σέμνης.

Στὰ χρόνια τοῦ Ἐμφυλίου ποὺ ἀκολούθησαν, πολλοὶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι ἢ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες, εἴτε ἀπὸ προαίρεσι εἴτε μὲ ἐξαναγκασμό, τάχτηκαν ὑπὲρ τῆς τότε κυβερνητικῆς πολιτικῆς κατὰ τῶν ἀριστερῶν. Γίνονταν ὀργανωμένες ὁμαδικὲς ἐπισκέψεις στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως τῶν ἀριστερῶν, φυλακισμένων στὴν πραγματικότητα, μετὰ τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερο καὶ διασημότερο ἦταν ἡ Μακρόνησος. Ἡ ἐκεῖ ἐπίσκεψι³⁴ τοῦ Μαρινάτου ἔχει σημειωθεῖ: «Ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, ἀνασκαφέας (μεταξὺ πολλῶν

ἄλλων σημαντικῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων) τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας, ἔγραψε στὸ βιβλίο ἐπισκεπτῶν τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του στὶς 21 Ὀκτωβρίου 1949: “Δὲν ὑπάρχει διδακτικώτερον σχολεῖον ἀπὸ τὸ μέγα Ἐθνικὸν Σχολεῖον Μακρονήσου”. Οἱ παλαιοὶ μαθητὲς του γνωρίζουν, ὅτι τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸν κομμουνισμό καὶ τοὺς ὀπαδούς του, τὴν ἐκδήλωνε ὀρισμένες φορές δημοσίᾳ καὶ ἔντονα. Πιθανῶς ἡ στάση του αὐτὴ διαμορφώθηκε κατὰ τὰ Δεκεμβριανὰ ὅταν, κατὰ διηγήσεις, κινδύνευσε νὰ συλληφθεῖ.

Τὸν Μαρινᾶτο γνώρισα ὡς ὄριμο καθηγητὴ τὸ 1951. Δὲν ἔχω γνώση οὔτε πληροφορίες πῶς ἦταν ὡς νέος καθηγητής. Δὲν βρίσκεται πλέον ἀνάμεσά μας κάποιος πού ὑπῆρξε μαθητὴς του εὐθύς μετὰ τὴν ἐκλογή του καὶ τὸν ἄκουσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ἐργάστηκε μαζί του στὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τὸ 1940 καὶ ὑπῆρξε κατόπιν ὁ κατ’ ἐξοχὴν συνεργάτης του στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Μεσσηνίας. Ὁ Σπῦρος Ἰακωβίδης.

Θὰ σταθῶ σ’ ἓνα σημεῖο τῆς πανεπιστημιακῆς του πορείας: στὴν ὑπόθεση Κακριδῆ τοῦ 1942 πού προκάλεσε τὴ «Δίκη τῶν Τόνων» καὶ τὴν «Ἀντιδικία τῶν Τόνων». Ὁ Μαρινᾶτος ἦταν συμφοιτητὴς τοῦ Κακριδῆ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γερμανία. Οἱ γλωσσικὲς του ἀπόψεις διέφεραν ριζικὰ ἀπὸ τοῦ Κακριδῆ καὶ ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ ὅτι στὴ Γερμανία εἶχαν γίνει μετὰξὺ τους συζητήσεις πού δὲν κατέληγαν φυσικὰ σὲ συμφωνία ἢ ἔστω σὲ συμβιβασμό. Μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου «Ἡ Δίκη τῶν τόνων» ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας θέλησε νὰ ἀνασκευάσει τὰ ὅσα ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς καὶ ἐναντίον τῆς καθαρῆς καὶ τῆς Σχολῆς εἶχαν δημοσιευθεῖ καὶ σὲ σειρά συνεδριάσεων μίλησαν ὅλοι σχεδὸν οἱ καθηγητὲς της. Ὁ Μαρινᾶτος ἐξέθεσε τὶς ἀπόψεις του σὲ τέσσερις συνεδρίες, ἀπὸ 22 Μαρτίου ἕως τὶς 10 Μαΐου τοῦ ’43. Ἡ ὁμιλία του, μακρότατη καὶ συστηματικὴ, περιλαμβάνει ἐνδιαφέροντα ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ στοιχεῖα. Ἐκφράζει τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τὸν κατηγορούμενο Κακριδῆ καὶ δηλώνει ὅτι «ὑπῆρξα συμφοιτητὴς τοῦ συναδέλφου κ. Κακριδῆ ἐνταῦθα, συσπουδαστὴς εἶτα ἐν Βερολίῳ, τὰ δὲ

παρόντα ζητήματα πολλάκις συνευζητήσαμεν, ήρίσαμεν πλειστάκις ἐπ' αὐτῶν καὶ οὐδέποτε κατωρθώσαμεν νὰ συνεννοηθῶμεν»³⁵.

Ὁ Μαρινᾶτος πίστευε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ἡ δίωξι τοῦ Κακριδῆ ἀπὸ τῆ Σχολῆ καὶ πολὺ σωστά³⁶. Ἐκθέτει ἀπόψεις πολὺ προχωρημένες τὶς ὁποῖες δὲν ἐφάρμοσε, ὅπως ὅτι «ἡ ὀρθογραφία εἶναι πολυτέλεια ἄσκοπος τῶν ἱστορικῶν χρόνων»³⁷. Πιστεύει ἀκόμη ὅτι «ἡ πειθάρχισις τῆς δημοτικῆς διὰ τῆς καθαρευούσης εἶναι ὁ μόνος ἐκπαιδευτικῶς καὶ ἐθνικῶς ἀζήμιος τρόπος πρὸς λύσιν τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος»³⁸. Διακηρύσσει ὅτι «αἱ πεποιθήσεις μου εἶναι ἀποφυγῆ τῶν ἀκροτήτων, χρῆσις τῆς φυσικῆς καὶ ἀβιάστου γλώσσης, ὅπως ἔρχεται εἰς τὴν ἄκραν τοῦ καλάμου καὶ ἡ βαθυτάτη ἐπιστημονικὴ συνείδησις, ὅτι ἡ διγλωσσία εἶναι τρίπαλαι καὶ πρόπαλαι θεμελιώδης ιδιότης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἐντελῶς δὲν πρόκειται νὰ ἐκλείψῃ ποτέ»³⁹.

Λέγει ἀκόμη, ὅτι στὴ νεότητά του εἶχε ὡς γλωσσικὸ ἰδεῶδες τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος⁴⁰. «Ἐκαμα κατ' ἀρχὰς σύγχυσιν μεταξὺ τῆς πρακτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνεφίκτου πλέον ἀρμονίας τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος, ὅτε οἱ θεοὶ εἶχον κατέλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ Ἕλληνες ἀνῆρχοντο πρὸς τοὺς θεοὺς. Μέσα εἰς τὸ πλαίσιο αὐτό, χωρὶς τότε νὰ ἔχω ἀναγνώσει μίαν γραμμὴν ἱστορικῶν ἢ γλωσσολογικῶν μελετῶν, ἐπίστευα ὅτι ἡ νεωτέρα Ἑλλάς ἔπρεπε νὰ κινήθῃ καὶ νὰ ζήσῃ μόνον μέσα εἰς τὴν πνοὴν τῆς κλασσικῆς καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα μας θὰ ἔπρεπε νὰ φθάσῃ εἰς τὴν σειρὰν τουλάχιστον τοῦ Πλάτωνος. Τὸ ἔπαθον τόσοι ἄνθρωποι καὶ τόσοι λαοὶ πρὸ ἡμῶν, ὥστε δὲν ὑπάρχει λόγος οὔτε νὰ ἐντρεπόμεθα οὔτε καὶ νὰ τὸ κρύβωμεν». Ἀπὸ τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς ὁμιλίας του φαίνεται ὅτι ἡ δὲν εἶχε διαβάσει νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ ποίησι ἢ τὸ εἶχε κάνει καὶ δὲν τοῦ ἄρεσαν. Ἦδη ὅμως καὶ στὰ δύο εἶδη τοῦ λόγου εἶχαν γραφτεῖ κείμενα ποὺ ξεπερνοῦν τοὺς ἀρχαίους.

Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τὸν ἀπασχολοῦσε ἀπὸ τὰ νεαρά του χρόνια, ἔστω κι ἂν φαινόταν ὅτι ἀκολουθοῦσε ἀπαρέγκλιτα τὸν δρόμο τῆς συντήρησης. Ὁ ἴδιος δηλώνει τὸ 1943: «δὲν

θεωρῶ ἀδύνατον διὰ τὸ ἐγγὺς ἢ ἀπώτερον μέλλον μίαν συζήτησιν περὶ τὴν ἀπλοποίησιν τῆς τονικῆς ὀρθογραφίας, ὅσα δὲ ὁ συνάδελφος κ. Κακριδῆς εἶπε περὶ τῶν γνωμῶν καὶ ἄλλων καὶ δὴ τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι, τὰ ἀνέπτυξα κληθεῖς, εἰς τὸν μακαρίτην Ἰωάννην Μεταξᾶν, ὁ ὁποῖος τὰ ἤκουσε μετὰ προσοχῆς καὶ ἀπεφάνθη εἶτα μετ' ἀξιοθαυμάστου ὑγιοῦς ἐπιστημονικοῦ ἐνστίκτου, ὅτι εἶναι ζήτημα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ λύσῃ τὸ Ἕθνος»⁴¹.

Ὁ Μεταξᾶς, συντηρητικὸς καὶ δικτάτωρ, φρόντισε γιὰ τὴ δημοτικὴ ὅσο κανένας προηγούμενός του. Μὲ ἀπόφαση τῆς 14 Δεκεμβρίου 1938 ἀνέθεσε σὲ ἐπιτροπὴ ἀπὸ φιλόλογους-γλωσσολόγους, κυρίως δημοτικιστὲς, νὰ γράψουν τὴ γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς πού ἐκδόθηκε τὸ 1941. Εἶναι ἡ λεγόμενη Γραμματικὴ τοῦ Τριανταφυλλίδη, ἔργο μνημεῖο.

Στὴν ὁμιλία του κατὰ τὴν *Ἀντιδικία*, ὁ Μαρινᾶτος ἐκφράζει καὶ ἓνα παράπονο πού ἐξηγεῖ τὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὸν τόμο πού εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1941 γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ Χρήστου Τσουντα, τὸ γνωστὸ «Ἐπιτύμβιον». Λέγει γιὰ τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ τόμου, ὅτι «ἔργον τῆς θᾶ ἦτο νὰ τιμήσῃ τὴν μνήμην του μὲ συμμετοχὴν ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ μάλιστα τῶν μαθητῶν του. – Δὲν ἐζήτησεν καμμίαν συνεργασίαν μας, οὔτε κἂν μᾶς ἐγνωστοποιήθη ἡ ἔκδοσις τοῦ βιβλίου». Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἔκδοσις τοῦ τόμου εἶχε ὁμάδα τῆς πλευρᾶς τοῦ Καρούζου. Ἔτσι ἀποκλείστηκε ὁ κατ' ἐξοχὴν μαθητὴς τοῦ Τσουντα, ὁ μόνος προϊστορικὸς Ἕλληνας ἀρχαιολόγος.

Γιὰ νὰ τελειώσω μὲ τὸ γλωσσικὸ, μνημονεύω πὼς ὁ Μαρινᾶτος, στὴ νεότητά του τουλάχιστον, στὸν Μεσοπόλεμο, εἶχε δημοσιεύσει μικρὰ κείμενα γιὰ ποικίλα θέματα. Γνωρίζω δύο πού μοῦ φανέρωσε ὁ Στέλιος Ἀλεξίου. Εἶναι γραμμένα σὲ πολὺ ἀπλὴ καθαρεύουσα καὶ διαβάζονται εὐχάριστα. Περιέχουν ὅμως καὶ δημοτικισμοὺς πού δὲν θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἰδεῖ ὅπως *πρωτοφανίστικος*, *ρεμέδιο*, κάτι πού ἔκανε λίγα χρόνια πρὶν καὶ ὁ Καρούζος. Αὐτὴ ἡ παρέκκλιση ὅμως δείχνει ὅτι ὁ Μαρινᾶτος δὲν ἀπέρριπτε τὴ δημοτικὴ, καὶ αὐτὸ ἦταν φυσικὸ. Παρουσιαζόταν ὡς συντηρητικὸς καὶ

ἔγραφε καθαρεύουσα γιὰ λόγους πού ἐκθέτει ὁ ἴδιος⁴²: «Ἐπέρασα τάχιστα ἀπὸ τὰς ἀμφιβολίας καὶ τὰ κυμάνσεις, ὅπως ἀκριβῶς ἐπέρασαν καὶ πολλοὶ ἄκρατοι δημοτικισταί. Ἐδοκίμασα ἄρκετὰς φορὰς νὰ προσαρμοσθῶ πρὸς μίαν ὁμοιόμορφον δημοτικὴν. Δὲν κατέληξα εἰς τίποτε, διότι ἤμην ἐπιστήμων, ὄχι λογοτέχνης. Ὁ λαβύρινθος τῆς πολυτυπίας καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκφράσεως λόγῳ ἀποκρουστικῶν μορφῶν τῆς γλώσσης μοῦ ἐπροξένουν τόσας δυσκολίας, ὥστε ἠσθανόμην νὰ χάνω ἐν τῷ μεταξὺ τὴν σκέψιν. Μὲ μίαν λέξιν ἡ γλῶσσα ἔπαυε νὰ μὲ ἐξυπηρετῇ καὶ μοῦ ἐγένετο ἐμπόδιον».

Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν τοῦ ἄρεσε ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἡ νεοελληνικὴ, γιὰ τὴν ἡ πολυτυπία δὲν εἶναι ἐμπόδιο. Ἡ ζωντανὴ γλῶσσα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυποποιημένη γιὰ τὸ τότε δὲν ἐξελίσσειται. Ἄλλωστε ἐκεῖ βρίσκεται κι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὁμορφιάς της. Ἡ κακία τῶν καιρῶν καὶ ἡ δυσπιστία του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τὸν βίασθησαν δέσμιο ἀντιλήψεων πού δὲν ταίριαζαν μὲ τὴν εὐρύτητα τοῦ πνεύματός του.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἐμφανιζόταν πολλὲς φορὲς στὰ κείμενα καὶ στὸν προφορικὸ λόγο ὡς ἀρχαϊστής. Καὶ στὴν ὁμιλία του στὴν «Ἀντιδικία» μεταχειρίζεται πολλὲς ἀρχαῖες λέξεις, ὄχι συνήθεις, γιὰ νὰ τονίσει τὰ λεγόμενά του⁴³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὴν τάση τῶν Τούρκων τῆς ἐποχῆς του, νὰ οἰκειοποιοῦνται, ὡς ἐπιστροφή στὸ παρελθόν, ἀρχαῖα ὀνόματα, φυσικὰ ὄχι τουρκικὰ. Λέγει λοιπὸν ὅτι «Ὀλίγον πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ παρόντος πολέμου συνήνησα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου Τούρκον φοιτητὴν, τὸν ὁποῖον μοῦ συνέστησαν ὡς κύριον Akurgal. Τὸ ὄνομα μοῦ ἐφάνη γνώριμον, ἀλλὰ μόνον βραδύτερον ἠδυνήθην νὰ ἐνθυμηθῶ, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ὄνομα Σουμερίου βασιλέως»⁴⁴.

Δὲν κάνω ὑποδείξεις συνιστῶ ὅμως σὲ ὅσους δὲν ἔχουν διαβάσει τὴν ὁμιλία τοῦ Μαρινάτου στὴν «Ἀντιδικία» νὰ τὸ κάνουν καὶ μάλιστα μὲ πολλὴ προσοχή. Κι ἀκόμη νὰ διαβάσουν καὶ τὴν ὁμιλία τοῦ Χρήστου Καρούζου πού ἔκανε στὴν Ἀκαδημία στὶς 22 Ἰανουαρίου τοῦ 1966 γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Dante, *De vulgari eloquentia*. Καὶ τὰ δύο κείμενα ἔχουν τὸ ἴδιο θέμα: τὴ δημοτικὴ. Σ' αὐτὰ θὰ δοῦμε τὴ νοοτροπία δύο

συνομηλίκων, συμφοιτητῶν καὶ συναδέλφων γιὰ ἓνα πνευματικὸ ζήτημα ποὺ τοὺς χώριζε, ἐκτὸς ἄλλων, ἕως τὸ τέλος.

Σταθμὸς ὁποσδήποτε στὴ ζωὴ τοῦ Μαρινάτου ἦταν ἡ ἐκλογή του, τὸ 1955, στὴν Ἀκαδημία. Τὸ 1953 ἦταν ὑποψήφιος μαζί μὲ τὸν Καροῦζο γιὰ τὴν ἔδρα τῆς ἀρχαιολογίας. Συνυποψήφιος ἦταν καὶ ὁ Ἀνδρέας Παπαγιαννόπουλος Παλαιός, τὸν ὁποῖο ὑποστήριζε ὁ Χαρίτων Χαριτωνίδης. Τὸν Μαρινᾶτο ὑποστήριζαν κυρίως ὁ Σπῦρος Μελάς, ὁ Κεραμόπουλλος καὶ ὁ Ἐξαρχόπουλος. Τὸν Καροῦζο ὁ Ρωμαῖος, ὁ Κουγέας καὶ ὁ Βασ. Αἰγινήτης. Ὁ τελευταῖος ἐξ αἰτίας διένεξης μὲ τὸν Μαρινᾶτο. Δὲν ἐκλέχτηκε κανεὶς καὶ ἡ Ἀκαδημία προκήρυξε πλέον δύο ἔδρες γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ πάλι τὸ ἴδιο ἀδιέξοδο. Ἐκλέχθηκαν καὶ οἱ δύο ἀλλὰ δὲν ἔλειψαν οἱ ὀξύτητες, δημοσιογραφικὲς καὶ προσωπικὲς⁴⁵, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐκλογῆς.

Ἡ συζήτηση γιὰ τοὺς δύο ὑποψηφίους ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς πλέον μακρές, μὲ διπλὲς εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις, δευτερολογίες καὶ τριτολογίες, ὅλες μὲ πάθος καὶ μὲ ἔντονο τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο ἐκ μέρους τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Μαρινάτου γιὰ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ὁ Καροῦζος ποὺ χαρακτηρίστηκε ὡς κομμουνιστής! Ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε ἐπιστημονικὴ ταύτιση, ὁ ἓνας ἀνατολιστής καὶ εἰδικότατος στὴν ἑλληνικὴ προϊστορία, ὁ ἄλλος κυριότατα ἱστορικὸς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, ἔγινε προσπάθεια καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς γιὰ τὴ συντριβὴ τοῦ ἀντιπάλου. Ἡ συνεδρίαση τῆς 5 Μαΐου τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας ἄρχισε μὲ τὸ κατηγορητήριο τοῦ Βασ. Αἰγινήτη κατὰ τοῦ Μαρινάτου γιὰ τὴ διένεξή τους ὡς πρὸς τὴν πατρότητα μιᾶς θεωρίας καὶ ἀκολούθησαν εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις τοῦ Κων. Ρωμαίου καὶ τοῦ Ἀναστ. Ὁρλάνδου ὑπὲρ τοῦ Καρούζου καὶ δεύτερη εἰσηγητικὴ τοῦ Ἀντ. Κεραμόπουλλου ὑπὲρ τοῦ Μαρινάτου. Μόνος ὑπὲρ τοῦ τρίτου ὑποψηφίου Ἀνδρέα Παπαγιαννόπουλου Παλαιοῦ μίλησε ὁ Χαρίτων Χαριτωνίδης. Ὁ Φαίδων Κουκουλὲς ποὺ ὑποστήριζε τὸν Μαρινᾶτο ἐπέστησε τῶν ἀκαδημαϊκῶν «τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς μεγάλης περιφρονήσεως, τὴν ὁποίαν ὁ κ. Καροῦζος ἐπιδεικνύει πρὸς τὸν Βυζαντινὸν κόσμον, τὴν ἱστορίαν τοῦ ὁποίου παραχαράσσει».

Ὁ Κουγέας ἀνέσυρε τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ Γ. Οἰκονόμου γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ Μαρινάτου ὡς καθηγητοῦ στοῦ πανεπιστήμιου. Ὁ Οἰκονόμος ἔψεγε τὸν Μαρινᾶτο «διὰ τὴν ἄτοπον ἀνάμιξιν [στὰ κείμενά του] ξένων λέξεων: μοτίβα, παρέα, βαριολάζ, κορσάζ, γαρνιτούρα, αἰγκραῖται, πορτραῖτο - -» ἀλλὰ καὶ «δείγματα γλωσσικῆς ἀσταθείας καὶ ὑπερθετικῆς διαθέσεως, ἅτινα ἤκιστα ἀρμόζουν εἰς ἐπιστημονικὴν γλῶσσαν». Ὁ Οἰκονόμος εἶχε πεθάνει τὸ 1951 καὶ ἦταν εὐκόλο νὰ μεταχειριστεῖ κανεὶς τὶς γνώμες του γιατί δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀντίδραση. Ἀκόμη ὁ Κουγέας κατηγόρησε τὸν Μαρινᾶτο γιὰ τὸν Ὄργανισμὸ τῆς Ὑπηρεσίας ποῦ εἶχε κάνει ὡς Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὸν AN 1947/1939, ὅτι περιεῖχε, ἐκτὸς ἄλλων, διάταξη ἢ ὁποῖα «ἀπηλείφθη ἐκ τοῦ δοκιμίου τοῦ φύλλου τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τοῦ περιέχοντος ἐν σχεδίῳ τὸν Νόμον διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Μεταξᾶ». Ὑπονοεῖ ὁ Κουγέας, ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἀπέλειψε διάταξη ποῦ στρεφόταν ἐναντίον κάποιου ἀρχαιολόγου.

Τὸν Καροῦζο κατηγορεῖ ὁ Κεραμόπουλλος ὅτι ὑπηρετεῖ στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ γυναίκα του καὶ ὅτι «συνείθισεν ὁ κ. Κ. νὰ ἔχη πρὸς διαθέσιν δύο ἐφοριακοὺς μισθοὺς καὶ διὰ νὰ μὴ χάσῃ ταύτην τὴν εὐνοίαν τῆς τύχης, ἀφῆκε νὰ διαδοθῆ, ὅτι δὲν θὰ ἐδέχετο οὐδὲ πανεπιστημιακὴν ἔδραν ἐν Θεσσαλονίκῃ ὡς εἰ ἀνέμενεν αὐτὸν ἡ ἔδρα αὕτη ἐστρωμένη». Ἀκόμη λέγει «ὅτι ὁ κ. Καροῦζος παρητήθη λόγῳ μὲν ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς ἐμέ, ἔργῳ δέ, ἵνα ἀποφύγῃ τὴν σχετικὴν κρίσιν τῆς νομιμοφροσύνης»⁴⁶. Τελικῶς ἐκλέχτηκαν, ὅπως ἔπρεπε, καὶ οἱ δύο, Καροῦζος καὶ Μαρινᾶτος. Ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τους εἶχε καθαρὰ πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ δείχνει τὴν ἐμπάθεια τῶν τότε ἀνθρώπων γιὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ εἶχαν λησμονήσῃ, κάτι ποῦ δὲν ἔχει κατορθωθεῖ ἕως σήμερα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β στὶς Μυκῆνες κατὰ τὰ ἔτη 1952-1955 προκάλεσε ρήξη στὶς σχέσεις τοῦ Μαρινάτου μὲ τὸν Παπαδημητρίου. Θέλοντας ὁ πρῶτος, ὡς μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐποπτείας τῆς ἀνασκαφῆς (Κεραμόπουλλος, Μαρινᾶτος, Μυλωνᾶς) νὰ χειραγωγῆσῃ τὸν Παπαδημητρίου, δημιουργήθηκαν ἔντονες ἀντιθέσεις μεταξὺ

τους πού έχουν αποτυπωθεῖ στα Πρακτικά τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας⁴⁷.

Ἡ δεύτερη θητεία του ὡς Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας, κατὰ τὸ διάστημα 1955-1958, ἦταν πάλι σύντομη καὶ τὰ χρόνια ἐκεῖνα λεγόταν ὅτι παραιτήθηκε, μὲ ἀπαίτηση τοῦ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ, ἐπὶ ὑπηρεσιακῆς κυβερνήσεως Κ. Γεωργακοπούλου⁴⁸. Ἦταν ἐποχὴ φτώχειας καὶ κατὰ τὴ θητεία του δὲν ἔγινε κάτι τὸ σημαντικό. Ἀντιθέτως συνάντησε ἀντίδραση καὶ ὑπῆρξε ἐναντίον του πολεμικῆ. Τὸν διαδέχθηκε γιὰ μικρὸ διάστημα ὁ Ἄν. Ὀρλάνδος καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1958 Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων ἔγινε ὁ Ἰ.Κ. Παπαδημητρίου.

Κατὰ τὰ χρόνια 1960-1967 ἔντονη ὑπῆρξε ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τὴν πλευρὰ Παπαδημητρίου, Καρούζου, Κοντῆ, ἔχοντας κυρίως ὡς συμμάχους τὸν Νικόλαο Κοντολέοντα, τὸν Φοῖβο Σταυρόπουλο καὶ τὸν Μάρκελλο Μισσό⁴⁹. Εἶναι μεγάλη ἱστορία μὲ παρακλάδια, ἔχω προσωπικὴ γνώση καὶ συμμετοχῆ, καὶ ἴσως ἄρκετὰ ἀπ' ὅσα ἔγιναν νὰ τὰ ἀποκήρυσσε ὁ ἴδιος ὁ Μαρινᾶτος καθὼς κάποιοι ἀπὸ τοὺς συμμάχους του δὲν ἦταν καὶ τόσο σύμμαχοι, τουλάχιστον δὲν τὸν στήριξαν ἀλλὰ τὸν ἐγκατέλειψαν ὅταν δὲν ἐκπληρώθηκαν οἱ προσδοκίες τους. Δὲν ἔχω στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐξηγήσω τὴν ἀνάμιξη τοῦ Μαρινάτου ὡς μάρτυρος κατηγορίας στὴ δίκη τῆς Σέμνης Καρούζου πού προκάλεσε ὁ Μισσὸς καὶ ἐπέμεινε μέχρι τέλους στὴν καταδίκη της, ἐνῶ στὶς 17 Αὐγούστου 1964 ἡ Σέμνη καὶ ὁ Χρῆστος ἀπολύθηκαν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ ΝΔ 4352/1964, τοῦ λεγόμενου τῆς «τριακονταπενταετίας». Ἡ δίκη ἔγινε στὶς 2 καὶ 3 Σεπτεμβρίου 1964 καὶ ὑπῆρχε χρόνος παραίτησης τοῦ Μισσοῦ ἀπὸ τὴ μήνυση⁵⁰, ἡ ὁποία δὲν εἶχε πλέον καμία ἀντικειμενικὴ σημασία.

Δύο ἀκόμη περίοδοι τῆς τελευταίας ἐπταετίας τῆς ζωῆς του. Ἡ τρίτη θητεία του ὡς Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὰ χρόνια 1967-1973, καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Θήρας ἀπὸ τὸ 1967 ἕως τὸ 1974. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1967 ἔγινε Γενικὸς Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων, κατέλαβε τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ καὶ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων πού κατεῖχε ἀπὸ τὸ 1963 ὁ Ἰωάννης Κοντῆς, ὁ ὁποῖος ἀντίστοιχα τέθηκε σὲ

ἐπτάχρονη διαθεσιμότητα. Γνωρίζω ἀπὸ τὸν Κοντῆ ὅτι ὁ Μαρινᾶτος τοῦ εἶχε προτείνει νὰ παραμείνει στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ κι ἐκεῖνος νὰ γινόταν Γενικὸς Ἐπιθεωρητῆς. Ὁ Κοντῆς ἀρνήθηκε. Ἔτσι ὁ Μαρινᾶτος βρέθηκε νὰ ὑπηρετεῖ ἓνα καθεστῶς πὺ δὲν τοῦ πρόσφερε τίποτε, ἀντίθετα ἐκεῖνος πρόσφερε στοὺς στρατιωτικοὺς τὸ ἐπιστημονικὸ κύρος του.

Ἔγινε Γενικὸς Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων μὲ τὸν ΑΝ 46/20 Ἰουνίου 1967. Τὸν παρουσίασε στὸ προσωπικὸ τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας ὁ τότε ὑπουργὸς Γεώργιος Παπαδόπουλος λέγοντας ὅτι ὁ νέος Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας «εἶναι περιβεβλημένος μὲ ὑπουργικὴν ἐξουσίαν διὰ νὰ ἀνορθώσῃ τὴν διαλελυμένην Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν ἐκ τῆς φαυλοκρατίας»⁵¹. Λίγα ἀπὸ ὅσα ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ (20 Ἰουνίου 1967- 31 Ἰανουαρίου 1974) ἔχω διηγηθεῖ⁵². Πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ ἴδρυση τῶν *Ἀναλέκτων* πὺ μόνον ὠφέλεια δημιουργοῦσε⁵³. Θέλησε μὲ τ' *Ἀνάλεκτα* νὰ ὑποχρεώσει τὰ μέλη τοῦ Κλάδου ν' ἀνακοινῶνουν ἀμέσως τὰ νέα τους εὐρήματα καὶ νὰ μὴ περιμένουν τὴ δημοσίευση ἢ ὁποία, ὅπως ἀποδείχτηκε, δὲν θὰ γινόταν ποτέ. Ὁ ἴδιος ἔδωσε τὸ παράδειγμα μὲ τὴν παρουσίαση στὸ περιοδικὸ σημαντικῶν εὐρημάτων του. Τὸ κλείσιμο τοῦ περιοδικοῦ τὰ τελευταῖα χρόνια δείχνει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνεπάρκεια τῶν σημερινῶν κατόχων τῆς Ἐξουσίας στὴν Ὑπηρεσία ὡς πρὸς τὴν ἀσκηση τῆς ἐπιστήμης, πρᾶγμα πὺ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴν τραγικὴ, γιὰ τὸ κύρος τοῦ Κλάδου, φάρσα τῆς Ἀμφίπολης.

Πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς 21 Ἀπριλίου δὲν ἐκδήλωσε ποτὲ καμία ἀντίθεση. Πρῶτος στὴν Ἀκαδημία⁵⁴ ἐκφώνησε στὶς 2 Μαΐου 1968 λόγο γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ πραξικοπήματος τῶν συνταγματάρχων, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς Ἐπανάσταση⁵⁵. Ὁ λόγος αὐτὸς καὶ ὅσοι ἀκολούθησαν, Τόμπρος 1969, Μέγας 1970, Ἀλεξόπουλος 1971, Παλλάντιος 1972, ἀποτελοῦν αἰτία μόνιμης κατηγορίας κατὰ τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ ἐκφώνηση αὐτῶν τῶν ἐπετειακῶν λόγων γιὰ τὴν 21 Ἀπριλίου εἶχε ἐπιβληθεῖ νομοθετικῶς καὶ ἡ ἀντίδραση τῆς Ἀκαδημίας ἐκδηλώθηκε ἐμμέσως στὴν παρουσίαση τοῦ ἐκάστοτε ὁμιλητοῦ.

Ἡ πλειονότητα τῶν μελῶν τοῦ Κλάδου ἀποδοκίμαζε ἢ ἦταν ἐχθρική πρὸς τὸ στρατιωτικὸ καθεστῶς καὶ πρὸς τὶς νέες συνθῆκες τῆς Ὑπηρεσίας, τὴν παρουσία καὶ τὶς ἐπεμβάσεις τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ στρατιωτικοῦ κομισάριου Νιγιάννη, ἑνὸς φανατικοῦ ἀνθρώπου τοῦ Σκαρμαλιωράκη, πὸ ἔκανε τὶς ἐκκαθαρίσεις τῶν ἀρχαιολόγων. Τὸν Μαρινᾶτο τὸν σεβόμασταν ὡς δάσκαλό μας καὶ ὡς ξεχωριστὸ ἀρχαιολόγο. Δὲν εἶχαμε ὅμως πλέον μαζί του τὴν ἐγκαρδιότητα πὸ ὑπῆρχε στὴν Ὑπηρεσία ἀπὸ τὸ 1958 ἕως τὸ 1967, μὲ τὸν Παπαδημητρίου πρῶτα καὶ τὸν Κοντῆ κατόπιν. Ἔσπευσαν βέβαια νὰ τοῦ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τοὺς πρόσωπα ἀκατάλληλα καὶ οἱ καιροσκόποι, τὰ ὁποῖα οὔτε ἐκτιμούσαμε οὔτε ἀναγνωρίζαμε ὅτι ἐκπροσωποῦσαν τὸν Κλάδο. Ὑπῆρχε ἀκόμη μεταξύ μας ἔντονη ἢ αἴσθησις ὅτι ἀνήκαμε σ' ἓναν ἐπιστημονικὸ καὶ πνευματικὸ ὑπαλληλικὸ Κλάδο, αἴσθησις πὸ ἀλλοιώθηκε ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀπὸ στοιχεῖα ξένα πὸ εἰσέβαλαν στὴν Ὑπηρεσία καὶ ἀπὸ ἀπόψεις καινοφανεῖς.

Ἡ ἀνώτατη θέσις στὴν Ὑπηρεσία τοῦ Μαρινᾶτου τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσει τὸ ὄνειρο τῆς ζωῆς του, νὰ ἀποκαλύψει μία προϊστορικὴ πόλη καὶ νὰ ἀναστήσει ἓναν πολιτισμὸ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀπὸ ἄλλον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο, οὔτε μὲ ἄλλο τρόπο ἢ ἄλλῃ ἐποχῇ. Ἄν ὑπάρχει μία, μόνον μία, εὐτυχὴς στιγμή τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστώτος τῆς 21ης Ἀπριλίου, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Θήρας. Ὅχι ὅτι τὴν ἔκανε τὸ καθεστῶς ἀλλὰ ὅτι μὲ τὴ θέσις πὸ τοποθέτησε τὸν Μαρινᾶτο τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐκπληρώσει μία ἔρευνα πὸ χρόνια τὴ σχεδίαζε καὶ πὸ μόνον αὐτὸς μποροῦσε νὰ κάνει. Ἔχουν εἰπωθεῖ καὶ ἔχουν δημοσιευθεῖ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀρκετὰ ἀρνητικά: γιὰ τὰ μεγάλα χρηματικὰ μέσα πὸ διέθετε ὁ Μαρινᾶτος, γιὰ τὴν ταχύτητα τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰ τὸν τρόπο πὸ ἔγινε, γιὰ τὶς ἀπόψεις πὸ διατύπωσε, γιὰ τὴν ἑρμηνεῖα ἀνασκαφικῶν στοιχείων, γιὰ τὸ τσουνάμι πὸ κατέστρεψε τὴν Κρήτη.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀλλιῶς. Ἴσως μία ξένη Σχολὴ νὰ ἔφθανε στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, τὴν ἀποκάλυψη

τῆς πόλης δηλαδή, σὲ πενήντα χρόνια ἢ ποτέ. Χρειάστηκε ἡ πίστη τοῦ Μαρινάτου, ἡ ἐμμονή του, ἡ ἀποφασιστικότητά του καὶ τὸ κύρος του. Ἄρχισε τὸ ἔργο του αὐτὸ ἔχοντας φθάσει στὴν κορυφή. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς πόλης στὸ Ἄκρωτήρι δὲν ἔκανε τὸν Μαρινᾶτο οὔτε γνωστὸ οὔτε μεγάλο γιατί ἤδη ἦταν παγκοσμίως γνωστὸς καὶ σεβαστὸς καὶ φιασμένος. Ἐκεῖνος βρέθηκε τὴν κατάλληλη στιγμή στὴν κορυφή τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἔκανε τὴν ἀνασκαφή. Καὶ τῆς ἔδωσε τὴ φήμη καὶ τὸ κύρος.

Τὶς ἴδιες περίπου κατηγορίες γιὰ τὴν ἀνασκαφή τῆς Βραυρῶνος εἶχαν πεῖ καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Παπαδημητρίου. Κι ἐκεῖνος βρέθηκε στὴν κορυφή τῆς Ὑπηρεσίας καὶ μεταχειρίστηκε τὰ μέσα καὶ τὴν ἐξουσία ποὺ τοῦ ἔδινε ἡ θέση του γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρας ἓνα ἔργο ἐξαιρετικὸ ποὺ οὔτε ἄλλος μποροῦσε νὰ κάνει οὔτε ἄλλοτε μποροῦσε νὰ γίνει. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, τοῦ Ἄκρωτηρίου καὶ τῆς Βραυρῶνος ἴσχυσε ὁ κανόνας τοῦ *καιροῦ* μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια.

Ὡς πρὸς τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσε ὁ Μαρινᾶτος κάποιες θεωροῦνται ἀπὸ μερικοὺς ἀβάσιμες· ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ ἴδιο λέγεται σήμερα γιὰ τὸν Droysen, γιὰ τὸν Mommsen, γιὰ τὸν Τσοῦντα, γιὰ τὸν Καροῦζο καὶ γιὰ τὸν Ρωμαῖο, γιὰ νὰ θυμίσω καὶ τοὺς δικούς μας. Ἀκόμη καὶ τὸν Beazley τὸν διορθώνουν καὶ τοῦ καταλογίζουν λάθη. Ὁ Μαρινᾶτος δὲν πρόλαβε νὰ ἰδεῖ ὡς σύνολο τὴν ἀνασκαφή του καὶ δὲν διατύπωσε τὰ γενικὰ συμπεράσματα του βασισμένα στὴν καθολικὴ θεώρηση τῶν εὐρημάτων του. Τὴ στιγμή τοῦ θανάτου του, τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1974, συνέχιζε τὴν ἀνασκαφή. Εἶχε λοιπὸν νὰ μᾶς πεῖ καὶ ἄλλες σκέψεις καὶ ἄλλες ἀπόψεις καὶ κυρίως νὰ μᾶς δώσει τὴν περιγραφὴ τῆς ἀνασκαφῆς του ὀλικὰ καὶ συνθετικὰ, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰδοῦμε στὶς ἐτήσιες ἐκτενεῖς ἐκθέσεις του.

Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος ἀνήκει σὲ μιὰ ξεχωριστὴ ἀρχαιολογικὴ γενιὰ ποὺ ἀνανέωσε τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία. Ὅσοι τὴν ἀποτελοῦσαν, μὲ μικρὲς διαφορὲς ἡλικίας μεταξὺ τους, ἔφυγαν ἀπὸ σχετικὰ νέοι ἕως κάπως ἡλικιωμένοι ἀλλὰ πνευματικὰ ἀκμαῖοι. Ὁ Παπαδημητρίου τὸ 1963 σὲ ἡλικία 59 χρονῶν· ὁ Καροῦζος τὸ 1967 ἦταν 67 χρονῶν, ὁ Μαρινᾶτος τὸ

1974, αὐτὸς 74 χρονῶν, ὁ Μηλιάδης, ὁ Κοντῆς καὶ ὁ Κοντολέων τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1975, ὁ πρῶτος 79 χρονῶν καὶ οἱ ἄλλοι δύο 64 χρονῶν. Μόνη ἀπόμεινε ἡ Σέμνη, ἡ ὁποία ἔφυγε τελευταία, τὸ 1995, σὲ *λιπαρὸν* γῆρας, 98 ἐτῶν. Μ' ἐκείνην χάθηκε ἐντελῶς μία σειρὰ ἀπὸ προσωπικότητες πού τὸ ἔργο τους μόνο διδάγματα προσφέρει, ὅπως διδάγματα προσφέρουν οἱ κακίες τους, οἱ διαμάχες τους καὶ οἱ φιλίες τους. Ὅλους ὅσους σᾶς ἀνέφερα, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Droysen, τὸν Mommsen καὶ τὸν Τσουντα, τοὺς γνώρισα. Μὲ ὀρισμένους συνεργάστηκα, τοὺς θεωρῶ πρότυπα γιὰ κάποιες ιδιότητες τους. Μακάρι καὶ ἡ σημερινὴ γενιὰ νὰ ἔβγαζε προσωπικότητες ὅπως τοῦ Μηλιάδη, τοῦ Καρούζου καὶ τοῦ Μαρινάτου. Θὰ ἔδιναν πνοὴ στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία⁵⁶. Ἡ δική μου γενιὰ μᾶλλον δὲν ἔβγαλε. Καὶ ἐκείνη πού μᾶς ἀκολούθησε ἔφτασε τοῦτες τὶς μέρες στὸ κατάντημα τῆς Ἀμφίπολης.

B. X. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀντιδικία: Ἡ Ἀντιδικία τῶν Τόνων. Ἐκ τῶν Συνεδριῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁμιλίες τῶν τακτικῶν καθηγητῶν Ν. Ἐξαρχοπούλου, Ε. Σκάσση, Ε. Πεζοπούλου, Ι. Καλιτσουνάκη, Κ. Λογοθέτου, Φ. Κουκουλέ, Α. Χατζῆ, Γ. Σακελλαρίου, Γ. Οικονόμου, Ν. Βλάχου, Α. Ὀρλάνδου, Σ. Μαρινάτου, Γ. Ζώρα, Β. Φάβη (Ἐν Ἀθήναις 1944). *Δίκη: Ἡ Δίκη τῶν Τόνων.* (Ἡ πειθαρχικὴ δίωξις τοῦ καθηγ. Ι.Θ. Κακριδῆ) (Ἔστια [1942]).

Ἡμερολόγιο: Προσωπικὸν Ἡμερολόγιον Ἰωάννου Μεταξᾶ. Ἐπιμέλεια Χρ. Χρηστίδη (Ἐκδόσεις Γκοβόστη, Ἀθήνα χ.χ.).

Μικρὰ Κείμενα: Χρήστου Καρούζου, *Μικρὰ Κείμενα* (ΒΑΕ ἀρ. 149 Ἀθήναι 1995).

Ἀκόμη παραπέμπω στὰ ἐξῆς βιβλία τοῦ συντάκτου τοῦ παρόντος:

Ἡ Περιπέτεια: Ἡ Περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας στὸν βίον τοῦ Χρήστου Καρούζου ((ΒΑΕ ἀρ. 150, Ἀθήναι 1995).

Πρόχειρον: Πρόχειρον Ἀρχαιολογικόν. 1828- 2012 Ι. Χρονογραφικό, ΙΙ. Θεματολογικό ((ΒΑΕ ἀρ. 283-284 Ἀθήναι 2013).

1. Τὸ ἐπίθετο “πολιτικός” ὑπονοεῖ ὅτι στὸ κείμενο τοῦτο δὲν πραγματεύομαι τὸ ἀρχαιολογικὸ-ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Μαρινάτου ἀλλὰ ἐξετάζω

μόνο στιγμές του βίου του που άφοροῦν κύρια σημεῖα τῆς δημόσιας δράσης του καὶ ἀπόψεις του γιὰ πνευματικὰ ζητήματα. Σημεῖα τῆς δράσης τοῦ Μαρινάτου ἐξετάζω καὶ στὸ *Δοκίμιον*, τὴν *Περιπέτεια* καὶ κυρίως στὸ *Πρόχειρον* καὶ σὲ συντομότερα δημοσιεύματά μου στὸν *Μέντορα*.

2. Ἀντίγραφό του μοῦ ἔδωσε ἡ Ναννὸ Μαρινάτου.
3. Τὸ 1934 τὸ Πάσχα ἦταν τὴν 1 Ἀπριλίου καὶ τὸ 1936 στὶς 12 Ἀπριλίου.
4. *Ἀντιδικία* 132.
5. *Ἡ Περιπέτεια* 199, 30.
6. *ΑΕ* 1927-28, Χρονικὰ 185 σημ. 1.
7. τόμ. 10, 1931, 1161-1171.
8. *Ἡ Περιπέτεια* 65-68.
9. ΕΛΙΑ, ἀτομικὸς ὑπηρεσιακὸς φάκελος Μαρινάτου.
10. Ὁ Μιχαὴλ Ροδᾶς (1884-1948) δημοσιογράφος, κριτικὸς θεάτρου, ἐκδότης, ἠθοποιὸς ἦταν συνεργάτης τοῦ *Ἐλευθέρου Βήματος*. Ὁ Δημήτριος Λαμπράκης (1887-1957), ἰδιοκτῆτης καὶ διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος, ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή, ἕως τὸν θάνατό του, στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος.
 11. ΦΕΚ 134, τ. Γ', 17 Αὐγ. 1937.
 12. *ΑΕ* 1932, 1-47.
 13. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀλληλογραφία Σπ. Μαρινάτου, φάκ. 1, ὑποφ. 3. Ἡ πρώτη τῆς 15 Νοεμβρίου 1925 στέλλεται ἀπὸ τὴ Λειψία καὶ ἀφορᾷ ἐξυπηρετήσεις πρὸς τὸν Μαρινάτο γιὰ τὴν προμήθεια βιβλίων, πολὺ φιλικὴ καὶ ἐγκάρδια. Οἱ ἄλλες εἶναι τῆς 16 Ἰουνίου 1931, τῆς 19 καὶ 22 Ἰουλίου 1935, τῆς 2 Ἰανουαρίου, μία ἀχρονολόγητη τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1936, τῆς 10 Σεπτεμβρίου, τῆς 6 Ὀκτωβρίου, τῆς 24 Δεκεμβρίου 1936, καὶ ἡ τελευταία τῆς 24 Ἰουλίου 1937.
 14. ΦΕΚ 134 τ. Γ', 17 Αὐγ. 1937.
 15. *Ἡ Περιπέτεια* 46.
 16. τόμ. 20, 1936, 1451-1452 (*Μικρὰ Κείμενα* 133-135).
 17. *Ἡ Περιπέτεια* 47.
 18. Αὐτόθι 48.
 19. ΦΕΚ 34, τ. Γ', 5 Μαρτίου 1938.
 20. ΕΛΙΑ, ἀτομικὸς ὑπηρεσιακὸς φάκελος Μηλιάδη.
 21. ΕΛΙΑ, ἀτομικὸς ὑπηρεσιακὸς φάκελος Μηλιάδη, ἔγγραφο 3395/167/13 Ἰαν. 1939.
 22. Ἀπολογία του τῆς 4 Νοεμβρίου 1939, ΕΛΙΑ, ἀτομικὸς ὑπηρεσιακὸς φάκελος Μηλιάδη.
 23. Εἶναι ἡ 53877/2443/3 Ἰουνίου 1939. Δὲν σώζεται στὸν φάκελο τοῦ Μηλιάδη ἀλλὰ μνημονεύεται στὴν ἀπολογία του τῆς 10 Ἰουνίου.
 24. *Ἡ Περιπέτεια* 202 σημ. 66· *Πρόχειρον* I 33.
 25. *Ἡ Περιπέτεια* 100.
 26. Εἶχε δύο ὀνόματα, Σπυρίδων - Ἄγγελος.
 27. Ὁ Γεράσιμος Κονιδάρης (1905-1987) ἐκπαιδευτικὸς, διοικητικὸς ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, καθηγητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς

ιστορίας και τῆς ιστορίας τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Ἀθήνα (1945-).

28. Γρηγόριος Ἀνδρουτσόπουλος, ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, συγγενῆς τοῦ Ἀδαμαντίου Ἀνδρουτσόπουλου, πρωθυπουργοῦ τοῦ Δημ. Ἰωαννίδη (1973-1974). Ὁ Γρηγόριος εἶχε ὑπηρετήσει γιὰ μικρὸ διάστημα ὡς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Ἀκροπόλεως! Ἀνῆκε στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀρβαντιόπουλου, ὅπως ὁ Στυλιανὸς Κορρές, ὁ Ἀνδρέας Παπαγιαννόπουλος Παλαιός, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρά τους εἶχαν καὶ αὐτοὶ μαθητές.

29. ΕΛΙΑ, Ὑπηρεσιακὸς φάκελος Σπ. Μαρινάτου.

30. *Ἡμερολόγιο* 8, 456.

31. Ὁ λόγος δημοσιεύτηκε: Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, *Λόγοι ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1945 καὶ τῆς 25ης Μαρτίου 1947 ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου*, ὑπὸ Σπ. Ν. Μαρινάτου, τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας, 1947.

32. Ἀμίλλκας Ἀλιβιζάτος, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γεώργιος Μαριδάκης, Ἀλέξανδρος Σβῶλος, Ξενοφῶν Ζολώτας, Ν. Χωραφᾶς, Γ. Ράμμος, Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος, Νίκος Βέης, Π. Ζερβός.

33. *Πρόχειρον* I 337-341. Βλ. Νανῶς Μαρινάτου, Κλοπὴ Μουσείου Ἡρακλείου 1938. Ἀνατομία μιᾶς μικρῆς κοινωνίας, *Ὁ Μέντωρ* 106, 2013, 270-286.

34. Νένη Πανουργιᾶ, *Ἐπικίνδυνοι πολίτες. Ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερὰ καὶ ἡ κρατικὴ τρομοκρατία* (Καστανιώτης 2011) 134.

35. *Δίκη* 16.

36. *Ἀντιδικία* 103.

37. Αὐτόθι 59.

38. Αὐτόθι 129.

39. *Ἀντόθι* 116.

40. Αὐτόθι 132

41. *Δίκη* 16.

42. *Ἀντιδικία* 132.

43. Τὸ 1971 μεταχειρίζεται τὴ λέξη *μολυνοπραγμοσύνη*, *Ἐλεύθ. Κόσμος*, 7 Ἰανουαρίου.

44. *Ἀντιδικία* 64,1.

45. *Ἡ Περιπέτεια* 99-106.

46. *Ἡ Περιπέτεια* 87-91.

47. Βλ. τὸ κείμενό μου στὸν τόμο *Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (ΒΑΕ 168, Ἀθήναι 1997) 16-30 καὶ Ντόρας Βασιλικοῦ, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β : Μία ἀνασκόπηση, *Ὁ Μέντωρ* 105, 2013, 91-97.

48. *Ἡ Περιπέτεια* 124-128. Ὁ Γεωργακόπουλος, Πρόεδρος τοῦ Ἐρευθοροῦ Σταυροῦ, εἶναι ὁ ὑπουργὸς Παιδείας τοῦ Μεταξᾶ ὄχι εὐνοϊκός, τότε, πρὸς τὸν Μαρινᾶτο.

49. Αὐτόθι 130-139.

50. Αὐτόθι 147-150.

51. *Πρόχειρον* I 465.

52. Αὐτόθι 465-488.

53. Αυτόθι 467.

54. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 43, 1968, 80*- 88*.

55. Αυτόθι 83*.

56. Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ χειρόγραφου ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ πρῶτο του τετράδιο, ὁ Μαρινᾶτος εἶχε κολλήσει ἓνα κομμάτι χαρτὶ μὲ δακτυλογραφημένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Χρήστου Καρούζου «Βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης (*Μικρὰ Κείμενα* 82): «Ἕνας καὶ μοναδικὸς εἶναι ὁ τρόπος νὰ χτυπηθεῖ ἡ ἀρρώστια μας αὐτή: κάθε φορὰ πὸν μπροστὰ στοὺς καρπούς τοῦ ζωντανοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τῆς Δύσης βρισκόμαστε ἐμεῖς οἱ ἀνίδεοι ἀπὸ ἐπιστήμη Ρωμοὶ - καὶ σὲ τέτοια κατάσταση ζοῦνε ὅλες ἀνεξαίρετα οἱ ἐπιστήμες στὴν Ἑλλάδα, ἀκόμη καὶ κείνες πὸν φαίνονται γερὰ ριζωμένες στὸν τόπο (ὅπως π.χ. ἡ ἀρχαιολογία· μὰ ἐγώ, ὅποτε ἀκούω ὅτι ἡ ἀρχαιολογία ἀκμάζει στὴν Ἑλλάδα, συλλογίζομαι ὅτι τὸ ἴδιο βᾶσιμα θὰ μπορούσε κανένας νὰ υποστηρίξει ὅτι στὴ Σαντορίνη ἀνθεῖ ἡ ἠφαιστιολογία)...». Ὁ Μαρινᾶτος ἔχει προσθέσει χειρόγραφη σημείωση: «Νεοελληνικὰ Γράμματα (περιοδ. οὗ ἐν τέλει ἀπηγορεύθη ἡ κυκλοφορία) 27-12-1935 <Χρῆστος Καρούζος>». Ἡ σημείωση ἄραγε προστέθηκε γιὰ τὴ μνεία τῆς Σαντορίνης ἢ γιὰτὶ πίστευε στὴν ἀλήθεια τῶν λόγων τοῦ Καρούζου; Πιστεύω τὸ δεύτερο. Εἶχαν περάσει πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὶς διαμάχες τους, οἱ ὁποῖες μόνο ζημία προκάλεσαν καὶ στοὺς ἴδιους.

*οὐ πάνυ γε ρᾶδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἂν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μονι κριτῇ περιτυχεῖν.*

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

Ο ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Ο «ΑΣΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ»

«...man wollte das gar nicht leugnen, sondern betonte es im Gegenteil- [dass es] um weit tiefere Entschlüsse, um die Absage an alle humane Verweichlichung handeln würde, die das Werk der bürgerlichen Epoche gewesen war: um ein instinktives Sich-in-Form-Bringen der Menschheit für harte und finstere, der Humanität spottende Läufe, für ein Zeitalter umfassender Kriege und Revolutionen, das wohl hinter der christlichen Zivilisation des Mittelalters weit zurückführen und eher die dunklen Epochen vor derer Entstehung, nach dem Zusammenbruch der antiken Kultur zurückbringen werde ... « (Thomas Mann, *Dr. Faustus*, 492).

Στην εργασία αυτή εξετάζω την έννοια του «αστικού ανθρωπισμού», όπως την συνέλαβε ο Σπυρίδων Μαρινάτος κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και την εξέφρασε τη δεκαετία του 1960 στις εφημερίδες. Πρέπει όμως πρώτα απ' όλα να ξεκαθαρίσω ότι «αστικός ανθρωπισμός» δεν είναι όρος που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Μαρινάτος. Τον δανείστηκα εγώ από τον γερμανό λογοτέχνη Thomas Mann και τον επέλεξα επειδή εκφράζει τη σκέψη πολλών Ευρωπαίων διανοούμενων του μεσοπολέμου και μάλιστα Γερμανών. Αυτοί οι άνθρωποι διέγινωσαν ότι έσβηνε μια εποχή και έδινε τη θέση της σε μια άλλη, πιο ταραχώδη και πιο απρόβλεπτη. Ο Μαρινάτος δεν γνώρισε τον Thomas Mann προσωπικά στην Γερμανία, αλλά άλλους ομοίους του, όπως θα φανεί παρακάτω.

Ο Thomas Mann, ως εκπρόσωπος της μορφωμένης αστικής Γερμανικής αστικής τάξης, προέβλεψε ότι τα ιδανικά του αστικού ανθρωπισμού δεν θα επιζούσαν του πολέμου και μίλησε για «Ende des bürgerlichen Humanismus». Τα συμπτώματα της κρίσης τα εκθέτει μεθοδικά στο μυθιστόρημά του *Dr. Faustus*, το οποίο άρχισε να γράφει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εκθέτει τις ίδιες περίπου ιδέες στη βιογραφία του Richard Wagner που έγραψε το 1933. Στο *Dr. Faustus* ο

Mann περιγράφει ζωντανά τις συζητήσεις στα σαλόνια του μεσοπολέμου: «[Οι διανοούμενοι της εποχής] υπερτόνιζαν το γεγονός ότι επρόκειτο να ανατείλει μία νέα περίοδος για την ανθρωπότητα, μία περίοδος που θα απαρνιόταν την ήπια συμπεριφορά της αστικής τάξης. Θα κυριαρχούσαν πιο ενστικτώδη μορφώματα που προμήνυαν σκληρές και σκοτεινές εποχές, σκωπτικές για τον ανθρώπινο πολιτισμό, εποχές που προμήνυαν πολέμους και επαναστάσεις και γύριζαν τον χρόνο πίσω, σε περιόδους πριν από τον Χριστιανικό πολιτισμό, σε εποχές σκοτεινές ...» (*Dr. Faustus*, 492. Απόδοση ΝΜ.).

Η αλήθεια είναι ότι το πρώτο σύμπτωμα της αλλαγής στην Ευρώπη ήταν ο μοντερνισμός που είχε αμφισβητήσει τις αισθητικές μορφές της παράδοσης, ενώ το τραύμα που είχε υποστεί η Γερμανία μετά την ήττα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου σίγουρα έπαιξε μεγάλο ρόλο στην ανατροπή των παραδοσιακών αξιών και διαμόρφωσε κυνισμό. Οι διανοούμενοι, λέει ο Thomas Mann, πιστοποιούσαν με αντικειμενική ψυχρότητα την κατάσταση και αντιμετώπιζαν με αδιαφορία την αδίσταχτη σκληρότητα με την οποία η ζωή διαμέλιζε το άτομο και το έσπρωχνε προς την καταστροφή του. Αυτή ήταν η απαραίτητη διανοητική προετοιμασία για τον Χιτλερισμό: αυτό κατήγγειλε ο Mann σε συνέντευξη που έδωσε μετά τον πόλεμο. Ο Χιτλερισμός ήταν φαινόμενο επαναστατικό που καμία σχέση δεν είχε με την παράδοση. «Ο Hitler δεν σεβάστηκε ούτε την παράδοση του παρελθόντος, ούτε το μέλλον. Προσέφερε μόνο καταστροφή.»¹

Το πνεύμα του ανθρωπισμού, που τόσο ευδόκησε πρώτα καταστράφηκε στη Γερμανία, αλλά που εκεί πρωτοκαταστράφηκε, με βοήθησε και εμένα να καταλάβω κάποια πράγματα το οποία θα εκθέσω παρακάτω.

Το 1927 ο Μαρινάτος βρέθηκε στο Βερολίνο με υποτροφία Alexander von Humboldt². Έζησε την πιο λαμπρή περίοδο της ιστορίας της πόλης γιατί είχε μεν αρχίσει η επανάσταση του μοντερνισμού, αλλά κρατούσαν ακόμα οι παρα-

Ο Georg Karo γύρω στο 1927. Η φωτογραφία φέρει αφιέρωση στον Σπ. Μαρινάτο.

δόσεις, και έτσι υπήρχε δυναμικός διάλογος μεταξύ καλλιτεχνών, επιστημόνων και πολιτικών. Τέτοιους ανθρώπους γνώρισε ο Μαρινάτος τη χρυσή στιγμή του Βερολίνου. Τα γράμματα, οι τέχνες, οι φυσικές επιστήμες, η μουσική, τα μαθηματικά, η ψυχανάλυση, οι κλασικές σπουδές, όλα βρίσκονταν σε σπάνια άνθηση. Έμαθε καλά Γερμανικά και η άρτια γνώση της γλώσσας του επέτρεψε άμεση πρόσβαση στις νοηματικές πολυπλοκότητες της κουλτούρας. Παρακολούθησε μαθήματα από τον καλλίτερο κλασικό φιλόλογο της εποχής, ίσως όλων των εποχών, τον Ulrich von Willamowitz Moellendorf, τον οποίον πάντα ανέφερε (όπως θυμάμαι και εγώ) ως τον «μέγα Willamowitz». Επίσης μαθήτευσε κοντά στον αρχαιολόγο Gerhardt Rodenwaldt, μία άλλη μεγάλη πνευματική κορυφή του Βερολίνου. Έκανε και σημαντικές φιλίες, όπως

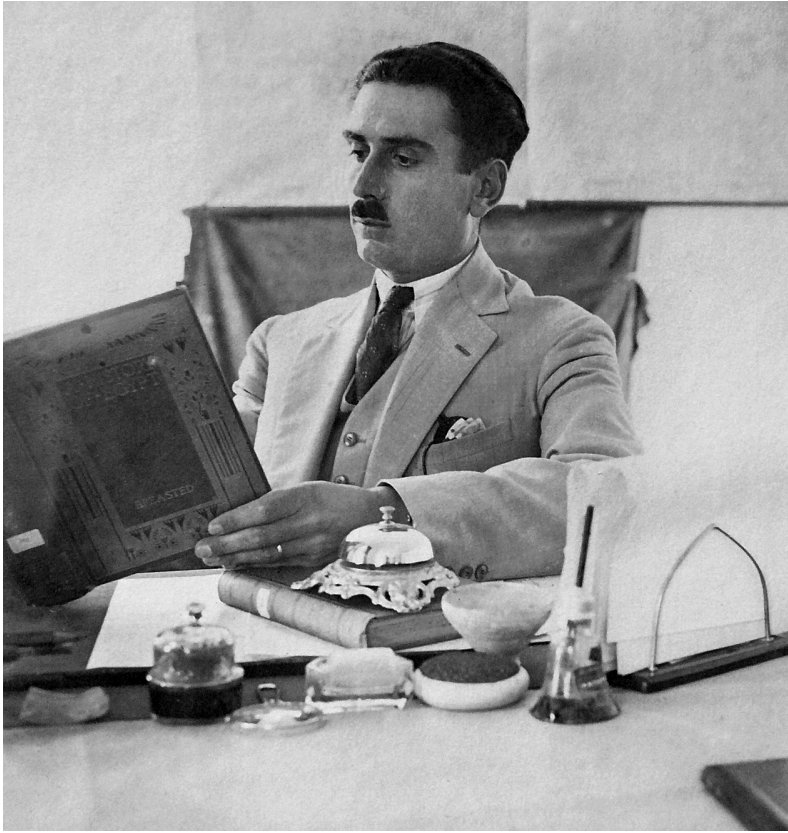
θα δούμε αργότερα. Φοβερή εντύπωση του έκαναν τα Μουσεία του Βερολίνου: εκεί ήλθε σε πρώτη και άμεση επαφή με την Αιγυπτιακή και τη Μεσοποταμιακή τέχνη. Έτσι ξεκίνησε το ενδιαφέρον του για τους ανατολικούς πολιτισμούς.

Τον επόμενο χρόνο, το 1928, τον βρίσκουμε ακόμα στη Γερμανία να σπουδάζει στο πανεπιστήμιο της Halle με τον καθηγητή, και πρώην διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Georg Karo. Επέμεινε μάλιστα να μείνει και τρίτο εξάμηνο στη Γερμανία παρόλη την γκρίνια του τότε εφόρου Κρήτης και προϊσταμένου του, Στ. Ξανθουδίδη. Φαίνεται ότι βρήκε εκεί εύφορο έδαφος προσωπικής και πνευματικής εξέλιξης.

Η κοινωνική κατάσταση στη Γερμανία είχε ως εξής: Σε άνοδο ήταν τότε το κίνημα υπέρ των Μπολσεβίκων (KPD 15%) με στήριξη από τμήμα του Εβραϊκού πληθυσμού της Γερμανίας (αναφέρω ενδεικτικά τον Albert Einstein). Από την άλλη πλευρά, όμως, μερικοί Εβραίοι, όπως ο δάσκαλος του Μαρινάτου, Georg Karo, ήταν Γερμανοί πατριώτες.

Οι ακροδεξιοί, μερικοί από τους οποίους αργότερα ακολούθησαν τον Χίτλερ, απέρριπταν την αισθητική του μοντερνισμού ως κίνημα νέο-βάρβαρο, μηδενιστικό και πολιτισμικά Μπολσεβίκικο³. Απέρριπταν όμως και την έντεχνη φυσιοκρατική αισθητική του 18ου και 19ου αιώνα και προτιμούσαν ένα είδος λαϊκού νατουραλισμού, μία τάση που άρεσε προσωπικά στον Χίτλερ. Ως παράδειγμα αναφέρω το κινηματογραφικό έργο της Leni Riefenstahl «das Blaue Licht», και τους πίνακες του Adolf Wissel, η αισθητική του οποίου θυμίζει αφίσες των Μπολσεβίκων. Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει, εφόσον τα κινήματα των άκρων συχνά συγκλίνουν. Πάντως ανέτειλε τότε στην Ευρώπη μία τέχνη λαϊκή που απευθυνόταν στις μάζες και όχι στον καλλιεργημένο αστό. Το τέλος του αστικού ανθρωπισμού «bürgerlicher Humanismus» βρισκόταν στις πύλες της Ευρώπης⁴.

Η μεγάλη κοινωνική ανατροπή που ήλθε με τον Χίτλερ σημάδεψε το τέλος της χρυσής εποχής που έζησε ο Μαρινάτος στην Γερμανία του μεσοπολέμου. Και το πιο σημαντικό

Ο Σπ. Μαρινάτος γύρω στο 1928. Βρίσκεται στο γραφείο του και διαβάζει βιβλίο του Αιγυπτολόγου H. Breasted.

είναι ότι η αίσθηση του τέλους αυτού τεκμηριώνεται από την αλληλογραφία που είχε με ένα Γερμανό διανοούμενο. Πρόκειται για τον σχεδόν συνομήλικό του, μαθηματικό Erich Bessel Hagen, γνωστό για τις μαθηματικές του θεωρίες.

Ο Bessel Hagen γεννήθηκε το 1898 και πέθανε μετά το τέλος του πολέμου, το 1946. Ήταν γιός χειρουργού, δηλ. προερχόταν από μεγαλοαστική και εύπορη οικογένεια με ευγενείς προγόνους. Ένας μάλιστα από αυτούς είχε σκοτωθεί στην Κρήτη, υπηρετώντας τους Ενετούς. Ο Erich Bessel-Hagen σπούδασε μαθηματικά στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου με τον Κ. Καραθεοδωρή. Επειδή ήταν φιλέλληνας

παρακολουθούσε μαθήματα κλασικής παιδείας από τον Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff στο Βερολίνο, όπου (όπως είδαμε) βρισκόταν ο Μαρινάτος, παρακολουθώντας και αυτός μαθήματα του Wilamowitz-Moellendorff. Άρα είναι πιθανό ότι πρωτογνωρίστηκαν στο Βερολίνο το 1927, ή ίσως η γνωριμία έγινε στη Halle το 1928⁵.

Στη Halle ο Bessel-Hagen είχε θέση βοηθού καθηγητού, ενώ ο Μαρινάτος μαθήτευε πλάι στον Καρο. Είναι σίγουρο ότι εκεί αναπτύχθηκε η φιλία των δύο ανδρών. Αλληλογραφούν μέχρι το 1936, δηλ. την περίοδο του Ναζισμού. Τρία γράμματα και μία κάρτ-ποστάλ έχουν διασωθεί. Το πιο σημαντικό γράμμα αφορά την άνοδο του Χίτλερ και τις καταστροφικές συνέπειες που είχε το κίνημα αυτό, όχι μόνον σε ό,τι αφορούσε τα ανθρώπινα δικαιώματα αλλά επίσης την ψυχική υγεία της κοινωνίας, καθώς και την αισθητική της καθημερινής ζωής.

Βρισκόμαστε στον Σεπτέμβριο του 1936. Ο Bessel-Hagen έχει γίνει καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και περνάει τις διακοπές του στην Ελβετία, ώστε να ξεφύγει λίγο από την καταπιεστική ζωή της ναζιστικής Γερμανίας. Το αναφέρω αυτό γιατί, όπως ο Thomas Mann, έτσι και ο Bessel-Hagen ανήκε στην πνευματική ελίτ της Γερμανικής bourgeoisie και ήταν εκπρόσωπος της διανοούμενης αστικής τάξης.

«Φίλτατέ μου φίλε μου (Mein sehr lieber Freund)», έτσι αρχίζει η επιστολή του Bessel-Hagen προς τον Μαρινάτο. «Βρίσκω ευκαιρία να γράψω από την Ελβετία, όπου περνάω διακοπές σε ένα αφάνταστα ωραίο τοπίο. Οι Άλπεις με τις λίμνες και τα ποτάμια της και τα όμορφα ορεινά μονοπάτια με γοητεύουν και με ηρεμούν ψυχικά.»

Μετά τις περιγραφές της φύσης, στο τέλος της πρώτης σελίδας, ο Bessel-Hagen αρχίζει να αποκαλύπτει την άλλη πλευρά της ζωής του, και εκμυστηρεύεται στον Έλληνα φίλο του πράγματα τα οποία (λόγω λογοκρισίας) δεν μπορούσε να στείλει γραπτώς από την Γερμανία.

«Από το 1933 και μετά η ζωή στη Γερμανία έχει γίνει πολύ δυσάρεστη κάτω από την τρομοκρατία του Χιτλερισμού. Δύσκολο να την αντέξει κανείς, όταν μάλιστα την συγκρίνει

Absender: Prof. Dr. Erich Bessel-Hagen
 Bonn a. Rh. (Deutschland)
 Goethe Str. 6

z. Zt. Wengen i. d. Schweiz
 Hotel Brunner
 1936 September 4

Meiri sehr lieber Freund!

Es ist vielleicht einige Jahre her, daβ wir nichts von einander gehort haben. Daher mochte ich die Hilfe, die mir meine diesjahrige Sommerreise gewahrt, dazu benutzen, Ihnen wieder ein Lebenszeichen von mir zu senden. Es wurde mich sehr freuen, wenn ich auch einmal von Ihnen horte, wie es Ihnen u. Ihrer Familie geht und ob Ihre wissenschaftliche Arbeit Ihnen die erhofften Erfolge gewahrt. Ich bin seit Mitte August in d. Schweiz, habe zuerst einen halben Tag in Basel zugebracht, um die jetzt sehr unstandlichen Formalitäten mit dem Einwachseln des Geldes zu erledigen. Dann hielt ich mich einen Tag in Bern auf, einer sinnigartigen Stadt in herrlicher landschaftlicher Lage und von unbeschreiblichen architektonischem Reiz. Der Bauhof des 17. u. 18. Jahrhunderts ist bis heute erhalten geblieben. Von Bern aus fuhr ich an den Thuner See und versuchte dort in Thun und Fribourg zusammen drei Tage, eine liebliche begluckende Landschaft. Dann kam ich hierher, weil Wengen mir bei einem fruheren Aufenthalt im Jahre 1932 so vorzuziehlich gefallen hatte. Es ist einer der schonsten Alpenorte, die ich kenne: ein unvergleichlich groβartiges Bergpanorama von Jungfrau bis z. Spaltenhorn als Abschluss und im Vordergrund saftige Wiesen und herrlicher Nadelwald. Dazu willige Ruhez. da der Ort ~~keine~~ durch keine Straβe, sondern nur durch eine Bergbahn erreichbar ist. Es sind sehr viele Moglichkeiten zu Spaziergangen, auch ganz bequem mit sanfter Steigung, die immer wieder neue Ausblicke bieten. In 1/2 Stde gelangt man auf bequemstem Wege in die unmittelbare Nahe der Jungfraumassiv, ~~der~~ ^{schonend aus dem} Bergen Eigor, Hoch u. Jungfrau, deren Nordabhange mit ihren vielen Eletschorn in unvergleichlicher Fingpartigkeit vor den Augen ausgebreitet liegen. Was aber hier am meisten zur Erholung beitragt, ist die koelliche reine Luft. Leider muss ich meinen Aufenthalt hier Anfang nächster Woche beenden, da mein Geld nicht langer reicht. Ich fahre dann direct nach Bonn zuruck.

In Deutschland ist das Leben seit 1933 unter dem Terror des Hitlerismus sehr unzufriedenlich. Es ist überhaupt nicht zu ertragen, wenn man es mit den

Επιστολή του Bessel-Hagen προς τον Σπ. Μαρινάτο.

με τις παλιές εκείνες ωραιές ημέρες της ελευθερίας. Η μόνη μου παρηγοριά είναι ότι υπήρξαν και αγριότερες στιγμές στην ιστορία της ανθρωπότητας, όπως λ.χ. η Γαλλική Επανάσταση το 1792-1794⁶. Τουλάχιστον μέχρι τώρα δεν μας έχει

schönen Zeiten der Freiheit um früher vergleicht; der einzige Trost ist, daß es
 in der Weltgeschichte noch wildere Zeiten gegeben hat, wie z. B. die französische
 Revolution 1792-1794. Wenigstens wird man am Leben gelassen und behält,
 wenn man Glück hat, noch seine Stelle. Das laute verlogene Propaganda-
 geschrei des Nationalsozialismus, der Zwang, zu allen möglichen Dingen
 die man verabscheut ja sagen zu müssen, um nicht seine Stelle zu verlieren,
 wirken entsetzlich quälend und erfüllen mich und andere, die ebenso
 an den Ideen des Liberalismus, der Humanität u. der Menschenwürde hängen,
 mit un möglichem Hass, der auch auf die Gesamtheit nachteilig einwirkt.
 Solange ich im Vollbesitz meiner Kräfte bin, vermag ich der Hass durch wissen-
 schaftliche Arbeit und Gedanken an schönere Dinge zu verdrängen. Aber in
 schwächeren Zuständen, im Halbschlaf beim Erwachen morgens oder bei kör-
 perlicher Indisposition, überfällt mich dieser Hass wie ein Alpdruck, und ist
 kaum abzuwehren. Das widerlichste an d. Bewegung ist der Antisemitismus.
 Meine beiden besten und liebsten näheren Kollegen (sich meine Mathematiker)
 sind aus ihren Stellen hinausgeworfen worden, weil sie Juden sind; ich erlebe
 die ganze Tragödie mit, welche Sorgen der eine von ihnen um seine die Zukunft
 seiner Kinder hat, und kann doch nichts helfen. Wie furchtbar das alles ist,
 läßt sich mit Worten gar nicht beschreiben. Und, daß dieser ewige quälende
 Druck auch die Arbeitsfreudigkeit beeinträchtigt, ist nur zu begreiflich.
 Aber, lassen wir jetzt dieses traurige Capital; mein Aufenthalt hier ist auch
 darum eine Erholung, weil ich hier einmal, leider nur für wenige Wochen,
 in einem gastfreundlichen Lande lebe, in dem die guten ausländischen Anschau-
 ungen und Sitten herrschen, die ich mir früher gewohnt bin.
 Meine Arbeit bewegt sich noch immer vorwiegend auf dem Gebiet der
 Geschichte der Mathematik; mit Einzelheiten möchte sich Sie nicht belästigen.
 In der Hoffnung, daß es Ihnen u. Ihrer Gemahlin gut geht,
 sendet Ihnen in aller Freundschaft die herzlichsten Grüße
 E. Bessel-Hagen.

Συνέχεια της επιστολής του Bessel-Hagen.

στερήσει κανείς τη ζωή μας και, με λίγη τύχη, κρατάμε και
 τη δουλειά μας. Όμως η ψευδής και θορυβώδης προπαγάνδα
 του Ναζισμού, ο καταναγκασμός να λέμε και να κάνουμε
 πράγματα τα οποία σιχαινόμαστε, αλλά με τα οποία πρέπει

να συμβιβαστούμε μόνο και μόνο για να μη χάσουμε την θέση μας, με βασανίζουν φρικτά (entsetzlich quälend) και με γεμίζουν, όπως και άλλους ομοίους μου, που εξαρτώνται από τις ιδέες του φιλελευθερισμού (Liberalismus), του ανθρωπισμού (Humanität) και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Menschenwürde), [τα πράγματα αυτά με γεμίζουν] με ανείπωτο μίσος που επηρεάζει την υγεία μου. Όσο η σωματική μου δύναμη το επιτρέπει καταφέρνω να καταπιέσω το μίσος, αφιερώνοντας τον εαυτό μου στην επιστήμη και σε όμορφες σκέψεις, σε πράγματα που με εμπνέουν. Αλλά υπάρχουν και στιγμές που δεν μπορώ να ελέγξω τα συναισθήματά μου απόλυτα, στιγμές μεταξύ ύπνου και εγρηγόρσεως, ή σωματικής αδιαθεσίας. Τότε το μίσος με τυλίγει σαν κακός εφιάλτης από τον οποίον δεν μπορώ να ξεφύγω.»

Συνεχίζοντας τις εκμυστηρεύσεις του, σε ύφος που θυμίζει Κάφκα, ο ευαίσθητος αυτός άνθρωπος εξομολογείται ότι υποφέρει από κατάθλιψη διότι αισθάνεται ενοχές. Έτσι, ασκεί αυστηρή αυτοκριτική. Τον καταπιέζει η σκέψη ότι δεν μπορεί να βοηθήσει τους Εβραίους φίλους και συναδέλφους του, που ήταν υπό δίωξη. Η κατάθλιψη είχε ως αποτέλεσμα να επηρεαστεί σοβαρά η ψυχική του υγεία και έτσι σταμάτησε να εργάζεται επιστημονικά. Το μίσος του είναι έντονο. Τον ενοχλεί μεταξύ άλλων η ακαλαισθησία του Ναζισμού: οι φωνασκίες, ο γενικός θόρυβος, η προπαγάνδα. Όμως, οι διακοπές στην Ελβετία του είχαν κάνει πολύ καλό, γιατί η ομορφιά της φύσης ήταν αποτελεσματικό αντίδοτο για την ψυχική του ισορροπία. Βρισκόταν, γράφει, σε ένα τόπο όπου τα ήθη και έθιμα διατηρούντο όπως τα θυμότανε.

Υπάρχουν και άλλα γράμματα του Bessel-Hagen με αναφορές στη δύσκολη αυτή στιγμή της ιστορίας, και όλα εκφράζουν τον θρήνο για το τέλος της εποχής των νεανικών χρόνων των δύο φίλων.

Ο Μαρινάτος βρέθηκε ο ίδιος στη Γερμανία το 1938 και 1939, επί Χίτλερ, για κάποιες διαλέξεις και πήρε τη γεύση του Ναζισμού από πρώτο χέρι. Και ενώ είχαν μεγάλη επιτυχία οι ομιλίες του, και ενώ οι Γερμανοί συναδέλφοι τον περιποιήθηκαν ιδιαίτερος, βρήκε τα μέλη της κυβέρνησης πολύ

αντιπαθητικά, όπως γράφει σε Ολλανδή φίλη. «Mais malgré ces honneurs, comment quelques personnes de government sont antipathiques!»⁷. Η αντίδρασή του είναι ενστικτώδης και άμεση –είναι βέβαια επηρεασμένη και από τις συζητήσεις με τον φίλο του. Πάντως ο Ναζισμός ήταν ένα κίνημα που αμφισβήτησε τις παραδοσιακές αξίες και εισήγαγε μία καινούργια αισθητική. Το ίδιο έκανε και ο κομμουνισμός.

Λίγα χρόνια μετά ξέσπασε ο πόλεμος και η Ελλάδα της νεανικής ζωής του Μαρινάτου, η Ελλάδα που είχε παραγάγει ένα Βενιζέλο και ένα Σεφέρη, έφτασε και αυτή στο τέλος της. Πρώτα ήλθε η κατοχή και μετά ο εμφύλιος, και έγιναν μεγάλες αλλαγές. Αυτό που ενόχλησε τον Μαρινάτο ιδιαίτερα ήταν πρώτον η αλλαγή στο φυσικό τοπίο και δεύτερον στην παιδεία. Σε αυτό το θέμα θα επανέλθω αργότερα. Προς το παρόν ας δούμε πως διέγινωσε την αλλαγή της εποχής σε επιστολές του προς την Ολλανδή φίλη του, κυρία Goekoop-de Jongh το 1945. Σημειωτέον ότι λίγο μετά, το 1946, πέθανε ο Γερμανός φίλος του Bessel-Hagen. Ο Μαρινάτος γράφει: «Η ζωή εδώ στην Ελλάδα είναι τόσο δύσκολη όσο ήταν και στα χρόνια του πολέμου. Τα πάντα έχουν καταστραφεί: το ναυτικό, οι σιδηροδρομικές επικοινωνίες, οι δρόμοι, οι γέφυρες, τα σπίτια. Η χώρα είναι τόσο φτωχή, που κανείς δεν θα μπορέσει πια να βρει δουλειά. Ούτε μπορούμε να ελπίσουμε σε καλλίτερες μέρες ή ότι η ζωή θα γίνει όπως ήταν παλιά.»⁸

Τον ίδιο χρόνο κατόρθωσε να βρει πλοίο για την Κεφαλονιά και να επισκεφτεί τον πατέρα του για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο. Τον βρήκε μισοπαράλυτο. Βαθιά θλιμμένος, γράφει πάλι στην Mme Goekoop: «Η Κεφαλονιά, εξαντλημένη από την αγριότητα των Γερμανών και κυρίως των κομμουνιστών, στα μάτια μου φάνηκε ωραιότερη από ποτέ. Ας ελπίσουμε σε καλλίτερους καιρούς, ώστε να μπορέσουμε να γυρίσουμε στην επιστήμη μας. Τώρα μας τρώει η αγωνία.»⁹

Είναι εκπληκτικό πόσο μοιάζουν τα λόγια του Μαρινάτου με αυτά του φίλου του Bessel-Hagen. Βλέπουν και οι δύο την καταστροφή, αισθάνονται φόβο για ένα μέλλον αβέβαιο και ανατρεπτικό και μεγάλη νοσταλγία για τις παλιές μέρες.

Υπάρχει εν τούτοις και το αντίδοτο: η ομορφιά της φύσης είναι αντιστάθμισμα στην προσωπική κατάθλιψη. Υπάρχει και η επιστήμη.

Ποτέ δεν ξεπέρασε ο Μαρινάτος την απογοήτευσή του με τη μεταπολεμική Ελλάδα. Αυτό όμως λίγο είχε να κάνει με την πολιτική πορεία της χώρας –άλλωστε για τέτοιες τοποθετήσεις δεν μιλούσε ποτέ δημοσίως και σε καμία εφημερίδα. Η απογοήτευση ήταν μάλλον αισθητική και πνευματική. Καμία κυβέρνηση μεταπολεμική δεν καλλιέργησε την παιδεία. Ανταποκρινόταν λανθασμένα στις ανάγκες του εκουχρονισμού, στη ζήτηση για εξελιγμένη τεχνική εκπαίδευση. Την εξέλιξη την ήθελε ο Μαρινάτος αλλά δεν ήθελε υποβιβασμό των ανθρωπιστικών σπουδών. Αυτό ήταν το συνηθισμένο του θέμα στις εφημερίδες.

Τον τρόμαζε ακόμα περισσότερο η ταχύτητα με τη οποία το κακόγουστο αστικό τοπίο κυριολεκτικά έσφαζε τη φύση. Την τιμεντοποίηση της Αθήνας και την ανελέητη κατακρεούργηση του λόφου του Υμηττού ποιός θα μπορούσε να την διορθώσει;

Σε άρθρο του στο *Βήμα* του 1961 έθεσε το ερώτημα: «γιατί καταστρέφεται το Αττικό τοπίο που για αιώνες ήταν το «απέραντο σχολείο της τέχνης»; Τα βουνά της Αττικής, γράφει, με την αλυσίδα των νήσων επλαιώναν το φώς του Σαρωνικού με ένα θείο λιλά χρώμα που κάποτε είχε θαυμάσει ο Τούρκος Εβλιά Τσελεμπί. Ξαφνικά εσφάγη ο Υμηττός: «Ήτο, μας λέγουν, δρόμος στρατιωτικής ανάγκης. Όμως δεν θα δυνηθώμεν να καταλάβωμεν ποτέ τις ήτο η υπέρτατη αυτή ανάγκη.» «Είμαι αντιπρόσωπος του παρελθόντος,» είπε. «Γνωρίζω ότι είναι δύσκολος η θέσις μου. Πάντοτε είχαν να αγωνισθώ με συμμάχους τους νεκρούς. Οι ζωντανοί ως γνωστόν, είναι δυνατώτεροι από τους νεκρούς.»¹⁰

Πιστεύω ότι στη Γερμανία του μεσοπολέμου ο Μαρινάτος διαμόρφωσε την πνευματική και αισθητική του τοποθέτηση. Στη μεταπολεμική περίοδο ανακαλύπτουμε ένα νοσταλγικό άνθρωπο ενάντιο σε κινήματα, τα οποία (όπως πίστευε) αναμόχλευαν τα άγρια ένστικτα του ανθρώπου, απλοποιούσαν

την παιδεία, τη γλώσσα, την ορθολογιστική σκέψη του διαφωτισμού και την ομορφιά. Έτσι, τόσο ο Ναζισμός, όσο και ο σοβιετικός κομμουνισμός του φάνηκαν κινήματα αντιπνευματικά και αντιαισθητικά. Να τι είπε σε συνέντευξη στο *London Times* το 1963: «Έχουμε ανάγκη να συλλαμβάνουμε στο μυαλό όμορφες σκέψεις και να τις εκφράζουμε σε ωραία γλώσσα. Ο κομμουνισμός απέρριψε την πνευματικότητα.»¹¹

Τη συνολική του αποτίμηση για τον μεταπολεμικό κόσμο την διατύπωσε δημοσίως, την εποχή της δικτατορίας. Τότε (1969), κάποιος δημοσιογράφος τον ρώτησε πως βλέπει την πρόοδο. Και εκείνος είπε: «Ως Έλλην είμαι συντετριμμένος και ως άνθρωπος απογοητευμένος από την εποχήν μας. Η άνοδος της ανθρωπότητας είναι μεν σταθερά, αλλά με διαρκείς καμπύλες. Τώρα ζώμεν εποχήν διαλυτικής προόδου. Τα πάντα ακατάληπτα. Τα πάντα ανάστατα. Κρήμνισμα αξιών. Καμιά δημιουργία νέων εις την θέσιν των. Όταν απομακρυνθώμεν οριστικώς από [αυτάς τας αξίας], ο νέος κόσμος, ο οποίος θα προκύψει, είναι αδύνατον να προβλεφθή. Εγώ τουλάχιστον δεν έχω αρκετήν φαντασίαν δια να τον συλλάβη ο νούς μου.»¹²

Ο δημοσιογράφος τον ρώτησε μετά τι θεωρούσε καλλίτερο, το 1869 ή 1969. Ο Μαρινάτος απάντησε: «Νομίζω ότι η ανθρωπότης ήτο ευτυχεστέρα τότε και ίσχυον αι αξίαι της ζωής τας οποίας και σήμερον τιμώνεν. Όσοι έζησαν τότε κάτι έκαμαν διά την ανθρωπότητα, νομίζω ότι υπήρξαν ευτυχέστεροι από ημάς...»¹³.

Άρχισα την ανακοίνωσή μου με τον Thomas Mann και τη διάγνωσή του για το τέλος μιας εποχής, φαινόμενο που ονόμασε αστικό ανθρωπιστικό πολιτισμό. Αυτή ακριβώς τη νοσταλγία για τις αξίες του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, για μία ευτυχία που χάθηκε μετά τον πόλεμο, εκφράζει και η μελαγχολία του Μαρινάτου. Αυτό επίσης εξηγεί γιατί ήταν στραμμένος προς το παρελθόν και όχι το μέλλον.

NANNΩ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

1. <https://www.youtube.com/watch?v=25YNc5bX7xY>
2. Επιστολή Σ. Μαρινάτου 29 Μαρτίου 1927. Ι΄ Αρχ. Περιφέρεια Κρήτης 173/200. Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων. Αρ. Πρωτ. 15321.
3. Λέει χαρακτηριστικά ο Thomas Mann για τους εξτρεμιστές: ([sie brachten den] Vorwurf des Nihilismus, Verbrechentums, Kultur-Bolschewismus, *Dr Faustus*, XXVI, s. 515 (*Gesammelte Werke*, Band VI. S. Fischer Verlag, Hamburg 1974).
4. Αυτό το αναφέρει ο Mann και σε σχέση με τον Wagner τον οποίον μερικοί κατηγορούσαν για εκλαϊκευμένο Μπολσεβικισμό. Thomas Mann, *Leiden und Größe der Meister* (1933), Fischer Bücherei (Frankfurt 1959) 274.
5. Την αυτοβιογραφία του και τη διατριβή του Erich_Bessel-Hagen συζητά ο Ν. Λυγερός, http://www.lygeros.org/1784-H_domh_ths_diatribhs_toy_Erich_Bessel-Hagen_leben.jpg
6. Δηλ. η τρομοκρατία των sans culottes και όχι η αρχή της επανάστασης.
7. Σπ. Μαρινάτος προς Mme Susanne Geokoop, 1938.
8. Μαρινάτος προς Mme J. Goekoop-De Jongh Νοέμβρ. 20, 1945. Οι επιστολές βρέθηκαν από τον εγγονό της κυρίας, Cees H. Goekoop, στις αρχές του 21ου αιώνα. Παραδόθηκαν σε συναδέλφους του Μουσείου Ηρακλείου, οι οποίοι είχαν την ευγένεια να μου τις παραχωρήσουν. Βρίσκονται τώρα στην κατοχή μου.
9. Μαρινάτος προς J. Goekoop-De Jongh, 26 Σεπτ. 1946.
10. *Βήμα*, 21 Μαΐου, 1961.
11. We need “to conceive of beautiful thoughts and express them in a beautiful language ... “the communists have rejected spiritual things”. *Times Educational Literary Supplement* Nov. 8, 1963, 669.
12. *Νέα Πολιτεία*, 3/1/69.
13. Αυτ.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

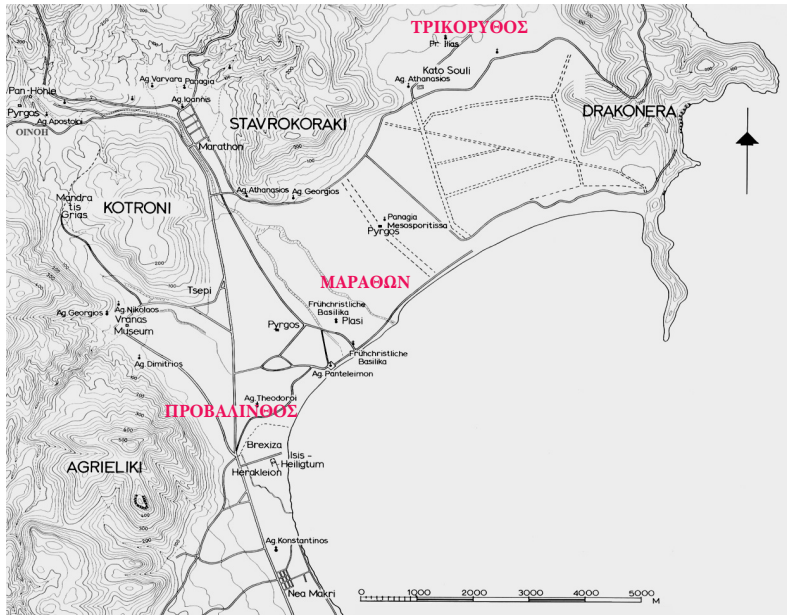
Ὁ Μαραθὼν εἶναι ἡ τελευταία περιοχή πού ἐρευνήσε ἀνασκαφικά ὁ Μαρინᾶτος, χωρίς νά προφθάσει νά τήν μελετήσει. Κρήτη, Κεφαλληνία, Θερμοπύλες, Πύλος, Σαντορίνη, εὐτύχησαν νά ἐλκύσουν ἀπό νωρίς τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μαρινάτου, νά ἐντυφίσει στὴ μελέτη τους καὶ νά ἀποκαλύψει μὲ ἀνασκαφές τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα.

Κορυφαῖος ἐρευνητής, μελετητής καὶ Πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος, μὲ τὴν ἄνεση νά διευρύνει τὰ ὅρια τοῦ μαθήματος του πέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο θέμα τῆς ἡμέρας, μνημόνευε συχνὰ τὸν Μαραθῶνα, ἄλλοτε γιὰ τοὺς μύθους του, ἄλλοτε γιὰ τὴν κορυφαία ἱστορικὴ σημασία τῆς μάχης. Στὶς Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις του γράφει:

«Ὁ Μαραθὼν εἶναι μία ἄλλη περιοχή ὅπου φαίνεται νά ὑπῆρχε Μυκηναϊκὸν κρατίδιον. Οἱ μῦθοι συνδέουν τὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Ἄφιδναν πρὸς τὸν Θησέα. Ὁ Μαραθὼν στὴν Κλασσικὴ ἐποχὴ ἦτο Τετράπολις. Ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων δήμων, ὧν οἱ δύο φέρουν προελληνικὰ ὀνόματα: Προβάλινθος (Νέα Μάκρη), Τρικόρυνθος (Σοῦλι), Οἰνόη καὶ Μαραθῶν.»¹ [1].

Ἡ θέση τῶν τριῶν δήμων τοῦ ἦταν γνωστή. Δὲν εἶχε ὅμως ἐντοπίσει τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ Μαραθῶνος, γεγονός πού ἐπίσης ἀνέφερε συχνὰ στὰ μαθήματά του. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπισημαίνει στὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀνακοίνωσή του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν²:

«Ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ὁ δῆμος τοῦ Μαραθῶνος δὲν ἦτο γνωστὸν μέχρι σήμερον.....». Καὶ ἀφοῦ συνοψίζει τίς προγενέστερες θεωρητικὲς ἀπόπειρες ἐντοπισμοῦ ἀπὸ σοβαροὺς φιλόλογους καὶ ἱστορικούς, γράφει³: «Πάντα τὰ ἀνωτέρω θὰ χρησιμεύσουν, ἵνα ἐξηγήσουν διατὶ ἔδωκα τὴν πρέπουσαν σημασίαν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν ἀνόρουξιν φρέατος μεταξὺ Τύμβου (τῶν Ἀθηναίων) καὶ θαλάσσης ἀνεφάνησαν ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εἶς παρατυχῶν καλὸς νέος, ὁ ὑπάλληλος

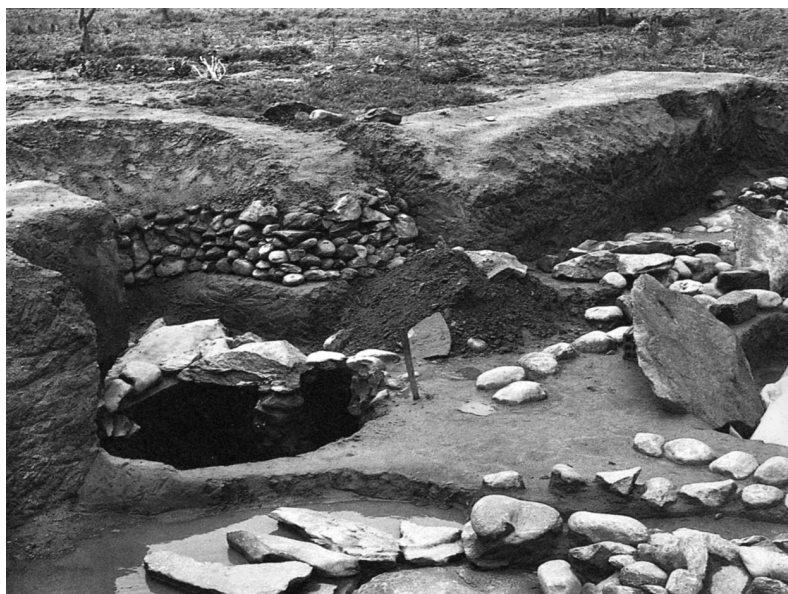

1 Χάρτης τῆς περιοχῆς Μαραθῶνος.

τῆς ἐνταῦθα πρεσβείας τῆς Αὐστραλίας κ. Ἀγγ. Μανδέλλος, προσεκόμισεν εἰς ἐμέ. Τὰ ὄστρακα ἦσαν Μεσοελλαδικά, Μυκηναϊκὰ καὶ Κλασσικὰ. Ἦρξατο εὐθὺς ἀνασκαφή, κατ' ἐντολὴν καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν μου, διεξαχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκόστα..... Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέροντα, διότι νῦν τὸ πρῶτον βεβαιοῦται ἡ θέσις τῆς πόλεως τοῦ Μαραθῶνος καὶ κυρίως διότι ἀνέλπιστον πρόσθετον φῶς χύνεται εἰς τὴν ὅλην προϊστορίαν καὶ ἱστορίαν τοῦ Μαραθῶνος, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς περιφήμου ὁμωνύμου μάχης.»

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἔρευνά του στὸ Πλάσι, ὅπως ὀνομάζεται σήμερον τὸ συγκεκριμένο σημεῖο, ἄρχισε νὰ ξετυλίγεται ὁ μίτος τῆς πολλαπλῆς ἔρευνάς του στὴν περιοχὴ.

Ἄλλο, δεῦτερο πηγᾶδι [2] εἶχαμε τὴν τύχη νὰ ἀνοιχθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τάφο καὶ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς στὴ θέσῃ Τσέπι μὲ τὸ ἐκτεταμένο Πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο. Μετὰ τὸ πρῶτο μέτρο τῆς ἀνόρυξης ξεπρόβαλαν κρα-

2 Ἀριστερά τὸ πηγάδι πλαισιωμένο ἀπὸ τάφους στὸ Τσέπι.

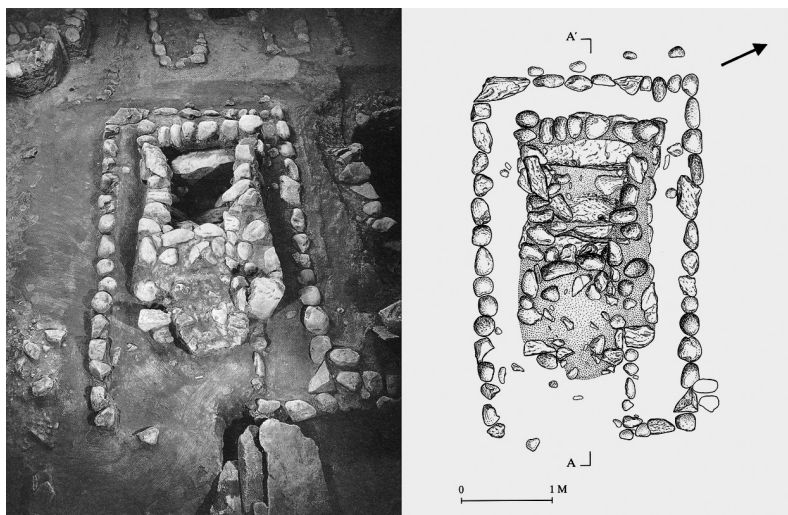
νία, ὅσα καὶ 2-3 ἀγγεῖα. Στὸ Τσέπι ἔφθασε ἀμέσως ὁ Μαρινᾶτος ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Πλάσι, ἐκτίμησε γρήγορα τὴν ἀξία τοῦ εὐρήματος, ἐγκατέστησε δύο ἱκανότατους ἐργάτες, τὸν Γιάννη Καραμῆτρο καὶ Μιλτιάδη Σιώτη καὶ ἄρχισε τὴν ἀνασκαφή, πὺρ στὴν ἀρχὴ παρακολουθοῦσε ὁ ἴδιος μὲ συχνὲς ἐπὶ τόπου μεταβάσεις του. Ὁ χρόνος του ἦταν περιορισμένος, ἀλλὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι παράλληλα τὸν περίμεναν ἄλλες ἀσχολίες, χρονοβόρες ὑπηρεσιακὲς καὶ κυρίως ἡ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Σαντορίνης. Ἔτσι, μετὰ τὴν πρώτη περίοδο, τὴν τήρηση τοῦ ἡμερολογίου ἀνέθεσε στοὺς ἐπιμελητὲς ἀρχαιοτήτων.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Τσέπι, μία διαπίστωση ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές του στὴν Πύλο τὸν ὄθησαν νὰ ἐρευνήσει περισσότερο τὴν περιοχὴ. Ἐπὶ 15 χρόνια εἶχε ἐργασθεῖ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴ ΝΔ Πελοπόννησο καὶ μὲ τὶς ἀνασκαφές του προσπάθησε πρῶτος νὰ ἐρευνήσει τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς,

3 Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου στο Τσέπι.

για να διαπιστώσει την πιθανή σχέση περιγραφών του Όμηρου με αρχαία κατάλοιπα. Στην Πύλο είχε παρατηρήσει ότι οί θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι παρουσιάζονται εκεί σχεδόν πάντοτε ανά ζεύγη. Τò γεγονός συνέδεε με μυθολογικές αναφορές, πού δίδασκε συχνά στα μαθήματά του. Ἡ παρουσία τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου στὸν Μαραθώνα, στὴν κοιλάδα τοῦ Βρανᾶ, πού εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Σωτηριάδης τὸ 1932, τὸν ὤθησε νὰ ἀναζητήσει ἐπανειλημμένα τὸν δεύτερο τάφο. Τὴν πορεία τῆς ἔρευνας ἐξιστορεῖ ὁ ἴδιος μὲ τὸ χαρακτηριστικό του πνεῦμα στὴ συνεδρία τῆς 14.5.1970 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν⁴: «Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς Τσέπι, προέτρεψα τὸν ἀκάματον ἀρχιεργάτη κ. Ἰω. Καραμῆτρον, νὰ δοκιμάσῃ μῆπως ἀνεύρωμεν τὸν δεύτερον θολωτὸν τάφον, δεδομένου ὅτι οἱ σημερινοὶ ἐργάται μετὰ τὴν 2αν ἢ 3ην μεσημβρινὴν ὥραν εἶναι ἐλεύθεροι. Μοὶ ἀνηγγέλθη μετ' ὀλίγας ἡμέρας ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος ἀνευρέθη. Ἡ πληρεστέρα ἔρευ-

4 Εικόνα καὶ σχέδιο τάφου στὸ Τσέπι.

να ἀπέδειξεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 προϊστορικοῦ τύμβου, εἰς ὃν ἀκολούθως προσετέθησαν τρεῖς ἕτεροι.»

Μετὰ τὴν προσωπικὴ του ἐξιστὴρηση τῶν γεγονότων ποὺ τὸν ἔφεραν στὸν Μαραθῶνα, ἃς δοῦμε τι προσέφερε ὁ Μαρινᾶτος στὴν ἔρευνα καὶ προβολὴ τοῦ τόπου, μνημονεύοντας τὰ εὐρήματά του κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ.

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸ Πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο στὸ Τσέπι (3.200-2900 π.Χ.), κατὰ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς κοιλάδας τοῦ Βρανᾶ, στὴ βάση τοῦ λόφου Κοτρώνη. Οἱ τάφοι ἐκτείνονται σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια 1,5 στρεμ. τουλάχιστον καὶ σχηματίζουν τὸ ἀρχαιότερο καὶ μεγαλύτερο νεκροταφεῖο τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἐντυπωσικὰ ὀργανωμένο [3]. Κάθε τάφος κατέχει συγκεκριμένο χῶρο, ὀριζόμενο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μὲ δικό του ἀνεξάρτητο περίβολο. Μεταξὺ τῶν γειτονικῶν περιβόλων ἀφήνεται στενὸς διάδρομος. Οἱ τάφοι εἶναι ἀνοιγμένοι σὲ σειρὲς παράλληλες, κατασκευασμένοι κατὰ ὁμοιόμορφο τυπικὸ σχῆμα: Ὁ λάκκος τους εἶναι μικρὸς ὀρθογώνιος, μὲ λίθινη ἐπένδυση στὰ τοιχώματα καὶ καλύπτεται ἀπὸ πελώρια πλάκα [4]. Ἡ ταφὴ γίνεται ἀπὸ πλευρικὴ

5 Πρόθυρο καὶ εἴσοδος τάφου στὸ Τσέπι.

εἴσοδο, προσανατολισμένη πάντοτε στὴν Ἄνατολὴ καὶ κλείνεται μὲ λεπτὴ ὄρθια πλάκα, πού συνήθως μόλις ἐξέχει τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους. Βραχὺς δρόμος μὲ κτιστὰ τοιχώματα καὶ αὐτὸς ὁδηγεῖ στὴν εἴσοδο καὶ πλαισιώνεται στὴν ἀρχὴ του ἀπὸ δύο στήλες, ὁρατὲς στὸν ἐπισκέπτη [5]. Μετὰ τὴν ταφὴ ὁ δρόμος γεμίζεται μὲ χῶμα καὶ πέτρες. Οἱ τάφοι εἶναι οἰκογενειακοί, σχεδιασμένοι νὰ δέχονται πολλοὺς νεκροὺς πὺ συχνὰ φθάνουν τοὺς 20. Τὰ κτερίσματα εἶναι λίγα, ὀρισμένα δηλώνουν στενὴ σχέση μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τώρα πὰ ἀποκτοῦν ἰδιάζουσα σημασία.

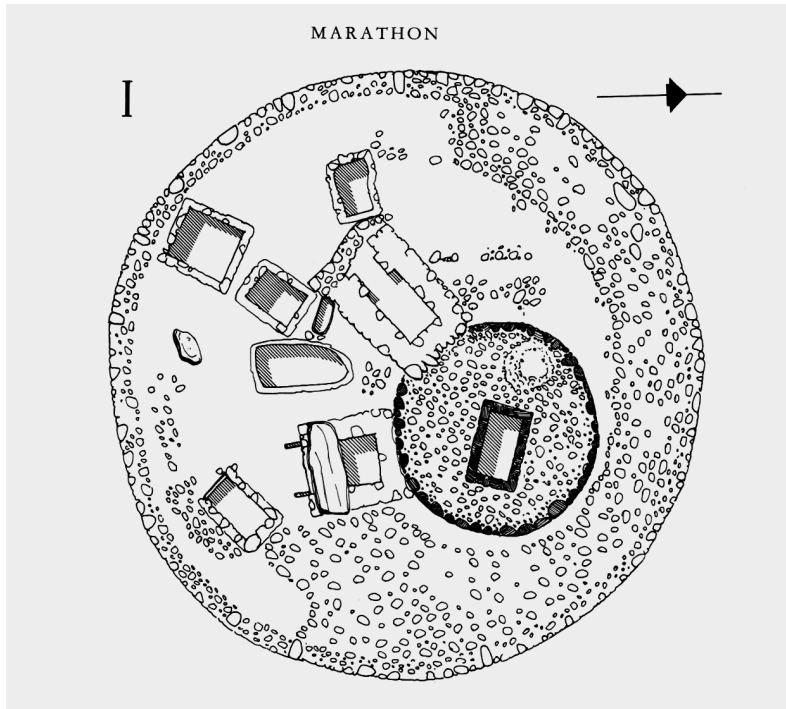
Τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ νεκροταφείου συνέλαβε ὁ Μαρινᾶτος ἀπὸ τὸν πρῶτο μῆνα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀπέδωσε παραστατικὰ στὴν ἀνακοίνωσή του.

«Μέχρι πέντε ἐκ τῶν εὐθυγράμμων καὶ παραλλήλων τούτων συστάδων ἐξηκριβώθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα. Ἄν ὑποτεθῇ μικρὰ ἀνθοφυτεία μεταξὺ τῶν τάφων εἰς τοὺς διαδρόμους, ἔχομεν ἐκπληκτικὸν παράδειγμα ἀποτάτου προδρόμου τῶν σημερινῶν νεκροταφείων»⁵.

6 Οἱ τύμβοι I καὶ II στὸν Βρανᾶ.

Οἱ τέσσερις Μεσοελλαδικοὶ τύμβοι τοῦ Βρανᾶ (2000-1600 π.Χ.) εἶναι λίθινα κυκλικά κατασκευάσματα, διαμ. 17.50-15 μ. περίπου, μὲ κτιστὴ περίμετρο, ὀρατὴ ἐξωτερικά, καλυμμένοι στὸ ἐσωτερικὸ τους μὲ πέτρες [6]. Τὸ ὕψος τους αὐξάνεται ὀμαλὰ ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς τὸ κέντρο καὶ φθάνει τὸ πολὺ 1.00 ἕως 1.50 μ. Κάθε τύμβος περικλείει δευτέρου μικρότερο, ἔκκεντρο κύκλο καὶ τουλάχιστον ἓνα λακκοειδῆ τάφο. Πέραν αὐτοῦ, κάθε ἓνας ἔχει τὶς δικές του ἰδιομορφίες. Ὁ μεγαλύτερος ὄλων (τύμβος I) περιλαμβάνει 7 τάφους ποικίλης κατασκευῆς [7]. Ὁ σπουδαιότερος ὄλων ἦταν λακκοειδῆς, μεγάλος ὀρθογώνιος, πολὺ καλοκτισμένος, μὲ παχεῖς τοίχους, πλατεῖα εἴσοδο καὶ εἶδος προδόμου. Περιεῖχε ἓνα νεκρὸ μὲ 11 ἀγγεῖα καὶ σφονδύλια ἀδραχτιοῦ, γι' αὐτὸ καὶ συμβατικὰ ὀνομάσθηκε «τάφος τῆς Βασιλίσσης». Τὸ γενικὸ ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχει προσελκύσει, μέσα στὸν ἴδιο τύμβο, ἄλλος λακκοειδῆς μὲ ἄριστη τοιχοποιία, πλατεῖα θύρα καὶ πλευρικές ὀρθιες πλάκες σὰν παραστάδες. Ἐντὶ

7 Σχέδιο τοῦ τύμβου I στὸν Βρανᾶ.

νεκροῦ περιέχει ἓνα θαυμάσια διατηρημένο σκελετὸ μικρόσωμου ἀλόγου, τοῦ ὁποίου ὅμως λείπουν τὰ δύο πόδια. Στὸν γειτονικὸ τύμβο II ὑπάρχει ἓνας μόνος κτιστὸς τάφος, πὸν μιμεῖται τὸ σχῆμα οἰκίας μεγαροειδοῦς τύπου, μὲ αὐλή, προθάλαμο καὶ κυρίως μέγαρο. Τὸ μέγαρο περιβάλλουν δύο καὶ τρεῖς ἀπλοὶ κύκλοι μὲ ἄγνωστη ἀκόμα σημασία. Ἀπὸ τὸν τύμβο IV σώθηκε μόνο τὸ $\frac{1}{4}$ περίπου, μετὰ τὴν καταστροφὴ πὸν ἐπέφερε ἡ ἐγκατάσταση ἐπάνω τοῦ Ἰταλικοῦ πυροβολείου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τελευταίου πολέμου [8]. Ὁ τύμβος περιέκλειε ἐπίσης μεγαρειδῆς ἐπίμηκες κατασκευάσμα πὸν βρέθηκε γεμάτο ὄστᾶ, ἄλυτο πρόβλημα ὅμως δημιουργοῦν τὰ κτερίσματά του, πὸν ἀνήκουν σὲ προχωρημένη Μυκηναϊκὴ περίοδο, γύρω στὸ 1.300 π.Χ.

8 Ὁ τύμβος IV τοῦ Βρανᾶ.

Οἱ τύμβοι γιὰ τὸν Μαρινᾶτο δὲν θεωρήθηκαν κοινὸ εὔρημα. Μὲ τὴν εὐρυμάθειά του καὶ τὴν ἄνεση νὰ προσεγγί-
 ζει ἄλλους ἀρχαίους πολιτισμούς, εἶδε ἐπίδραση βορείων
 πολὺ ἀπομακρυσμένων λαῶν. Ὁ ἴδιος γράφει⁶: «Οἱ τύμβοι
 οὗτοι ἀπετέλεσαν μίαν περατέρω ἔκπληξιν. Ἀνήκουσιν εἰς
 τὰ τυμβικὰ ταφικὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὸ ὄνομα Kurgan
 ἐκτείνονται ἀπὸ ΝΔ Σιβηρίας καὶ Οὐκρανίας, διὰ μέσου
 τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, μέχρι τῶν Νοτιωτάτων μερῶν τῆς
 Πελοποννήσου». Ἡ μελέτη γιὰ τὴ δημοσίευσή τους ἀνα-
 τέθηκε ἐφέτος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία σὲ Ἑλληνο-

9 Ἀποψη τοῦ Μαραθῶνος ἀπὸ τὴ θέση Πλάσι.

γαλλικὴ ὁμάδα ἀρχαιολόγων καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπιβεβαιώσει σὲ μία ἀκόμη περίπτωση τὴν ὀξύνοια τοῦ Μαρηνάτου.

Ἡ ἔρευνα στὸ Πλάσι [9] παρουσίασε τὰ στοιχεῖα πὸν ἀναζητοῦσε ὁ Μαρηνάτος γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀρχαίου δήμου Μαραθῶνος. «Αἱ περίοδοι διαδέχονται ἀλλήλας ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ, Πρωτοελλαδική, Μεσοελλαδική, Γεωμετρικὴ, Ἀρχαϊκὴ μέχρι τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ. Τὰ ἐντυπωσιακότερα εὐρήματα ὑπῆρξαν ἓνα παχὺ Πρωτοελλαδικὸ τεῖχος περὶ τὸν οἰκισμὸ, ἐνῶ μέγας ὀρθογώνιος περίβολος πολυγωνικῆς τοιχοδομίας τοῦ 6ου π.Χ. [10] αἰῶνος προσδίδει ἰδιαίτεράν σημασίαν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς

10 Ὁ Γεωμετρικὸς περίβολος στὸ Πλάσι.

λατρείας. Μέγα Μεσοελλαδικὸν κτίσμα φαίνεται ὡς ἀνάκτορον ἢ τουλάχιστον μέγαρον».

Ὁ χῶρος ἀπαιτεῖ λεπτομερῆ καὶ προσεκτικὴ ἔρευνα, τὴν ὁποία ἀνέλαβε ἐφέτος τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐκπαίδευση τῶν φοιτητῶν Ἀρχαιολογίας.

Καὶ φθάνουμε στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. «τὴν μεγίστην ἴσως ἀνακάλυψιν ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς καὶ θὰ ἔλεγον αἰσθηματικῆς, ἦτοι τὸν τύμβον τῶν Πλαταιέων», ὅπως τονίζει⁷.

Ὁ τύμβος αὐτός [11], σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς Μεσοελλαδικούς τοῦ Βρανᾶ, εἶχε ὅλος σχηματισθεῖ ἀπὸ πέτρες καὶ χαλίκια, ἀλλὰ μερικῶς καταστραφεῖ ἀπὸ λαθροανασκαφεῖς μέχρι τὸν πυθμένα, τὴν ἀρχαία ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ. Τὰ κινητὰ εὐρήματά του, τυπικὰ ἀγγεῖα χρονολογούμενα περὶ τὸ 500 π.Χ. καὶ παρόμοια αὐτῶν τῶν ἐκ τοῦ μεγάλου τύμβου τῶν Ἀθηναίων «ὑπῆρξαν σπουδαία ἐνθάρρυνση» γιὰ τὸν Μαρινᾶτο ποῦ συνειδητοποίησε ὅτι «εὕρισκόμεθα

11 Ὁ τύμβος τῶν Πλαταιέων πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του.

ἐνώπιον τοῦ τύμβου τῶν Πλαταιέων». Ὅλα τὰ δεδομένα, τοπογραφικά, χρονολογικά καὶ ἀνασκαφικά συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ τύμβου στοὺς πεσόντες Πλαταιεῖς, ποὺ προσέτρεξαν νὰ πολεμήσουν στὸ πλευρὸ τῶν Ἀθηναίων. Πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι τὴν πράξη αὐτὴ μνημόνευε συχνὰ ὁ Μαρινᾶτος ὡς ἐνέργεια ὑψίστου ἡρωισμοῦ καὶ εὐγενοῦς φρονήματος, γιὰ τὴν ἐλευθερία ὅλων τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὸν χῶρο ποὺ εἶχε καταστρέψει ἢ προηγούμενη ἐπέμβαση τυμβωρύχων καὶ τὸ γεγονός περιγράφει μὲ τὸ γνωστὸ του πνεῦμα⁸: «Οἱ λαθρο-ἀνασκαφεῖς ἐπέφερον καὶ ἔν καλόν, ὅτι ἠλάττωσαν τὰς δαπάνας τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης. Ἐρχίσασμεν τὴν σκαφὴν ἐκ τῆς καταστροφείσης ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἔνθα αἱ ἐπιχειρήσεις εἶχον προχωρήσει τόσον πολὺ, ὥστε σχεδὸν εἶχομεν πρὸ ἡμῶν τὸν πυθμένα τοῦ κέντρου τοῦ τύμβου». Σκάβοντας στὸ δάπεδο τοῦ ἐλευθέρου ἀπὸ πέτρες χώρου βρῆκε 6 λάκ-

12 Οί τάφοι τῶν Πλαταιέων μέσα στὸν τύμβο.

κους βάθους 1.00-1.50 μ. [12], δύο πυρές μὲ λίγα ὀστά, μία παιδική ταφή σὲ πίθο, τὴν ὁποία ἀπέδωσε σὲ νεαρό ἀγγελιαφόρο πὺ ἐπέσε ἥρωικὰ κατὰ τὴ μάχη, ἐνῶ μία πολὺ πρόχειρα χαραγμένη στήλη ἐπάνω ἀπὸ τὸν 6ο λάκκο ἔφερε τὸ ὄνομα ΑΡΧΙΑΣ, ἴσως τὸ ὄνομα κάποιου ἐξέχοντος ἀτόμου.

Ὁ τύμβος τῶν Πλαταιέων γιὰ τὸν Μαρινᾶτο δὲν ἦταν μόνο ἓνα ἱστορικὸ μνημεῖο, ἀλλὰ καὶ σημαντικὸ τοπογραφικὸ στοιχεῖο, πὺ τὸν ὀδήγησε νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἐπικρατούσα

ἄποψη γιὰ τὴ θέση τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Σκέφθηκε ὅτι οἱ δύο τύμβοι, Ἀθηναίων καὶ Πλαταιέων, πρέπει νὰ ἀνεγέρθη-
καν στὰ ἄκρα τῆς παρατάξεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ σχηματισμοῦ,
πὺ ἀνάγκασε τοὺς Πέρσες νὰ πέσουν στὸ ἔλος, καὶ σημει-
ῶνει⁹: «Εἰς συμπεράσματα εἶναι πρόωρον νὰ καταλήξωμεν....
Ἡ εὕρεσις τοῦ τύμβου τῶν Πλαταιέων καθορίζει συγχρόνως
καὶ τὸ πλησιόχωρον σημεῖον τοῦ εὐωνύμου κέρατος τῆς
Ἑλληνικῆς παρατάξεως. Ἡ τοπογραφία τῆς μάχης τώρα
ἀσφαλῶς θὰ ἀναθεωρηθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων δεδομένων.
(Ὁ τύμβος) δὲν ἀνεσκάφη πλήρως καὶ ἴσως δὲν ἀνασκαφῆ.
Ὁ λόγος εἶναι, ὅτι δὲν νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ καταστραφῆ ἡ
ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ τύμβου καὶ νὰ ἀνακτισθῆ κατόπιν.
Εἶναι καὶ τοῦτο μνημεῖον τῆς Ἱστορίας καὶ δεόν νὰ διατη-
ρηθῆ ἀλώβητον. Προτιμότερον εἶναι, νὰ μὴ ἀνασκάψωμεν
πάντας τοὺς σεβασμίους νεκρούς, παρὰ νὰ διαλύσωμεν τὴν
κατοικίαν των».

Αὐτὴ ἡ τελευταία φράση ἀποδίδει πλήρως τὴν παγιωμένη
θέση τοῦ Μαρινάτου ἀπέναντι στὰ εὐρήματά του. Τὸν χῶρο
τῆς ἀνασκαφῆς πὺ ἄφηνε πίσω του μετὰ ἀπὸ κάθε ἔρευνα,
θεωροῦσε διατηρητέον μνημεῖον, πὺ ἀνῆκε στὴ μελέτη τῆς
Ἀρχαιολογίας καὶ εἶχε ἀνάγκη προστασίας. Μὲ τὸν ἴδιο
σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση στὰ κατάλοιπα τῆς Ἱστορίας τοῦ
τόπου φρόντισε νὰ τὰ προφυλάξει ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ χρό-
νου καὶ τὴν ἐγκατάλειψη. Τὸν τύμβο τῶν Πλαταιέων ἐπανε-
φερε ἐξωτερικὰ στὸ ἀρχικὸ του σχῆμα καὶ διαμόρφωσε πρό-
σβαση στὸ ἐσωτερικὸ μὲ εἴσοδο πὺ ἔκλεισε μὲ σταθερὴ
θύρα. Τὸ ἐκτεταμένο Πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο στὸ
Τσέπι, ὅπως καὶ τοὺς δύο μεγαλύτερους Μεσοελλαδικούς
τύμβους στὸ Βρανᾶ περιέκλεισε καὶ ἐστέγασε μέσα σὲ ἐλα-
φρὰ κατασκευή. Ὁ περιβάλλον αὐτὰ χῶρος ἀνασκάφηκε
μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, καθαρίστηκε, τὰ
μνημεῖα ἀναδείχθηκαν καὶ παρέμειναν ὄρατὰ καὶ ἐπισκέ-
ψιμα μέχρι σήμερα. Συγχρόνως ὁ Μαρινᾶτος, ὅπως φάνηκε
καὶ ἀπὸ ἄλλη περικοπή τοῦ κειμένου του, σεβόταν ἀπόλυτα
τὸ δημόσιον χρῆμα. Γιὰ τὰ ἔργα προστασίας, ἐκμεταλλευό-
μενος τὴν ἐξαιρετικὴ ἐκτίμηση τῆς κοινωνίας στὴν προσωπι-

κότητά του, ἀναζητοῦσε συνήθως ἰδιῶτες χρηματοδότες καὶ εὔρισκε λύσεις. Στὴν περίπτωση τοῦ Μαραθῶνος ὁ ἴδιος ὁ Μαραθὼν ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ τυχερός. Ὁ ἄγνωστός του μέχρι τότε ὁμογενὴς Εὐγένιος Παναγόπουλος, ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν ἱστορικότητα τῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ τόπου, ἀνέλαβε προθύμως νὰ ὑποστηρίξει τὶς δαπάνες ἀναδείξεως τῶν ἀρχαιοτήτων: Μὲ τὴ συμβολή του κατέστησε βατιὴ τὴν ὁδὸ μέχρι τὸν Βρανᾶ, ἀπαλλοτρίωσε τὸν ἀγρὸ τοῦ Τσέπι καὶ δέκα στρέμματα στὸν Βρανᾶ. Στὴ συνέχεια προστάτεψε ἐπὶ τόπου τὰ ἀρχαῖα κάτω ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐλαφρὰ στέγαστρα στὰ νεκροταφεῖα τοῦ Τσέπι καὶ Βρανᾶ. Ἀλλὰ ἡ ὑποστήριξή του δὲν σταμάτησε ἐκεῖ καὶ ἐπεκτάθηκε στὴν οἰκοδόμησι μόνιμης στέγης γιὰ τὰ κινητὰ εὐρήματα. Τὸ μικρὸ καὶ ἀπόμερο Μουσεῖο, δίπλα στοὺς τύμβους τοῦ Βρανᾶ, στέγασε ἔκτοτε ὄχι μόνον ὅσα λίγα γνωρίζαμε τότε, ἀλλὰ καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια μέχρι σήμερα, ὅλα τὰ εὐρήματα τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος, ἀπὸ τὸν Σχιγιᾶ μέχρι τὴ Ραφήνα.

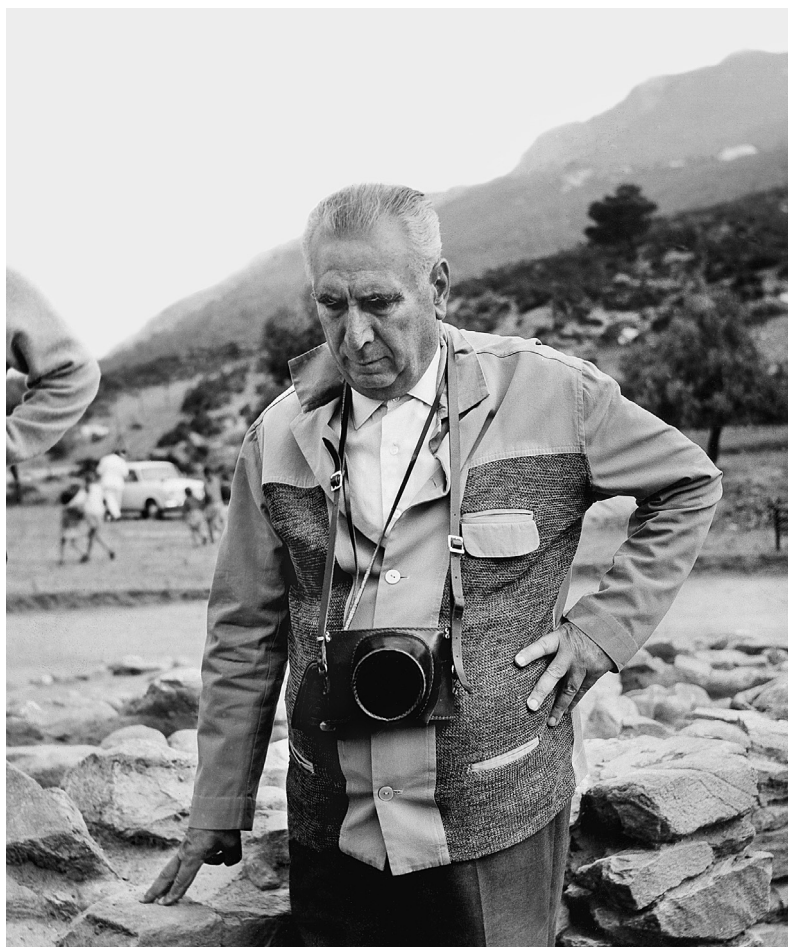
Προσωπικά, μὲ εὐγνωμοσύνη στὸν Μαρινᾶτο καὶ τὸν Παναγόπουλο διαβαίνω τὴν Πύλη του ἐπὶ 35 χρόνια γιὰ νὰ μελετήσω ἐκεῖ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν μου. Ἔτσι συχνὰ ἀναλογίζομαι πόσο σημαντικό ὑπῆρξε τὸ ἔργο τῶν δύο ἀνδρῶν, στὸ ὁποῖο ἔκτοτε ἡ Πολιτεία δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προσθέσει οὔτε μία ἀποθήκη, μία αἴθουσα ἐργασίας γιὰ τὴ στέγασσι τῆς Ἐπιστήμης.

Ἀλλὰ ὅς σκεφθοῦμε καὶ τὴ δική μας εὐθύνη. Τὰ ἐρείπια μᾶς παραδόθηκαν ἀλόβητα καὶ προσιτά. Ἀναμένουν νὰ τὰ μελετήσουμε καὶ νὰ τὰ ἀναδείξουμε.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

1. Σπ. Μαρινάτου, *Οἱ παλαιότατοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ πρόγμιος Ἱστορία τῶν Ἑλληνικῶν φύλων* (Ἀθήναι 1951) 39.

2. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Συνεδρία τῆς 14ης Μαΐου 1970, 108.
3. ᾿Ε.ἄ. 109.
4. *ΠΑΑ*, ἔ.ἄ. 11.
5. Αὐτ. 110.
6. Αὐτ. 111-112.
7. Αὐτ. 112.
8. Αὐτ. 113.
9. Αὐτ. 115-116.

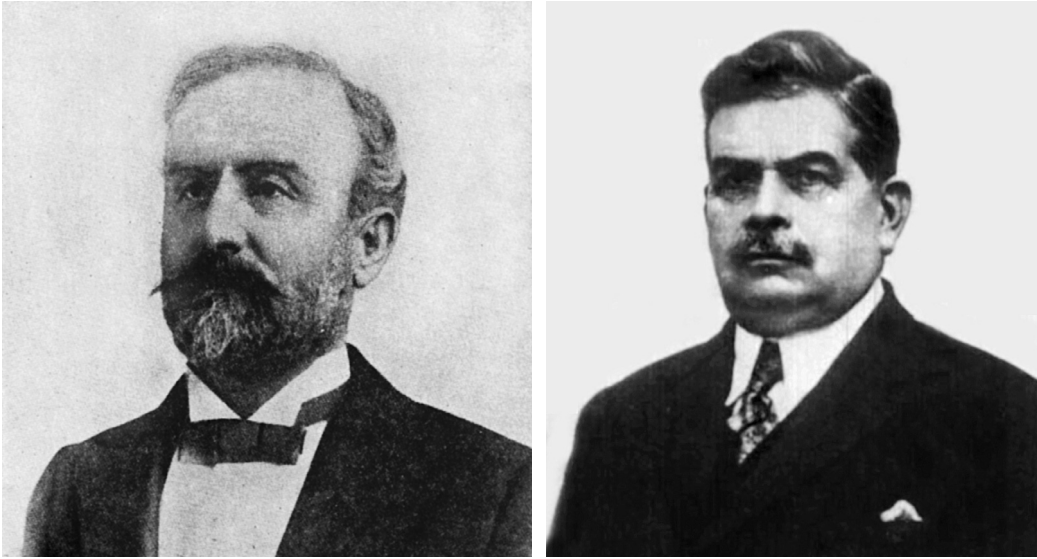
Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Βρανᾶ. Μάιος 1970.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (1925-1938)
 ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ
 ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ¹

Η σύμπλευση του Σπυρίδωνα Μαρινάτου με τα αυταρχικά καθεστώτα της νεώτερης ιστορίας της χώρας (1936, 1967) έχουν σε μεγάλο βαθμό οδηγήσει σε άδικες, αφοριστικές συχνά, διατυπώσεις εις βάρος του. Για τους απροκατάληπτους ερευνητές, ωστόσο, ο Μαρινάτος υπήρξε πολυσχιδής και πληθωρική προσωπικότητα με εντυπωσιακό έργο και πολύπλευρη προσφορά στους σταθμούς της πλούσιας σταδιοδρομίας του.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει την πρώτη περίοδο της υπηρεσιακής δράσης του Μαρινάτου, η οποία αφιερώθηκε στην Κρήτη και διήρκεσε δεκατρία ολόκληρα χρόνια. Δεν θα συζητηθεί καθόλου εδώ το καθαρά αρχαιολογικό έργο του, που είναι άλλωστε επαρκώς γνωστό από την εξέχουσα θέση του στη σχετική βιβλιογραφία. Κύριο βάρος θα δοθεί στον ποικίλο κοινωνικό, πνευματικό και ευρύτερα πολιτιστικό –ουδέποτε πάντως πολιτικό–, ρόλο που διαδραμάτισε ο Μαρινάτος, ως επίλεκτο μέλος της Μεσοπολεμικής κοινωνίας της Κρήτης, με διάθεση συχνά προοδευτική και ανανεωτική.

Η υπηρεσιακή σταδιοδρομία του Μαρινάτου στην Κρήτη ξεκίνησε το 1925, μετά τις σπουδές του στην Αθήνα και έπειτα από μία εξαετή προϋπηρεσία Επιμελητή Αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου διορίστηκε τον Ιούνιο του 1919². Στην Κρήτη είχαν ήδη συμπληρωθεί σαράντα ένα χρόνια επίσημου αρχαιολογικού βίου, αν υπολογιστεί η δεκαεξαετής δράση του *Φιλεκπαιδεντικού Συλλόγου Ηρακλείου*, μαζί με τα δεκατέσσερα χρόνια της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, και βέβαια, τα έντεκα χρόνια της συμπόρευσης των αρχαιολογικών πραγμάτων Κρήτης και Ελλάδας, έπειτα από την Ένωση του 1913³. Σχεδόν μισός αιώνας δηλαδή κρητικής αρχαιολογίας, ο οποίος σημαδεύτηκε από τις πληθωρικές προ-

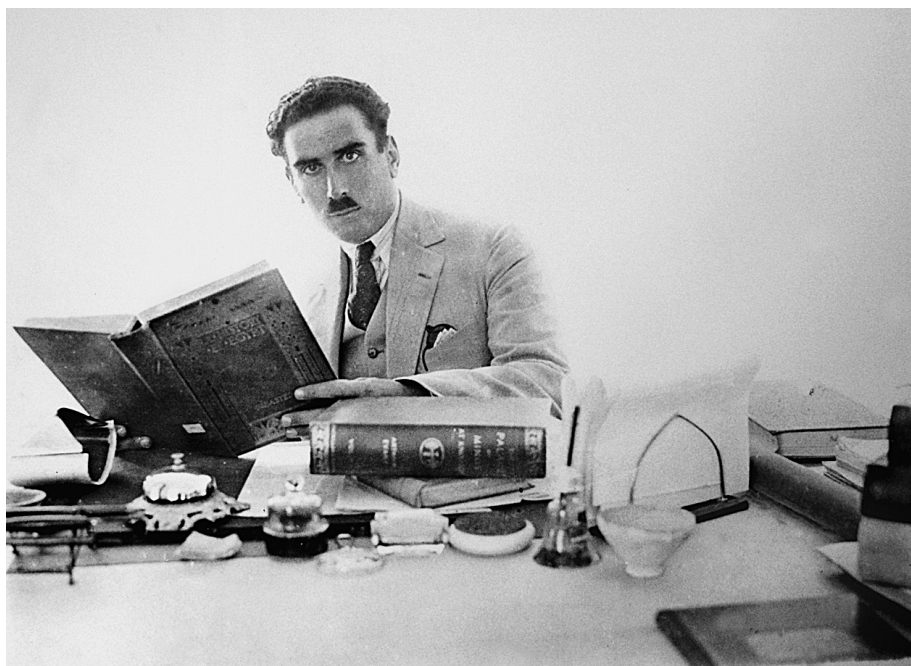

Ιωσήφ Χατζιδάκης και Στέφανος Ξανθουδίδης.

σωπικότητες των δύο Ελλήνων πρωταγωνιστών της. Καταρχήν του ιατρού Ιωσήφ Χατζιδάκη, που έστρεψε καθοριστικά τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο στην «εξασφάλισιν των εν Κρήτη Αρχαιοτήτων», και έπειτα του Στέφανου Ξανθουδίδη, του τελευταίου γραμματέα του Συλλόγου, οι οποίοι τοποθετήθηκαν και ως πρώτοι Έφοροι Αρχαιοτήτων στις δύο Αρχαιολογικές Περιφέρειες της Κρητικής Πολιτείας⁴, και οι οποίοι, βέβαια, διατηρήθηκαν στις θέσεις τους μετά την Ένωση⁵ [1].

Δύο Αρχαιολογικές Περιφέρειες υπήρχαν στην Κρήτη και το 1925: Η 9η Περιφέρεια για τον έλεγχο της Κνωσού και τη Διοίκηση του Μουσείου Ηρακλείου, και η 10η Περιφέρεια με ευθύνη σε ολόκληρη την υπόλοιπη Κρήτη. Έφορος και των δύο Περιφερειών ήταν όμως, από το 1922, ο Ξανθουδίδης, όταν αποχώρησε ο Χατζιδάκης, έπειτα από σχεδόν σαράντα χρόνια κυρίαρχης παρουσίας, σε ηλικία 74 ετών⁶.

Τότε έφτασε ο Μαρινάτος στο Ηράκλειο, ως Έφορος με βαθμό β' για να αναλάβει τη διοίκηση της 10ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας Κρήτης. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του

2 Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στο γραφείο του, στο Μουσείο Ηρακλείου.

Ξανθουδίδη, το 1928, κι έπειτα από τη μεσολάβηση των διετών σχεδόν σπουδών του στη Γερμανία, που ολοκληρώθηκαν στο τέλος του επόμενου έτους, ο Μαρινάτος ανέλαβε και τις δύο Περιφέρειες, προαγόμενος σε Έφορο Αρχαιοτήτων Κρήτης και Διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου. Από τότε θα πρωταγωνιστήσει στα αρχαιολογικά πράγματα ολόκληρης της Κρήτης, σχεδόν μέχρι το 1938, που παραιτήθηκε από Έφορος, για να αφοσιωθεί στα καθήκοντα του Διευθυντή Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, όπου είχε προαχθεί από τον προηγούμενο χρόνο⁷ [2].

Κατά τη θητεία του στην Κρήτη, βασικός στόχος του Μαρινάτου υπήρξε η ανάπτυξη εκπαιδευτικού ρόλου προς όφελος της τοπικής κοινωνίας. Ήδη λοιπόν από τον Γενάρη του 1926 θα δημοσιεύσει σε σειρά άρθρων εκτενέστατη μελέτη με τον τίτλο «*Αρχαίος Κρητικός Πολιτισμός*», που, αν και προόριζε για

αθηναϊκή εφημερίδα, έκρινε τελικά πιο σκόπιμη τη δημοσίευση της στον κρητικό Τύπο⁸. Εκτός όμως από τη συχνή αρθρογραφία, που, άλλωστε, είχαν καθιερώσει ο Χατζιδάκης και κυρίως, ο πολυγραφότατος Ξανθουδίδης, ο νέος Έφορος θα εισαγάγει την καινοτομία των ανοικτών στο κοινό αρχαιολογικών διαλέξεων και των ελεύθερων ξεναγήσεων. Με τον τρόπο αυτόν θα οριοθετήσει βέβαια τον ρόλο του στα πνευματικά πράγματα του τόπου, ζώντας ακόμη τότε του Ξανθουδίδη, αλλά και θα κάνει πράξη τη σταθερή θέση του ότι «η επιστήμη που δεν εκλαϊκεύεται είναι ως να μην υπάρχει»⁹.

Καθιερώνει έτσι την επικοινωνία του με την τοπική κοινωνία, την οποία θα κρατά ενήμερη, όχι μόνο για τα αρχαιολογικά, αλλά και για τα ποικίλα σημαντικά ζητήματα που συνδέονται με την ιστορία και τον πολιτισμό της Κρήτης¹⁰. Ενίοτε και σε ιδιαίτερες περιπτώσεις θα δώσει και συνεντεύξεις στον τοπικό Τύπο¹¹. Επιθυμία του άλλωστε είναι να προστατεύσει το αναγνωστικό κοινό από την κακή πρακτική μερίδας του Τύπου, που, όπως θα πει, μετέφραζε «απ' έξω άρθρα τυχοδιωκτικά πλήρη προχειρολογίας και κολοσσιαίων σφαλμάτων (έν άρθρον μάλιστα περί των Κρητικών, αρχαιοτήτων», θα επισημάνει, «ήτο αυτόχρονα εξωφρενικών»¹². Είναι προφανής η σημασία της τακτικής αυτής αρθρογραφίας σε μια εποχή που και η ίδια η εικόνα του μινωικού πολιτισμού δεν έχει ακόμη στοιχειωδώς αποσαφηνιστεί, μεταβαλλόμενη καθημερινά από τις νέες ανακαλύψεις και τις δημοσιεύσεις.

Με μεγαλύτερη συχνότητα αρθρογραφεί και στον Αθηναϊκό Τύπο, κυρίως στο «Ελεύθερο Βήμα», σε μία καταφανή προσπάθεια να μην αποκοπεί από την Πρωτεύουσα. Εδώ μάλιστα θα αναπτύξει το εύρος των επιστημονικών του ενδιαφερόντων, δημοσιεύοντας θέματα όχι μόνο για τον μινωικό πολιτισμό, αλλά και την Κλασική Ελλάδα¹³, τους ρωμαϊκούς χρόνους¹⁴, και τους ανατολικούς πολιτισμούς¹⁵.

Πολυάριθμες στο Ηράκλειο είναι και οι ανοικτές αρχαιολογικές διαλέξεις «με προβολήν φωτεινών εικόνων», οι οποίες ενίοτε θα ακολουθήσουν και εβδομαδιαία ακόμη συχνότητα¹⁶. Η μεγάλη μάλιστα προσέλευση του κοινού θα επιβά-

3 Ο Σπυρίδων Μαρινάτος σε ανοικτή ξενάγηση, στο Μουσείο Ηρακλείου.

λει την αναζήτηση μεγαλύτερης αίθουσας για τις διαλέξεις αυτές, που από το Μουσείο αρχικά, θα μεταφερθούν στο ευρύτερο κινηματοθέατρο «Απόλλων», όπως θα γράψει με ικανοποίηση μια τοπική εφημερίδα¹⁷. Μία εικόνα του ύφους αλλά και της απήχησης αυτών των διαλέξεων αποκτούμε από το εύγλωττο σχόλιο μιας αθηναϊκής αυτή τη φορά εφημερίδας: «(...)Είναι από τις διαλέξεις - μαθήματα που κεντούν την περιέργεια, σκλαβώνουν τον ακροατή, τον μεταφέρουν στους μινωικούς χρόνους, του ανυψώνουν την φαντασία, τον γοητεύουν. (...) Ο κ. Μαρινάτος έχει το χάρισμα του απλού λόγου, κατέχει το θέμα του γιατί το έχει ζήση με βαθιά πίστι και με θερμό ενθουσιασμό και δεν κουράζεται να εξηγήει κάθε λεπτομέρεια του μεγάλου κρητικού πολιτισμού που έχει προκαλέσει το παγκόσμιο ενδιαφέρον»¹⁸.

Το ίδιο διάστημα δεν έλειψαν οι ανοικτές ξεναγήσεις στο Μουσείο Ηρακλείου και στους αρχαιολογικούς χώρους¹⁹ [3]. Επιτελούσε με αυτόν τον τρόπο, όπως πίστευε, ένα από τα

κύρια καθήκοντά του, που ήταν η εξοικείωση του κοινού με την αρχαιότητα, ως αναπόσπαστου τμήματος της ιστορίας του τόπου. Με το ίδιο σκεπτικό, άλλωστε, θα ιδρύσει, σταδιακά, τις αρχαιολογικές συλλογές Ιεράπετρας, Σητείας και Νεάπολης Λασιθίου που λειτουργούν μέχρι σήμερα. Επέδωσε μάλιστα την ίδρυσή τους μέσα σε σχολεία, ώστε τα εκθέματα να χρησιμοποιούνται «ως εποπτικόν μέσον διδασκαλίας εις τους μαθητάς»²⁰.

Από τη συναίσθηση του ίδιου καθήκοντος, ή και από πραγματικό ενδιαφέρον για την ιστορία του τόπου που υπηρετούσε, θα δώσει μεγάλο βάρος και στην ανάδειξη της ιστορίας της Κρήτης, ακόμη και εκείνης των πιο όψιμων χρόνων. Πολυάριθμα είναι τα άρθρα του στον Τύπο, για θέματα σύγχρονης κρητικής ιστορίας και άλλα ζητήματα κρητικού ενδιαφέροντος, του πεδίου δηλαδή που αργότερα ονομάστηκε Κρητολογία²¹. Ο ρόλος αυτός θα κορυφωθεί με τη συμμετοχή του στην τοπική επιτροπή του Πανελληνίου Εορτασμού της Εκατονταετηρίδας από την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους, το 1930, όπου πρωτοστάτησε στη διοργάνωση των επετειακών εκδηλώσεων, με την ίδρυση προσωρινής έκθεσης κειμηλίων των Κρητικών Επαναστάσεων στο Μουσείο, και την πρόταση της κατασκευής του νεο-μινωικού ρυθμού Ηρώου που χτίστηκε στο Ηράκλειο²².

Μία από τις άγνωστες συμβολές του Μαρινάτου, ενδεικτική όμως της πρωτοποριακής σκέψης του, είναι η προτροπή του προς τον 83χρονο τότε Ιωσήφ Χατζιδάκη, να καταγράψει την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην Κρήτη. Ας ληφθεί υπόψη ότι *Η ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, του Χατζιδάκη, που εκδόθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, με πρόταση του Μαρινάτου, ως άξια να «καταλάβη σπουδαία θέση εν τῇ ιστορίᾳ τῆς ἀρχαιολογίας ἐν Ἑλλάδι», αποτελεί ακόμη και σήμερα την κυριότερη ιστορική πηγή για την πρώτη πεντηκονταετία της Κρητικής Αρχαιολογίας²³.

Πρωτοπόρος, όμως, θα αναδειχτεί συνολικά στην άσκηση των καθηκόντων του στην Κρήτη. Εκπλήσσει, θετικά, για

παράδειγμα η ευαισθησία του για τα μεσαιωνικά και τα μουσουλμανικά μνημεία, σε μια εποχή που οι πολιτικές προστασίας τους δεν ήταν καθόλου αυτονόητες. Στη διάρκεια της θητείας του θα αγωνιστεί για τη διάσωση μουσουλμανικών κτισμάτων της Κρήτης, και αργότερα, κατά τον σχεδιασμό του νέου Μουσείου Ηρακλείου θα προβλέψει ειδική έκθεση για τις μεσαιωνικές και «τουρκικές αρχαιότητες»²⁴. Ήδη από το 1927 έχει άλλωστε διατυπώσει μία ιδιαίτερος προοδευτική άποψη για την οικουμενικότητα των μνημείων του πολιτισμού, σε εισήγησή του για την προστασία των μουσουλμανικών τζαμιών Χανίων και Ρεθύμνου. «Ο ψύχραιμος και ευαίσθητος παρατηρητής ή μελετητής», έγραφε προς το Υπουργείο του, «οφείλει να στέκεται μετά του αυτού σεβασμού εμπρός σε κάθε λείψανον του πολιτισμού, αδιάφορον ποίου, καθώς και εμπρός σε κάθε έργον της ανθρωπότητος. Όταν επιτρέπομεν, από αδιαφορίαν ή αποστροφήν τινά εξ αυτών να καταστρέφονται, τότε βεβαίως δε δυνάμεθα να αποκαλούμεν άλλους βαρβάρους, όταν και εκείνοι καταστρέφουν τα μνημεία της ελληνικής ιστορίας και τέχνης»²⁵.

Μεγαλύτερη ακόμη φροντίδα θα επιδείξει για τα βενετικά μνημεία, και ιδίως τη βενετική οχύρωση του Ηρακλείου, της οποίας η κατεδάφιση αποτελούσε σχεδόν καθολικό αίτημα της εποχής του. Ο Μαρινάτος θα κάνει λόγο για λυσσαλέο αγώνα κατά των τειχών, και οικοπεδοφαγική βουλμία κάποιων που αντιμετωπίζουν τα τείχη «ως αδέσποτον περιουσίαν»²⁶.

Σε μία από τις πρώιμες αναφορές του προς το Υπουργείο (1927), που ίσως αποτελεί το πρώτο έγγραφο της κρητικής αρχαιολογικής υπηρεσίας για τα Ενετικά τείχη του Ηρακλείου, θα διατρανώσει τις απροσδόκητες για την εποχή απόψεις του: «Μανθάνω εξωδίκως», θα γράψει, «ότι τελευταίως καταβάλλονται ενέργειες πολιτικής φύσεως προς κατεδάφισιν των ενετικών τειχών του Ηρακλείου. Έχω την τιμήν να επιστήσω εντόνως την Υμετέραν προσοχήν επί του γεγονότος ότι τα τείχη ταύτα είναι το μνημειωδέστερον οχυρωματικόν έργον της Ανατολής, γενόμενον υπό του μεγαλυτέρου μηχανικού του

16ου αιώνας, Σαν Μικέλε. Υπό τα τείχη ταύτα διεδραματίστηκαν αληθείς γιγαντομαχίες, πρόκειται δε περί μνημείου, όπου ανεμέτρησαν τας δυνάμεις των η Ευρώπη και η πανίσχυρος τότε Τουρκία. Δεν έχομεν εν Ελλάδι άλλο έργον αναλόγου ιστορικής αξίας και μνημειώδους εμφανίσεως, ο δε μελετών την ιστορίαν εκείνης της εποχής καταλαμβάνεται υπό πραγματικού θαυμασμού προς το υπέροχον έργον. Εάν σήμερα είναι παραμελημένον και άγνωστον δεν θα βραδύνει η εποχή κατά την οποίαν θα τύχει της δεούσης εκτιμήσεως και προσοχής. Θα υπερηφανεύονται δε εκείνοι που ζητούν σήμερα την καταστροφήν του. Εγώ μέχρι σήμερα δεν κατόρθωσα να εννοήσω ποια ζωτικά συμφέροντα της πόλεως παραβλάπτει, εκτός ατομικών τινών. Συνηγορώ θερμότατα όπως τα τείχη μείνωσιν απολύτως ανέπαφα. Έπαθον ήδη αρκούτως!»²⁷

Θα απαιτηθούν πάντως τέσσερα επιπλέον χρόνια προπαθειών και δεκάδες παρόμοια έγγραφα προς το αρμόδιο Υπουργείο, μέχρι, εν μέσω αντιδράσεων μερίδας του αντιβενιζελικού Τύπου²⁸, να επιτύχει τελικά ο Μαρινάτος την οριστική και αμετάκλητη κήρυξη των τειχών, που τα διέσωσε έως σήμερα²⁹. Το ίδιο διάστημα θα επιτευχθεί και η κήρυξη του μεσαιωνικού φρουρίου της Ιεράπετρας (Καλές)³⁰.

Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μαρινάτος θα εμπλακεί σε ζητήματα, καθόλου σχετικά με τις δικές του αρμοδιότητες, υποκινούμενος όμως από την οξυμμένη ευαισθησία του, αλλά και την εγνωσμένη πλέον οξυνοιά του, που του επέτρεπε να διαβλέπει τα πράγματα πριν από τους άλλους. Τέτοια περίπτωση αποτελεί μία πρωτοβουλία πρώτης οικολογικής ευαισθησίας, με στόχο τη διάσωση του περιφημου σήμερα φοινικοδάσους του Βάι, στη Σητεία. Ανακαλύπτοντάς το τυχαία σε μία εξόρμηση θα γράψει προς το Υφυπουργείο Τουρισμού, για να επιστήσει την προσοχή των αρμοδίων αρχών: «(...) προτείνω όπως συστήσετε την προφύλαξίν του από μελλούσης τυχόν καταστροφής (...), καθόσον αποτελεί μοναδικόν βοτανικόν φαινόμενον, πιθανώς μοναδικόν εν Ευρώπη»³¹.

Το πεδίο πάντως που ο Μαρινάτος θα επιδείξει περισσό-

τερο την καινοτόμο ιδιοσυγκρασία του είναι ο εκσυγχρονισμός της υπηρεσίας του, και του Μουσείου Ηρακλείου. Πολύ πρώιμα θα οριοθετήσει και τις σχέσεις της τοπικής υπηρεσίας με τις ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, και ιδίως τη Βρετανική, με την οποία δημιουργούνταν οι περισσότερες τριβές. Φαίνεται πως αποτελούσε συνήθη πρακτική η ανεξέλεγκτη δραστηριότητα των Σχολών στην Κρήτη, οι οποίες απολαμβάνοντας μιας ιδιότυπης αυτοτέλειας, –που ήταν ίσως κατάλοιπο παράδοσης διαμορφωμένης από τα χρόνια του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου–, λειτουργούσαν ως κυρίαρχες στις περιοχές των ερευνών τους³². Η νοοτροπία αυτή, που είχε δημιουργήσει προβλήματα και στον Ξανθουδίδη παλαιότερα³³, δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή από τον Μαρινάτο. Λίγους μόλις μήνες μετά την ανάληψη της ευθύνης της Κνωσού θα επιχειρήσει να σταματήσει ανασκαφή του Έβανς, στην Κνωσό, για την οποία δεν υπήρχε ενημέρωση της υπηρεσίας του³⁴. «Λυπούμαι», θα του γράψει, «ότι έλαχε εις εμέ ο κλήρος να εφαρμόσω ότι οι προκάτοχοί μου είχαν αμελήσει αλλά (...) οφείλω να επιβλέπω την τήρησιν των νόμων της πατρίδος μου». Ένα χρόνο μετά, σοβαρότατες τριβές θα προκληθούν πάλι, όταν νεαρή αρχαιολόγος της Σχολής «θα συλληφθεί» να μελετάει αρχαία που παρακρατούσαν ιδιώτες³⁵. Και τρίτο περιστατικό θα προκληθεί δύο χρόνια αργότερα όταν ο Διευθυντής της Σχολής Humphry Payne θα επικρίνει τον Μαρινάτο για την ανασκαφή τάφων κοντά στην Κνωσό. Ο Μαρινάτος θα απαντήσει άμεσα με μια μακροσκελή επιστολή, η οποία, περιλαμβάνοντας τις απόψεις του για τη δικαιοδοσία των Σχολών, αποτελεί, ταυτόχρονα, διακήρυξη εθνικής αλλά και ατομικής αξιοπρέπειας:

«Σεις δηλαδή έχετε την ιδέαν ότι προνόμιον μιας σχολής σημαίνει να μη δύναται ο Έφορος να πατήση καν στην περιοχήν Σας. Εγώ πάλιν έχω την αντίληψιν ότι προνόμιον σημαίνει να μη δώσωμεν και εις ξένους αρχαιολόγους άλλους το δικαίωμα να σκάψουν εις την περιοχήν Σας. Ουδείς νόμος ορίζει ότι και οι Έλληνες αρχαιολόγοι οφείλουν να μην ερευνούν εις την σχετικήν ζώνην των προνομίων. Και τούτο μεν το

ακολουθούν βέβαια οι Έλληνες αρχαιολόγοι αλλά μόνον εξ αβρότητας. (...) Είναι αυτόχρονα άνω ποταμών, να έχουν την γνώμη αι ξένοι σχολαί ότι δεν δικαιούμεθα να επέμβωμεν ούτε και όταν παρουσιάζονται τυχαία ευρήματα, τα οποία καθήκον μας είναι να σώζωμεν από της καταστροφής. (...)

» Οι έλληνες κάμνομεν, ως νομίζω, ό,τι ημπορούμεν δια να ευχαριστήσωμεν τους ξένους μας. Εγώ όταν ήμην εις την Ευρώπην (εις την Αγγλίαν δεν επήγα ακόμη) δεν είδα καμίαν ιδιαίτεραν ευκολίαν από τους συναδέλφους (...). Βεβαίως ημείς είμεθα ένας πτωχός και αδύνατος λαός, δι' αυτό δε πρέπει να καταπίνωμεν πολλές πικρίας. Εν τούτοις αν αυτό συμβαίνη κατά κανόνα σχεδόν εις την πολιτικήν, πιστεύω ότι δεν έχει θέσιν μέσα εις την επιστήμην, όπου όλοι μας αποτελούμεν μίαν μεγάλην οικογένειαν εργαζομένην διά τα αυτά ιδανικά»³⁶.

Μετά από όλα αυτά εντυπωσιάζει η διαπίστωση ότι δεν επηρεάστηκε σοβαρά η σχέση του με τον Έβανς, ο οποίος υπήρξε για τον Μαρινάτο σημαντικός υποστηρικτής στο διεθνές επιστημονικό περιβάλλον³⁷.

Τα ίδια χρόνια ο Μαρινάτος θα επιδιώξει την αναδιοργάνωση της Υπηρεσίας του, με προτεραιότητα στη βελτίωση του αρχαιολογικού ελέγχου, και την πάταξη της αρχαιοκαπηλίας. Με ενέργειές του θα εξασφαλιστούν εγκύκλιοι του Υπουργείου με τις οποίες επαγγελματικοί κλάδοι, όπως δάσκαλοι, αγροφύλακες και τελωνιακοί υπάλληλοι, συστρατεύονταν στο ελεγκτικό έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας³⁸.

Σημαντικές όμως υπήρξαν και οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του Μουσείου Ηρακλείου³⁹, του οποίου θα βελτιώσει τις εργαστηριακές υποδομές⁴⁰, ενώ ταυτόχρονα θα φροντίσει για την ηλεκτροδότησή του⁴¹ και την απόκτηση τηλεφωνικής σύνδεσης, όπως και οι κύριοι αρχαιολογικοί χώροι⁴². Αντίστοιχη μέριμνα θα επιδείξει και για τις μουσειακές συλλογές των Χανίων και του Ρεθύμνου.

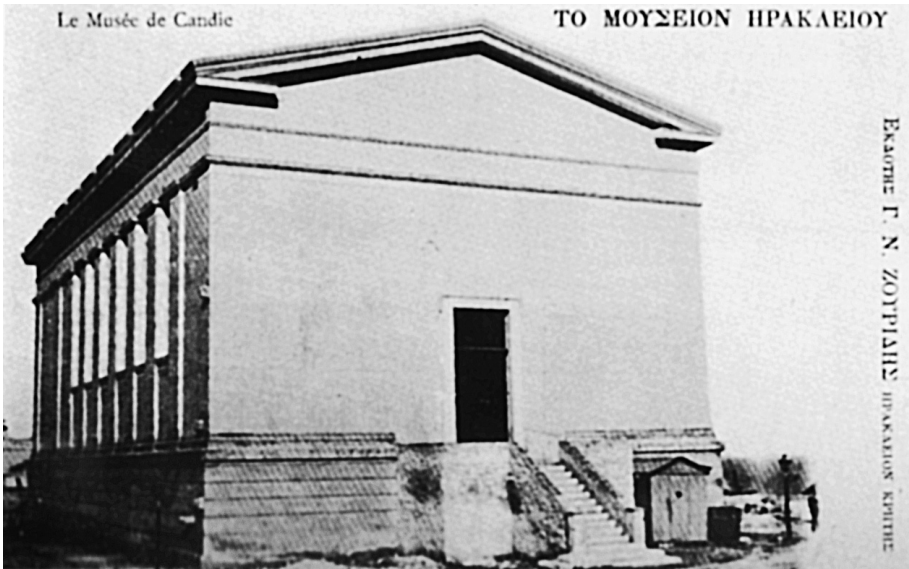
Τον Απρίλιο του 1929 ο Μαρινάτος είχε αναλάβει τη διεύθυνση μιας Υπηρεσίας που μετά τον θάνατο του Ξανθουδίδη είχε μείνει ουσιαστικά χωρίς Έφορο για επτά μήνες⁴³. Όπως

θα επισημάνει ο ίδιος παρέλαβε το Μουσείο «σε έκρυθμον από πάσης απόψεως κατάστασιν»⁴⁴. Μπορούμε να φανταστούμε την απόγνωση του Μαρινάτου που αυτοπροσδιοριζόταν ως «φίλος της ευταξίας και της πειθαρχίας μέχρι ψυχώσεως»⁴⁵. Μόλις είχε φτάσει άλλωστε από την Ευρώπη, όπου για τρία εξάμηνα είχε εγκατασταθεί για σπουδές, στην οποία εντυπωσιάστηκε για πολλά πράγματα, μεταξύ άλλων και για την «πειθαρχίαν» των ευρωπαϊκών Μουσείων⁴⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο θα βελτιώσει το ωράριο των επισκεπτών του Μουσείου Ηρακλείου, προκειμένου αυτό να εξυπηρετεί τις αυξανόμενες ανάγκες και να μη χρειάζονται παρεκκλίσεις, πέρα από έκτακτες περιπτώσεις. Μέχρι τότε το Μουσείο άνοιγε και κατά τις εξαιρεσιμες ημέρες, ακόμη και για έναν ή δύο επισκέπτες, αρκεί ο εκάστοτε τουριστικός επιχειρηματίας να διέθετε πρόσβαση στις τοπικές αρχές! Για τις αλλαγές αυτές ο Μαρινάτος θα δεχτεί ακόμη και πολιτικές πιέσεις από την Αθήνα, αλλά θα κρατήσει αμετακίνητη στάση.

«Διαρκούσης της εν Ευρώπη παραμονής μου», θα γράψει προς το Υπουργείο, «ουδέποτε είδον εκεί να παραβαίνωσι τα μουσεία τους κανονισμούς των, έστω και δια σπουδαίας αφορμάς. Το εναντίον εγείρει αντί της ευγνωμοσύνης την περιφρόνησιν των ξένων, οίτινες βλέποντες δέκα - δώδεκα άτομα, το προσωπικό του μουσείου να απασχολείται πέραν των καθηκόντων του μετά τόσης ευκολίας, σχηματίζουν την εντύπωσιν ότι είμεθα χώρα άνευ καθεστώτων»⁴⁷.

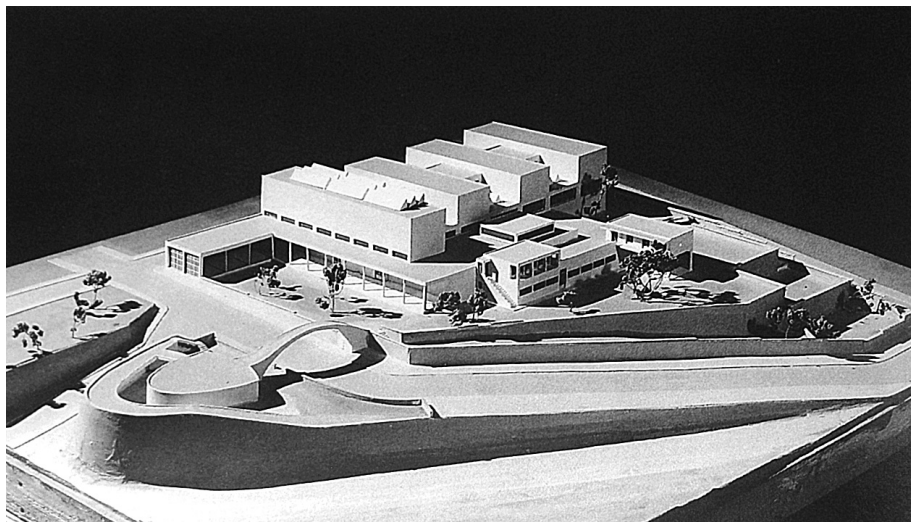
Η μεγαλύτερη πάντως προσφορά του Μαρινάτου στην Κρήτη υπήρξε η ανέγερση του νέου Μουσείου Ηρακλείου, που στην εποχή του αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μουσειακά κτήρια του κόσμου⁴⁸. Το νέο μουσείο, που σχεδιάστηκε από τον Πάτροκλο Καραντινό, αντικατέστησε το χτισμένο στην ίδια θέση Μουσείο της Κρητικής Πολιτείας, που ήταν ετοιμόρροπο μετά από τους σεισμούς του 1926 του 1930 και του 1935 [4-5]. Η ανέγερσή του υπήρξε όραμα του Μαρινάτου ήδη από το 1930 και η ολοκλήρωσή του ήταν αποτέλεσμα των προσωπικών του μόχθων ενάντια σε μία

4 Το παλιό Μουσείο Ηρακλείου.

καχύποπτη μερίδα της τοπικής κοινής γνώμης, αλλά και ένα δύσκαμπτο Υπουργείο, που χρειάστηκε πέντε χρόνια απεγνωσμένων εκκλήσεων μέχρι να πειστεί να εγκαταλείψει τις διαδοχικές, πολυδάπανες και τελικά μάταιες επισκευές του παλιού μουσείου. Χάρη στον Μαρινάτο η αλλαγή της δεκαετίας βρήκε ευτυχώς την Κρήτη με ένα νέο αντισεισμικό Μουσείο, το οποίο, όταν θα ξεσπάσει ο Μεγάλος Πόλεμος θα αντέξει χωρίς σημαντικές απώλειες στους τέσσερεις μεγάλους βομβαρδισμούς που έπληξαν την πόλη και το ίδιο το μουσειακό συγκρότημα⁴⁹.

Εκτός όμως από το μείζον θέμα της ασφάλειας των αρχαίων, ο διορατικός Έφορος έβλεπε στο νέο Μουσείο Ηρακλείου όλες τις προϋποθέσεις της σύνδεσης της ελληνικής αρχαιολογίας με την ανάπτυξη του τουρισμού, που ξεκινούσε εκείνα τα χρόνια στην Ελλάδα. Γι' αυτόν το Μουσείο Ηρακλείου ήταν άλλωστε «και υπηρεσία τουρισμού, και κέντρον προπαγάνδας, και αιτία φιλοξενίας και εν σμικρώ εν Υπουργείον Εξωτερικών»⁵⁰.

5 Πρόπλασμα του νέου Μουσείου Ηρακλείου, όπως σχεδιάστηκε με τη συνεργασία του Μαρινάτου, από τον Καραντινό. Η μεταγενέστερη σχεδίαση του αμφιθεάτρου στον προμαχώνα και η γέφυρα σύνδεσής του με το Μουσείο δεν υλοποιήθηκαν ποτέ.

Ήδη από το 1928 που βρισκόταν στη Γερμανία είχε εκφράσει στον αθηναϊκό Τύπο τις απόψεις του για τη σύνδεση της ανάπτυξης του τουρισμού με την αρχαιολογία, την οποία χαρακτήριζε ως «κολοσσιαίον κεφάλαιον, το οποίον παραμένει νεκρόν»⁵¹. Η άποψή του αυτή, και η πεποίθησή του ότι οι αρχαιολόγοι μπορούν να αποτελέσουν σημαντικούς «παράγοντες τουρισμού»⁵², ερμηνεύει και τη συμμετοχή του στην τοπική Επιτροπή Τουρισμού, –πάρτημα του νεοσύστατου τότε (ΕΟΤ)–⁵³, από όπου θα εισηγηθεί πρακτικές και καινοτόμες ιδέες, όπως η ανάπτυξη του προσκυνηματικού τουρισμού στην Κρήτη⁵⁴. Έτσι, πολύ πριν από την ανέγερση του νέου Μουσείου Ηρακλείου, που δρομολογήθηκε στα τέλη της θητείας του στην Κρήτη, ο Μαρινάτος θα επιδιώξει να καταστήσει το υπάρχον Μουσείο δελεαστικότερο, έχοντας πάντα κατά νου την αυστηρή κρίση των κοσμοπολιτών ξένων επισκεπτών του⁵⁵. Πολύ πρώιμα (1929) είχε άλλωστε προβλέψει τη θεαματική αύξηση του τουρισμού για

τα επόμενα χρόνια, παρατηρώντας τον κατ' έτος διπλασιασμό τον ξένων επισκεπτών στο Μουσείο που διηύθυνε⁵⁶.

Τις ίδιες απόψεις θα αναπτύξει σε εκτενή άρθρα στον αθηναϊκό Τύπο, όπου θα επισημάνει τις ελλείψεις των ελληνικών μουσείων, τα οποία θεωρεί «καθ' υπερβολήν δύσπεπτα για τους κοινούς επισκέπτας» αλλά και «αποθήκας πολύτιμων αντικειμένων»⁵⁷. Στις προτάσεις του θα περιλάβει τον εμπλουτισμό των μουσείων με ενημερωτικά φυλλάδια και κυρίως, με αναπαραστάσεις, που θα συμβάλουν στην κατανόηση των επισκεπτών, φέρνοντας ως παράδειγμα τη Γερμανία, όπου κατά τη γνώμη του κατασκευάζουν «με μεθοδικήν εργασίαν μουσεία (ακόμη) και χωρίς να έχουν αρχαία»⁵⁸. Τις ίδιες προτάσεις, ειδικά για το Μουσείο Ηρακλείου, είχε βέβαια προηγουμένως απευθύνει στο Υπουργείο, χωρίς όμως ανταπόκριση, λόγω της συνηθισμένης οικονομικής στενότητας⁵⁹.

Ενδεικτική των απόψεών του για τη σύνδεση Αρχαιολογίας και Τουρισμού είναι η πρότασή του για τη διαμόρφωση ειδικής αίθουσας του Μουσείου, για την προβολή των αξιοθεάτων της Κρήτης. «Η αίθουσα αυτή», έγραφε, «εφοδιαζομένη δια καταλλήλων συσκευών, θέλει παρέχει (...) συλλογήν των αξιολογότερων τοπίων της Κρήτης, των καλύτερων αμπελώνων, και ελαιώνων, των αξιοπεριέργων φαινομένων της νήσου και γενικώς παντός δυναμένου να εφελκύσει την προσοχήν του ξένου, όστις πολλάκις έρχεται ενταύθα διψών διά τας αυτάς εντυπώσεις αλλά μη έχων σχετικόν βοήθημα όπως καθοδηγηθή»⁶⁰.

Εκείνα τα χρόνια θα ξεκινήσει και η δημιουργία των πρώτων τουριστικών υποδομών. Μαζί με την ανέγερση αξιοπρεπών φυλακίων στους αρχαιολογικούς χώρους ο Μαρινάτος θα προτείνει την κατασκευή κρατικών τουριστικών ξενώνων στους πιο απομακρυσμένους από αυτούς, και θα χτιστεί άμεσα ο Ξενώνας στη Φαιστό⁶¹. Τα ίδια χρόνια θα επιβληθεί εισιτήριο στους επισκέπτες της Κνωσού έπειτα από εισήγησή του, στην οποία θα υποστηρίξει με πολλά παραδείγματα από την Ευρώπη, ότι «αλλαχού τίποτε δεν παρέχεται δωρεάν»⁶².

Τότε θα θεσμοθετηθεί και ο κλάδος των Εξηγητών, των ξεναγών δηλαδή, στην επιμόρφωση των οποίων θα συμμετάσχει και ο Μαρινάτος, ο οποίος δίδαξε τόσο στο Ηράκλειο όσο και στην Αθήνα⁶³.

Στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης, ο Μαρινάτος θα αναμειχθεί και σε ζητήματα που υπερέβαιναν τα όρια της δικαιοδοσίας του, όπως για παράδειγμα η «ευκοσμία της πόλεως», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε στις αναφορές του προς τις τοπικές αρχές. Ενδεικτικό είναι και πάλι έγγραφο του προς την Επιτροπή Τουρισμού, όπου μεταξύ άλλων θα ζητήσει την απομάκρυνση των αμαξών από την περιοχή του Μουσείου. «Η κονιορτώδης οχλοβοή» θα επισημάνει, «αλλά ιδίως η ανυπόφορος οσμή των ούρων και κόπρων των ίππων, δεν επιτρέπεται πλέον εις την σημερινήν εποχήν να είναι ενθρονισμένοι εις το κυριώτερον κέντρον της πόλεως. Η εντύπωσις μεθ' ης φεύγουν οι ξένοι θα είναι οδυνηρά»⁶⁴.

Η σκόπιμη παράθεση του παραπάνω αποσπάσματος καταδεικνύει, με εύγλωττο τρόπο, την αγωνία του Μαρινάτου για την αποτίμηση της πατρίδας του από τους ξένους. Και ενισχύει την πεποίθηση, ότι ως καθήκον του ένιωθε τη συμβολή του στην πρόοδο του τόπου, προκειμένου να γεφυρωθεί η τεράστια απόσταση που χώριζε τη φτωχή Ελλάδα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτό ήταν άλλωστε το αίτημα της εποχής του και της γενιάς του, της περίφημης «γενιάς του '30», που διψούσε για πρόοδο. Σε μια εποχή μάλιστα που οι αρχαιολόγοι είχαν ακόμη τότε και άποψη και λόγο και κυρίως διάθεση προσφοράς στα πνευματικά και πολιτισμικά πράγματα του τόπου τους. Ο Μαρινάτος διέθετε τα προσόντα του φωτισμένου λογίου που θα συνέβαλλαν στην επίτευξη αυτού του στόχου. Χωρίς αυτά δεν θα μπορούσε άλλωστε να ανταποκριθεί –υπηρεσιακά αλλά και κοινωνικά–, σε έναν τόπο, όπου τα προηγούμενα χρόνια είχαν μεσουρανήσει οι Έφοροι Χατζιδάκης και Ξανθουδίδης, με τους οποίους η σύγκριση θα ήταν για πολλούς λόγους αναπόφευκτη.

Δεν αναλάμβανε λοιπόν εύκολο ρόλο το 1925 ο άσημος και μόλις 24 ετών Μαρινάτος, όταν διορίστηκε στην Κρήτη,

όπου οι Χατζιδάκης και Ξανθουδίδης, όχι απλώς είχαν αφήσει το στίγμα τους, αλλά ταυτίζονταν κυριολεκτικά στη συνείδηση των πάντων με ό,τι είχε σχέση με την κρητική αρχαιολογία. Η καταξίωσή τους εδραζόταν επιπλέον στη μεγάλη κοινωνική, πνευματική και πολιτιστική προσφορά τους, που σε συνδυασμό με το πλούσιο πολιτικό παρελθόν δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις ώστε οι δύο παλιοί Έφοροι Αρχαιοτήτων να απολαμβάνουν καθολικού και αδιαμφισβήτητου κύρους. Και οι δύο τους συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των κορυφαίων πνευματικών ανθρώπων της Κρήτης, ενώ ο Ξανθουδίδης εθεωρείτο ήδη ως ένας μεταξύ των σημαντικότερων λογίων του ελληνικού έθνους⁶⁵.

Μελετώντας την εποχή μπορούμε να πούμε ότι στον απαιτητικό αυτό ρόλο ο Μαρινάτος ανταποκρίθηκε με επιτυχία. Η επιτυχία αυτή βασίστηκε αφενός στον σεβασμό της πνευματικής παράδοσης που είχαν δημιουργήσει οι προκάτοχοί του και αφ' ετέρου, στα ιδιαίτερα στοιχεία της δικής του προσωπικότητας, που τον έκαναν να αντιμετωπίζει τα πράγματα με σύγχρονη αντίληψη και ανανεωτική ορμή, όπως αυτή προσδιοριζόταν από την προοδευτική του ιδιοσυγκρασία.

Κύριο εφόδιο του Μαρινάτου ήταν η στιβαρή αυτοπεποίθηση, αξιοσημείωτα αναπτυγμένη για άνθρωπο ταπεινής κοινωνικής και οικονομικής τάξης⁶⁶, η οποία επιπλέον ενισχυόταν από στέρεη παιδεία και επιστημονική θωράκιση που επεκτεινόταν διαρκώς με νέα διαβάσματα. Καταλυτικά για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του θα λειτουργήσει όμως και η διετής σχεδόν εγκατάστασή του στην Ευρώπη, στο πλαίσιο των σπουδών του στη Γερμανία, δύο χρόνια μετά τον διορισμό του στην Κρήτη⁶⁷. Τη διετία αυτή θα περιέλθει την Ευρώπη και θα γνωρίσει τον δυτικό τρόπο σκέψης, και τα άγνωστα ακόμη στην Ελλάδα ευρωπαϊκά επιτεύγματα. Οι συχνές επικλήσεις στα συμβαίνοντα στην Ευρώπη, που είδαμε, δεν δείχνουν κάτι άλλο από την έννοια του για την ευθυγράμμιση της Ελλάδας με την ευρωπαϊκή πρόοδο. Από την παραμονή του στην Ευρώπη –πρώτα για τις σπουδές του, και ήδη από το 1934 για διαλέξεις σε διάφορα Πανεπιστή-

μια⁶⁸-, ο Μαρινάτος θα εξοικειωθεί στην επαφή με τους ξένους, συνάπτοντας σχέσεις και φιλίες, τις οποίες συντηρούσε με επαφές και κυρίως, τακτική αλληλογραφία, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του⁶⁹. Και είναι αξιοσημείωτο ότι κρίσεις και συνηγορίες των επιφανών ευρωπαίων φίλων του θα επικαλεστεί συχνά, προκειμένου να υποστηρίξει πρωτοποριακές απόψεις, όταν αυτές αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία⁷⁰.

Όλα τα παραπάνω συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μιας προοδευτικής, κοσμοπολίτικης, συχνά, θεώρησης των πραγμάτων για τον Μαρινάτο, άγνωστης εντελώς για τους πνευματικούς ηγέτες της προηγούμενης γενιάς, ιδίως στην Κρήτη, και αναμενόμενα, αφού τα δύσκολα χρόνια που είχαν προηγηθεί επέβαλαν, βέβαια, άλλα, στοιχειωδέστερα, προτάγματα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΩΡΑΚΗΣ

1. Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί τμήμα ευρύτερης μελέτης που αναλήφθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής στο Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, με θέμα την αρχαιολογία της Κρήτης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κ. Ί. Τζαχίλη. Στο σύνολό της βασίζεται σε αδημοσίευτο υλικό, κυρίως από το πολύτιμο Αρχείο της τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ. Ευχαριστίες πολλές οφείλω στην τ. Προϊσταμένη της Υπηρεσίας κ. Μαρία Μπρεδάκη για την παραχώρηση της άδειας μελέτης του Αρχείου, καθώς και τη διοικητική υπάλληλο και φίλη Ευφροσύνη Κεφαλάκη για την πάσης φύσεως βοήθεια. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στην κ. Νανώ Μαρινάτου και τον κ. Θ. Ηλιόπουλο για τη διαρκή υποβοήθηση.

2. Αρχείο ΕΛΙΑ, Φάκελος «Μαρινάτος Σπυρίδων, 1924-1944», Εξερχόμενο Έγγραφο, «Πιστοποιητικόν Υπηρεσιακών Μεταβολών» του Σπ. Μαρινάτου, από το Υπουργείο Θρησκευτικών και Εθνικής Παιδείας, Α.Π. 39814/1398, 11/11/1944.

3. Τζωράκης, Γ., Η Κρητική Αρχαιολογία στον Τύπο του Ηρακλείου, στη μετάβαση στον 20ό αιώνα. Η δράση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου και η πριν από αυτόν αρχαιολογική πραγματικότητα, *Πρακτικά*

11ου Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου, 2011) υπό έκδοση.

4. Ο Χατζιδάκης τοποθετήθηκε Έφορος για το ανατολικό τμήμα της Κρήτης, τους Νομούς δηλαδή Ηρακλείου και Λασιθίου, θέση που περιλάμβανε και τη Διοίκηση του Μουσείου Ηρακλείου, και ο Ξανθουδίδης Έφορος στη δυτική Κρήτη για τους νομούς Χανίων και Ρεθύμνου. (Χατζιδάκης Ιω., *Η Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των Αρχαιολογικών Ερευνών εν Κρήτη*, ΒΑΕ 26 (Αθήνα 1931) σ. 22.)

5. Με τη διαφορά ότι η υπό τον Χατζιδάκη Περιφέρεια της ανατολικής Κρήτης (βλ. προηγ. σημ.), που ονομάστηκε τότε 9η Περιφέρεια, θα περιοριστεί στον έλεγχο της Κνωσού και τη διοίκηση του Μουσείου Ηρακλείου, ενώ το σύνολο της κρητικής ενδοχώρας θα υπαχθεί στον έλεγχο της Περιφέρειας του Ξανθουδίδα, που θα ονομαστεί τότε 10η.

6. Χατζιδάκης, ό.π.

7. Μόνο το τελευταίο διάστημα της θητείας του Μαρινάτου στην Κρήτη –τον Σεπτέμβρη του 1935– διορίστηκε ο Βασίλειος Θεοφανείδης Έφορος στην 10η Περιφέρεια, που είχε ως επικράτεια τους νομούς Ρεθύμνου και Χανίων, με έδρα τα Χανιά. βλ. Τζωράκης, Γ., Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου: Από τον σεισμό του 1926 στο νεωτερικό Μουσείο του Π. Καραντινού, στο Ελένη Μαντζουράνη, Νανώ Μαρινάτου (επιμ.), *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα (Αθήνα 2014) σ. 121, σημ. 3.

8. *Νέα Εφημερίς*, 3/1/1926, σ. 1. Η εν λόγω μελέτη δημοσιεύεται καθημερινά σε σταθερές συνέχειες, στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας έως τις 22/1/1926.

9. Βλαχόπουλος, Α., Επί των ήλων του Τύπου. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στον Τύπο 50 χρόνων (1925-1974), στο Ελένη Μαντζουράνη, Νανώ Μαρινάτου (επιμ.), *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, ό.π. σ. 341.

10. Βλ. λ.χ. Εφημ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 10/11/1929, σ. 1, 4, άρθρο με τίτλο: «Εις μέγας σταθμός. Η Ανάγνωσις της Κρητικής γραφής, Πρώτα ευοίωνα σημεία της αρχαιολογικής ερεύνης». Επίσης Εφημ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 1/11/1930 και 2/11/1930, σ. 1 «Η μελετωμένη κατάργησις των Μονών. Σεβασθώμεν ένα από τα ερείσματα και τα καυχήματά μας».

11. Για σημαντικά πάντα όμως θέματα, όπως για παράδειγμα οι ζημιές στα αρχαία από τους σεισμούς, η πορεία της κατασκευής του νέου μουσείου κ.α. (Τζωράκης 2014).

12. Εφημ. *Ανόρθωσις*, 4/7/1930, σ. 4.

13. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 20/2/1928, σ. 3. Εκτενές άρθρο σταλμένο από το Βερολίνο με τίτλο: «Είναι πράγματι ο Ερμής του Πραξιτέλους έργον ιδιόχειρον του μεγάλου καλλιτέχνου;». Επίσης, Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13-14/6/1932, σ. 3, άρθρο με τίτλο «Η ιατρική κατά την αρχαίαν Εποχήν».

14. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 27/5/1931, σ. 3.

15. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 24/5/1928, σ. 5. Εκτενής παρουσίαση τριών

νέων βιβλίων σταλμένη από το Βερολίνο με τίτλο: «Τρία νέα βιβλία περί των αρχαιοτάτων λαών». Παρουσιάζονται τα βιβλία του Otto Weber για τους Ασσύριους και του Χετταίους και του Helmuth Bossert για την Κρήτη.

16. Εφημ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 29/1/1930, σ. 3.

17. «Πολύ καλή η σκέψις του να συνεχίση ο κ. Μαρινάτος τας διαλέξεις του περί κρητικών αρχαιοτήτων εις το κινηματοθέατρον «Απόλλων». Η αίθουσα του Μουσείου εν ή εγίνοντο μέχρι σήμερον αι ωραία αυταί διαλέξεις δεν ήτο κατάλληλος. Εκ του πυκνού ακροατηρίου, το οποίον πάντοτε μετά πολλής προθυμίας προστρέχει εις τας διαλέξεις του κ. Μαρινάτου μόνον εκείνοι οι οποίοι προλαμβάνουν και καταλαμβάνουν θέσεις πλησίον του ομιλητού κατορθώνουν να παρακολουθούν τα όσα ωραία και άξια πολλού ενδιαφέροντος εκθέτει εις τας διαλέξεις του (...) Κι έτσι πάνε αμόντε τα πράγματι ωραία και σοφά πράγματα που θέλει να χαρίζει εις το ακροατήριόν του ο κ. Μαρινάτος.» Εφημ. *Ανόρθωσις*, 21/1/1930, σ. 1.

18. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12/12/1931, σ. 2.

19. Εφημ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 10/8/1929, σ. 1.

20. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1933, Εξερχόμενα, Α.Π. 741, 23/11/1933.

21. Βλέπε λ.χ. τη δημοσίευσή του για την περιπέτεια της Καλ. Ψαράκη από το Αποδούλου Αμαρίου, η οποία απήχθη νεαρή από τους Μουσουλμάνους το 1821, πουλήθηκε ως σκλάβα στην Αίγυπτο, και πολλά χρόνια μετά επέστρεψε ως σύζυγος πλούσιου Ευρωπαίου. (Εφημ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 8/4/1934, σ. 3.)

22. Τζωράκης, Γ., Το Ηρώον του Ηρακλείου. «Το Πάνθεον των Κρητών Αγωνιστών», περ. *Παλίμνηστο*, τεύχος 24, 2010, σ. 321-353.

23. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1930, Εξερχόμενα, Α.Π. 1013-14, 3/4/1930. Έγγραφο του Μαρινάτου προς τους επιμελητές Χανίων και Ρεθύμνου να αποστείλουν ταχυδρομικά τους καταλόγους των Μουσείων τους, για τη διευκόλυνση της συγγραφής του βιβλίου του Χατζιδάκη. Στο ίδιο αρχείο Α.Π. 1006, 1/4/1930, Έγγραφο του Μαρινάτου προς την Αρχ. Εταιρεία με θερμή εισήγηση για την έκδοση του ολοκληρωμένου πλέον βιβλίου.

24. Τζωράκης 2014, σ. 147.

25. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1927, Εξερχόμενα 10ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας, Α.Π.193, 11/8/1927. Μακροσκελής εισήγηση για την προστασία των μουσουλμανικών κτηρίων της Περιφέρειας του Μαρινάτου (Νομοί Χανίων και Ρεθύμνου).

26. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1936, Εξερχόμενα, Α.Π.1473, 26/5/1936. Γνωμοδότηση Μαρινάτου προς το Υπουργείο για παραβάσεις στα τείχη του Ηρακλείου.

27. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1927, Εξερχόμενα, Α.Π.374, 11/8/1927.

28. Εφημ. *Ίδη*, 7/2/1934, σ. 4, με τίτλο «Τα τείχη κηρύσσονται αρχαιολογικά», όπου ο συντάκτης ενημερώνει για τη μετάβαση του Μαρινάτου στην Αθήνα και καλεί τους αρμόδιους «να συνηγορήσουν παρά τη Κυβερ-

νήσει, όπως ματαιωθή η ανωτέρω ενέργεια του Εφόρου των Αρχαιοτήτων». Είναι γνωστό ότι ο Μαρινάτος ήταν Βενιζελικός και ως εκ τούτου βρισκόταν συχνά στο στόχαστρο των Αντιβενιζελικών κύκλων του Ηρακλείου. (Βλ. σχετικά Τζωράκης 2014, σ. 142-143.)

29. ΠΔ 8-6-1931, ΦΕΚ 159/Α13/6/1931.

30. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκελος 1935, Εξερχόμενα, Α.Π. 1090, 31/1/1935. Ενημέρωση του επιμελητή Ιεράπετρας από τον Μαρινάτο για την κήρυξη του φρουρίου.

31. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκελος 1937, Εξερχόμενα, Α.Π. 2, 11/1/1937.

32. Ηλιόπουλος, Θ., Αρχαιολογικά παραλειπόμενα από την Ανατολική Κρήτη, Έγγραφα της περιόδου 1931-1944, στο Ελένη Μαντζουράνη, Ναννώ Μαρινάτου (επιμ.), *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, ό.π. σ. 182-184.

33. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που περιγράφει στο ίδιο έγγραφο ο Μαρινάτος ότι οι Ιταλοί κάποτε είχαν ζητήσει την απόλυση του Ξανθουδίδη, όταν εκείνος ανέσκαψε το νεκροταφείο των Καλυβίων στη Φαιστό, χωρίς να το γνωρίζουν.

34. Το χρονικό των γεγονότων αυτών αποδίδεται γλαφυρά στο: Μαρινάτου, Ν., Πολίτες του Μίνωος: Σπυρίδων Μαρινάτος και Sir Arthur Evans, στο Ελένη Μαντζουράνη, Ναννώ Μαρινάτου (επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, ό.π. σ. 112-114.

35. Μαρινάτου, αυτ.

36. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκελος 1933, Εξερχόμενα, Επιστολή χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 11/6/1933.

37. Μαρινάτου 2014, ό.π.

38. Λ.χ. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκελος 1926, Εξερχόμενα, Α.Π. 76, 11/3/1926. Έγγραφο του Μαρινάτου προς τη Χωροφυλακή, με το οποίο ζητείται η συμβολή των αγροφυλάκων, με το κίνητρο της αμοιβής σε περίπτωση σημαντικών αρχαιοτήτων. και Α.Π. 79, 24/3/1926 προς το Υπουργείο, στο οποίο ο Μαρινάτος ζητά την έκδοση ειδικής εγκυκλίου προς την Αγροφυλακή.

39. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εξερχ., Α.Π. 862, 20/08/1929.

40. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εξερχ., Α.Π. 905, 19/11/1929.

41. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εξερχ., Α.Π. 922, 10/12/1929.

42. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1932, Εξερχ., Α.Π. 438, 1/8/1932.

43. Μετά τον θάνατο του Ξανθουδίδη θα αναλάβει τυπικά το Μουσείο ο Έφορος Κυκλάδων Δημοσθένης Πίππας, ουσιαστικά όμως ο επιμελητής Φοίβος Σταυρόπουλος, που υπηρετούσε στο Ηράκλειο το διάστημα της διετούς σχεδόν απουσίας του Μαρινάτου για σπουδές στη Γερμανία. (Βλ. και Τζωράκης 2014, σ. 128.)

44. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εξερχ., Α.Π. 862, 20/8/1929.

45. Αρχείο τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εξερχ., Α.Π. 862, 20/8/1929.

46. Ό.π.

47. Ό.π.
48. Για το χρονικό της ανέγερσης του νέου Μουσείου από τον Μαρινάτο και τον Καραντινό βλ. Τζωράκης 2014.
49. Τζωράκης, Γ. 2013. «Οι κρητικές αρχαιότητες στην Κατοχή. Κίνδυνοι, Ζημιές, και οριστικές απώλειες», Εφημ. *Prismanews*, 23/09/2013 διαθέσιμο και στο: <http://www.prismanews.gr/index.php/slideshow/item/58976-kritikes-arxaiotites-katoxi>.
50. Τζωράκης 2014, σ. 148.
51. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 30/10/1928, σ. 6, άρθρο του Μαρινάτου με τίτλο «Ένα κολοσσιαίο κεφάλαιον, το οποίον παραμένει νεκρόν».
52. Βλαχόπουλος 2014, σ. 350.
53. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκ. 1929, Εισερχ., Α.Π. 958, 20/12/1929.
54. Βλαχόπουλος, ό.π.
55. Ο Μαρινάτος θα παρέμβει ακόμη και στην επιλογή των πωλούμενων πέριξ του μουσείου αναμνηστικών καρτών επιβάλλοντας την έκδοση επαγγελματικών καρτών που θα παράγονταν με την εποπτεία της υπηρεσίας του, προκειμένου να σταματήσει η κυκλοφορία των ερασιτεχνικών αντιστοιχών, που με την κακή τους ποιότητα δυσφήμιζαν κατά τη γνώμη του τον αρχαίο κρητικό πολιτισμό (Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1931, Εξερχόμενα, Α.Π. 50, 14/3/1931).
56. Τζωράκης 2014, σ. 131.
57. Βλ. σειρά εκτενών άρθρων για ανάπτυξη τουρισμού στην Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, με τίτλο «Η ανάπτυξη του τουρισμού εις την Ελλάδα», 1/6/1931, 3/6/1931, 4/6/1931, 5/6/1931 και 6/6/1931. Επίσης Βλαχόπουλος 2014, σ. 350.
58. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 30/10/1928, σ. 6. Βλ. και Βλαχόπουλος, ό.π. σ. 350.
59. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκ. 1930, Εξερχ., Α.Π. 960, 25/1/1930.
60. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1931, Εξερχόμενα, Α.Π. 119, 8/6/1931. Έγγραφο προς τη Νομαρχία Ηρακλείου.
61. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1930, Εισερχόμενα, Α.Π. 1012, 4/4/1930. Ο Ξενώνας έγινε τελικά πολύ μεγαλύτερος από τις προσδοκίες του Μαρινάτου, κάτι το οποίο αργότερα θα επισημάνει ως μάταιη δαπάνη (Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/6/1931).
62. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1931, Εξερχόμενα, Α.Π. 51, 14/3/1931. Έγγραφο Μαρινάτου προς το Υπουργείο.
63. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1931, Εισερχόμενα, Α.Π. 59, 26/3/1931 και Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12/12/1931, σ. 2.
64. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1932, Εξερχόμενα, Α.Π. 332, 15/3/1932. Έγγραφο προς την Τοπική Επιτροπή Τουρισμού.
65. Βλ. ενδεικτικά, Μανόλης Ε. Δετοράκης, Ιωσήφ Χατζιδάκης, 1848-1936, Σύντομη αναφορά στην πολιτική και πατριωτική δράση του, περ. *Παλίμψηστο* 3, 1986, σ. 126-148, και Θεοχάρης Δετοράκης, *Στέφανος Ξανθοδίδης, Βιογραφικά - Βιβλιογραφικά* (Ηράκλειο 2002).

66. Γεννήθηκε στο Ληξούρι Κεφαλονιάς και ο πατέρας του ήταν τσαγκάρης όπως με πληροφόρησε η κυρία Ναννώ Μαρινάτου.

67. Στη Γερμανία παρέμεινε από 1/5/1927 έως 31/12/1928, και φοίτησε στο Βερολίνο και στη Χάλε. (Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1929, Εξερχόμενα, Α.Π. 862, 20/8/1929.)

68. Ο Μαρινάτος τον Μάιο του 1934, μετά από σχετική πρόσκληση θα πραγματοποιήσει κύκλο διαλέξεων στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια «Λεμβέργης και Βαρσοβίας, Βερολίνου, Λυμέγεν, Άμστερδαμ Γρόνιγγεν». Δεν θα καταφέρει, παρά την πρόσκληση, να επισκεφτεί τα Πανεπιστήμια «Βελιγραδίου και Λούνδης Σουηδίας» λόγω μεγάλου οικονομικού κόστους. Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1934, Εξερχόμενα, Α.Π. 80, 10/4/1934.

69. Βλ. λ.χ. Ηλιόπουλος 2014, σ. 173, και τη συμβολή της Ν. Μαρινάτου στον παρόντα τόμο.

70. Είναι ενδεικτική μία φράση του προς το υπουργείο: «Τολμώ να πιστεύω ότι λόγω της συνεχούς επαφής μου με τους ξένους ουδείς είναι δυνατόν να έχει σπουδάσει κάλλιον εμού τας συνθηείας και τας ανάγκας των». Αρχείο τ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, Φάκελος 1933, Εξερχόμενα, Α.Π. 583, 15/3/1933.

Άνασκαφή στο Βαθύπετρο Κρήτης. Τὸ πιεστήριον ἐκ Δ (ἐκ τῆς ἀύλης). ΠΑΕ 1952, σ. 596.

ΦΑΜΑ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΩΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Όταν ο Σπυρίδων Μαρινάτος βρήκε τὸν θάνατο στὴ Θήρα ἤμουν μαθητὴς τῆς 1ης Λυκείου καὶ φυσικὰ δὲν τὸν γνόρισα προσωπικά. Ἐργάστηκα ὅμως σὲ δύο χώρους τοὺς ὁποίους ἀνέσκαψε ὁ Μαρινάτος: στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Θενάτα στὸν Ἄμνισό, πού ἐρευνήθηκε τὸ 1933-1938 – σημειώνω ὅτι ὁ Μαρινάτος χρησιμοποιοῦ τὸ σωστὸ γένος τοῦ τοπωνυμίου (ὁ Ἄμνισός, δηλαδὴ ποταμός) – καὶ στὸ Ἴδαϊον Ἄντρον, ὅπου ὁ Μαρινάτος πραγματοποίησε σύντομη ἀνασκαφὴ τὸ 1956¹. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ὁ Μαρινάτος, βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ μυθολογίας, θὰ εἶχε προσέξει ὅτι ἡ ἀρχαιολογικὴ του πορεία ἀπὸ τὴς Θενές, ὅπου βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Θενάτα, πρὸς στὴν Ἰδη, μὲ ἐνδιάμεσο σταθμὸ τὸν Σκλαβόκαμπο, ἀνταποκρίνεται στὴν πορεία πού στὸν Καλλιμάχειο Ὑμνο στὸν Δία ἀκολουθεῖ ἡ νύμφη πού φέρνει τὸν νεογέννητο Δία ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία στὸ σπήλαιο τῆς Ἀμαλθείας (στ. 42-45): «Ὑστερα ἡ νύμφη ἄφησε πίσω τῆς τὴς Θενές φέρνοντάς σε στὴν Κνωσό, πατέρα Δία (οἱ Θενές ἦταν κοντὰ στὴν Κνωσό). Καὶ τότε, θεέ, ἔπασε ὁ ὀμφαλός σου· γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο ὕστερα οἱ Κύδωνες ὀνόμασαν τὴν πεδιάδα Ὀμφάλιον».

Ὁ Μαρινάτος γνόριζε τὴς πηγές. Τὸ Ὀμφάλιον τὸ ταύτισε μὲ τὴν πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ Ἄμνισοῦ, τοῦ σημερινοῦ Καρτεροῦ, τὴς Θενές μὲ κάποιον οἰκισμὸ στὴν ἴδια πεδιάδα – πιθανότερη εἶναι ἡ ταύτιση μὲ τὸν λόφο Παλιόχωρα, στὴ ρίζα τοῦ ὁποίου βρίσκεται τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Θενάτα². Ὡς νέος ἀρχαιολόγος ξεκίνησε στὸν Ἄμνισό, ὡς ἀκαδημαϊκὸς βρέθηκε ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀργότερα στὸ Ἴδαϊο Ἄντρο. Αὐτὸ πού μᾶλλον δὲν ὑπέθεσε ἢ ὑποψιάστηκε εἶναι ὅτι τὴν ἴδια πορεία ἴσως ἀκολούθησε κι ὁ Πυθαγόρας στὸν *Βίω* τοῦ Πορφυρίου, ὅταν παρουσιάζεται νὰ καθαίρεται ἀπὸ ἓναν Ἴδαϊο Δάκτυλο, τὸ πρῶτὸ στὴ θάλασσα καὶ τὸ βράδυ σὲ ἓναν

ποταμό, και στη συνέχεια να πραγματοποιεί την κατάβαση στο Ίδαϊο Άντρο. Το μόνο παραθαλάσσιο και παραποτάμιο ιερό του Δία στην Κρήτη είναι αυτό στις Θενές, που ο Καλλίμαχος συνδέει με το ιερό σπήλαιο της Ίδης³. Δεν αποκλείεται λοιπόν αυτό το *itinerarium* του Πυθαγόρα να ακολουθήσε ασυναίσθητα ο Μαρινάτος.

Την αντίθετη διαδρομή ακολούθησα εγώ, συμμετέχοντας από το 1982 έως το 1986 στην ανασκαφή του Ίδαίου Άντρου υπό τον Γιάννη Σακελλαράκη και από το 1986 έως το 1988 στη δημοσίευση των ανασκαφών του Μαρινάτου στον Άμνισό από έρευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης υπό τον Jörg Schäfer. Δεν είναι αυτές οι αντίστροφες διαδρομές που δικαιολογούν τη συμμετοχή μου στην ήμερίδα για τον Μαρινάτο. Αυτό που δεν κάνει τη συμμετοχή μου στην έκδήλωση αυτή έντελως καταχρηστική είναι το γεγονός ότι το 1982 ο Γιάννης Σακελλαράκης μου ανέθεσε να καταγράψω τις αναμνήσεις έργατων που είχαν εργασθεί στο Ίδαϊο Άντρο τον Αύγουστο του 1956 κατά την ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα του Μαρινάτου. Ο Γιάννης Σακελλαράκης αναφερόταν στα μαθήματά του με σεβασμό προς τον Μαρινάτο, αν και δεν είχαν στενή συνεργασία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της παντοδυναμίας του Μαρινάτου. Ο Σακελλαράκης δεν ανήκε σε εκείνους που όφειλαν την αρχαιολογική τους σταδιοδρομία στη στήριξη του Μαρινάτου. Μάλιστα το 1967, μετά την ανακάλυψη του ανακτορικού κτηρίου στην Τουρκογειτονιά των Αρχανών από τους Γιάννη και Έφη Σακελλαράκη, ο Μαρινάτος σε εφαρμογή απόφασης της Αρχαιολογικής Έταιρείας παρουσιάστηκε στις Αρχάνες για να αναλάβει τη διεύθυνση της ανασκαφής. Είναι προς τιμήν του ότι αναγνωρίζοντας τη συμβολή των νεαρών τότε αρχαιολόγων δεν ανέλαβε τελικά τη διεύθυνση και μάλιστα λίγο αργότερα δήλωνε ότι ήταν περήφανος για τους μαθητές του.

Το 1968, αναμφίβολα μετά από παρότρυνση του Στυλιανού Άλεξίου, ο Μαρινάτος απομάκρυνε τον Σακελλαράκη από τη θέση του Έπιμελητή Αρχαιοτήτων στο Ήράκλειο,

στέλνοντάς τον για μεταπτυχιακές σπουδές στη Χαϊδελβέργη. Όστόσο μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Μαρινάτου οἱ σχέσεις μὲ τὸ ζεῦγος Σακελλαράκη χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἀλληλοεκτίμηση.

Ὁ Γιάννης Σακελλαράκης ἀντιμετώπισε τὴ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Μαρινάτου στὸ Ἴδαϊο Ἄντρο μὲ σεβασμό, κατανοώντας τὶς δυσκολίες τῆς καὶ προσπαθώντας νὰ διασώσει ὅ,τι δὲν εἶχε περάσει στὶς σημειώσεις τοῦ Μαρινάτου ἀλλὰ καταγραφεῖ στὶς μνημὲς τῶν Ἀνωγειανῶν. Τὸ 1982, λοιπόν, ἀναζήτησε στὰ Ἀνώγεια τοὺς ἐπιζῶντες ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956 καὶ μοῦ ἀνέθεσε νὰ καταγράψω τὶς ἀναμνήσεις τους ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ. Στὶς συζητήσεις συμμετεῖχε ἐνεργᾶ κι ὁ ἴδιος· αὐτὸς ἀνασκάλευε τὶς μνημὲς, κι ὄχι ὁ 22χρονος βοηθός του. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καταγράφηκαν στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ παρατίθενται ἐν περιλήψει στὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ ἐκθεση καὶ στὸν πρῶτο τόμο τῆς δημοσίευσης τοῦ Γιάννη καὶ τῆς Ἐφης Σακελλαράκη *Τὸ Ἴδαϊο Ἄντρο. Ἱερὸ καὶ μαντεῖο*⁴. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀδημοσίευτες πληροφορίες ἀνεκδοτολογικοῦ περιεχομένου.

Δύο ἐργάτες ποὺ εἶχαν ἐργασθεῖ μὲ τὸν Μαρινᾶτο ἦταν ἐν ζωῇ τὸ 1982, ὁ Ἄνδρέας Ξυλούρης ἢ Μανταλιώτης καὶ ὁ Χαράλαμπος Ξυλούρης ἢ Πλαστήρας. Ὁ καλύτερος πληροφοριοδότης ἦταν ὁ Ἐπαμεινώνδας Ξυλούρης, ποὺ δὲν ἐργάστηκε στὴν ἀνασκαφὴ, ἀλλὰ τὴν ἐπισκεπτόταν τακτικά. Πολλὲς ἀναμνήσεις τους συμπίπτουν μὲ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Μαρινᾶτος στὶς δύο σύντομες ἀναφορές του στὴν ἀνασκαφὴ (βλ. σημ. 1). Οἱ πληροφορίες σχετίζονται μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἀλλὰ καὶ μὲ πρακτικὰ θέματα. Λ.χ. μᾶς ἀνέφεραν ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ γινόταν στὸ σκοτάδι μὲ τὴ χρῆση λάμπας λούξ. Τὰ χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ δὲν προχώρησε σὲ βάθος μεγαλύτερο τοῦ ἐνὸς μέτρου, ἔμεναν μέσα στὴ σπηλιά καὶ ἀπετέλεσαν τοὺς πέντε σωρούς, ποὺ στὴν καθομιλουμένη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1982-1986 ἦταν «τὰ μπάζα τοῦ Μαρινάτου». Ὁ Μαρινᾶτος εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῶν προβλημάτων μιᾶς ἀνασκαφῆς χωρὶς τεχνικὴ ὑποδομὴ.

Στη διάλεξή του στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός έλεγε⁵: «Υπελόγισα ότι ή επίχωσις του σπηλαίου ανέρχεται εις χιλιάδας κυβικά μέτρα λίθων και χώματος, τὸ δ' ὑλικὸν τοῦτο, ἵνα γίνῃ πραγματικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, πρέπει νὰ ἐξαχθῆ ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ σπηλαίου εις τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Τότε μόνον και ἡ ἔρευνα θὰ εἶναι πλήρης και τὸ σπήλαιον θὰ καταστῆ εὐκόλως προσιτόν. Τοιαύτη ὅμως ἐργασία θέλει ἀπαιτήσῃ τουλάχιστον ἐν ἑκατομμύριον δραχμῶν».

Όταν ὁ Σακελλαράκης ἔδωσε ιδιαίτερη ἔμφαση στὴν τεχνικὴ ὑποδομὴ, ἐπαναλαμβάνοντας περήφανα ὅτι οἱ Ἄνωγειανοὶ ἔλεγαν ὅτι εἶχε φέρει τὸν πρῶτο σιδηρόδρομο στὴν Κρήτη, τὸ ἔκανε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς· ἀλλὰ ἴσως μέσα του κάποια φωνὴ νὰ ψιθύρισε τὸ ἰουστινιάνειο «νενίκηκά σε Σολομών».

Ξαναγυρίζω στὶς ἀναμνήσεις. Τὰ εὐρήματα μεταφέρονταν μὲ κιβώτια πάνω σὲ γαϊδούρια στὸ πλάτωμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, κι ἐκεῖ πλένονταν. Όταν ὀλοκληρώθηκε ἡ σύντομη ἔρευνα, ὁ Μαρινᾶτος ἐπέβλεψε τὴ φόρτωση τῶν εὐρημάτων σὲ 10 γαϊδούρια και τὴ μεταφορὰ τους στὰ Ἄνωγεια. Στὴν ὥρην περίπου διαδρομὴ, ὁ Μαρινᾶτος, πὺ εἶχε φθάσει ἔφιππος ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο στὰ Ἄνωγεια, ἀκολουθοῦσε «πορπατάρης», κάτι πὺ εἶχε ἐντυπωσιάσει τοὺς Ἄνωγειανούς. Ὁ ἴδιος ὁ Σακελλαράκης μοῦ εἶχε ἐπισημάνει νὰ χρησιμοποιήσω στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς αὐτὴ τὴ λέξη. Γιὰ τὴ διαδρομὴ, ὁ Μαρινᾶτος ἀνέφερε στὴ διάλεξή του: «Ἀπὸ τοῦ χωρίου μέχρι τοῦ ὄροπεδίου ἀπαιτεῖται 5 ὥρῶν ὁδοπορία διὰ δυσβατωτάτης ἀτραποῦ, τὴν ὁποίαν μόνον τῶν Ἄνωγειῶν ὀρεσίτροφα ὑποζύγια δύνανται νὰ δαμάσουν...». Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἔγραφε: «Ἄν και ἦτο τέλος Αὐγούστου ἐβασανίσθημεν ἀπὸ τὸν ἄνεμον και τὸ αἰσθητὸν ψύχος τῆς νυκτός. Ἐγκατεστήσαμεν τὴν σκηνὴν ἡμῶν ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ σπηλαίου, διότι τὸ κατώτερον εἶναι ὑγρὸν και ψυχρόν».

Ἡ διαμονὴ σὲ σκηνὴ ἦταν πάγια πρακτικὴ τοῦ Μαρινᾶτου⁶. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου, ἡ εἴσοδος του μοιάζει μὲ ἓνα τεράστιο τηλεσκόπιο και ἡ ἀγάπη τοῦ Μαρινᾶτου γιὰ

τὴν ἀστρονομία εἶχε βρεῖ σὲ αὐτὸ τὸν τόπο μία ἀπροσδόκητη ἱκανοποίηση. Μία ἄλλη ἀγάπη του ἦταν τὸ κυνήγι. Ὁ Μαρινᾶτος ἐκμεταλλεύτηκε τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή του γιὰ νὰ κυνηγήσει λαγούς καὶ πέρδικες, κερδίζοντας καὶ μὲ αὐτὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν Ἀνωγειανῶν. Οὔτε αὐτὸ καταγράφηκε στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς, οὔτε καὶ κάτι πού ἰσχυρίσθηκε ὁ Ἐπαμεινώνδας Ξυλούρης, πού συνόδευε τὸν Μαρινᾶτο στὶς κυνηγετικές του ἐξορμήσεις. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Ξυλόρη, ὅταν ὁ Μαρινᾶτος στόχευε τὸ θήραμά του καὶ πυροβολοῦσε, πυροβολοῦσε ταυτόχρονα κι ὁ Ξυλόρης καὶ αὐτὸς ἦταν ἐκεῖνος πού εὐστοχοῦσε, χωρὶς νὰ τὸ ἀποκαλύπτει στὸν καθηγητή. Εἶναι μία χαριτωμένη ἱστορία, πού ἴσως νὰ λείπει περισσότερο γιὰ τὴν περηφάνεια τῶν Ἀνωγειανῶν παρὰ γιὰ τὶς σκοπευτικὲς ἱκανότητες τοῦ Μαρινάτου.

Αὐτὸ πού ἐπίσης δὲν καταγράφηκε στὸ ἡμερολόγιο εἶναι μία πληροφορία γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μαρινᾶτος ἐξηγοῦσε στοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς πῶς ἀντιλαμβάνονταν μία ἀπὸ τὶς τελετουργίες πού παραδίδονται γιὰ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Ὁ Ἀντωνῖνος Λιβεράλις ἀναφέρει ὅτι σὲ ἐτήσια τελετὴ γιὰ τὸν Δία ἓνα ἰσχυρὸ φῶς φώτιζε τὸ σπήλαιο καὶ ἀποδιδόταν στὸ αἷμα πού εἶχε χυθεῖ κατὰ τὴ γέννηση τοῦ Δία⁷. Ὁ Ξυλόρης, ὅταν ἤμασταν μέσα στὴ σπηλιά μου εἶχε πεί ὅτι ὁ Μαρινᾶτος τοῦ εἶχε ἐξηγήσει ὅτι κάποια στιγμή πού ἐπικρατοῦσε ἀπόλυτο σκοτάδι, οἱ παπάδες ἄναβαν μιὰ φωτιά στὸ σπήλαιο, ἔκαναν ἓνα «ουουουου» καὶ ἀνέκραζαν ὅτι εἶχε γεννηθεῖ ὁ θεός. Πολὺ θὰ ἤθελα νὰ γνωρίζω τὶς λέξεις πού εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Μαρινᾶτος, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ὄντως «παπάδες». Ὁ Μαρινᾶτος ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν πληροφόρηση τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Τὸ 1925 ἔγραφε στὴ *Νέα ἐφημερίδα* τοῦ Ἡρακλείου, σὲ ἄρθρο του γιὰ τὸν Μινωικὸ πολιτισμό: «Μία ἐπιστήμη ὅταν δὲν ἐκλαϊκεύεται εἶναι ὡς νὰ μὴν ὑπάρχει»⁸. Τὰ ὅσα μέσῳ τοῦ Ξυλόρη γνωρίζουμε γιὰ τὸ τί ὑπέθετε ὁ Μαρινᾶτος γιὰ τὰ δρώμενα στὸ Ἰδαῖο ἔχουν καὶ ἐπιστημονικὴ ἀξία. Οἱ στάκτες, τὰ καμένα καὶ λιπαρὰ χόματα, τὰ ἀναρίθμητα ὅσα ζῶων ὑπο-

δηλώνουν την πραγματοποίηση θυσιών μέσα στη σπηλιά. Δεν αποκλείεται για τὸ παιχνίδι φωτὸς καὶ σκότους, πὸ εἶναι γνωστὸ συστατικὸ μυστηριακῶν τελετῶν, νὰ μὴν ἦταν ὑπεύθυνοι μόνον οἱ ἱερεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ λάτρες πὸ ἴσως ἔριχναν τοὺς ἀναμμένους λύχνους τους σὲ κάποια πυρά. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι σύμπτωση ὅτι ἀπὸ τὰ χιλιάδες λυχνάρια – ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν λαβῶν πὸ ἔχουν βρεθεῖ – μόνον ἓνα διατηρήθηκε ἀκέραιο. Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Μαρινᾶτος θεωροῦσε ὅτι οἱ τελετουργίες γίνονταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θυσίες πὸ θὰ πραγματοποιοῦνταν στὸν ἐπεξεργασμένο βράχο στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου.

Οἱ ἐργάτες μᾶς ὑπέδειξαν καὶ τὴ θέση ὅπου ὁ Μαρινᾶτος εἶχε πραγματοποιήσει σύντομη ἀνασκαφὴ ρωμαϊκῶν οἰκοδομημάτων «ὑπὸ τὸ σπήλαιον, παρὰ τὴν αὐτόθι πηγὴν (τοῦ Σαύρου;) κατὰ τὰς Δυτικὰς παρυφὰς τῆς Νίδας»⁹. Ἦταν ἐκεῖ πὸ γύρω στὸ 1980 κτίστηκε τουριστικὸ περίπτερο. Σημειωτέον ὅτι ἡ Σαύρου κρήνη, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος στὴ *Φυσικὴ Ἱστορία* (3.3.4) καὶ τὴν ὁποία ὁ Μαρινᾶτος ὑπέθετε στὴ δυτικὴ παρυφὴ τοῦ ὄροπέδιου, εἶναι πλέον γνωστὴ καὶ ἀπὸ μία νέα μαρτυρία. Ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὀρφικὰ ἐλάσματα ἀπὸ τὸ Σφακάκι τῆς Κρήτης¹⁰. Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτὸ πὸ πραγματοποιηθῆκε τὸ 1982 ἦταν χωρὶς ἀποτέλεσμα, μᾶλλον γιὰ τὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Μαρινᾶτου ἔχει πλέον καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ σύγχρονο κτήριο.

Ἐκεῖ ὁ Μαρινᾶτος εἶχε βρεῖ δύο ὄστρακα «κρατήρων ὑστάτης Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, οἵτινες ἔφερον ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν χειλέων». Ὁ Μαρινᾶτος ὑπέθεσε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρουν τὰ ὀνόματα ἀξιωματοῦχων (*κόσμων*), προτείνοντας τὴ συμπλήρωση ἐπὶ τ[ῶν δεῖνα κορμιόντων ... Διό]ς γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄστρακα¹¹. Στὸ δεύτερο διαβάζεται [Δι]ὸς ἐπὶ [- - -] [1]. Ἡ συμπλήρωση τοῦ γορτυνιακοῦ διαλεκτικοῦ τύπου κορμιόντων ἀντὶ κοσμιόντων εἶναι αὐθαίρετη – δὲν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ἂν ἡ Γόρτυνα ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ ἱεροῦ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ – καὶ μᾶλλον ἐσφαλμένη, δεδομένου ὅτι τὰ ὄστρακα

1α-γ Ἀδημοσίευτα ἐνεπίγραφα ὄστρακα ἀνοικτῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Σπ. Μαρινάτου στὸ ὄροπέδιο τῆς Νίδας.

χρονολογοῦνται στὸν 1ο ἢ 2ο μ.Χ. αἰῶνα, ὅταν δὲν χρησιμοποιοῦνταν πλέον ὁ παλιὸς διαλεκτικὸς τύπος. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτά, κρατῆρες ἢ σκύφοι, προορίζονταν εἰδικὰ γιὰ τὸ ἱερό, δεδομένου ὅτι οἱ ἐπιγραφές εἶχαν χαραχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ὄπτηση.

Γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου ὁ Μαρινᾶτος ἀναφέρει ὅτι «ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ὑπῆρχε κτίσμα, διότι τοῖχος παχὺς 0.80 μ. καὶ μήκους ἄνω τῶν 10 μ. διατηρεῖται εἰσέτι»¹². Οἱ ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς θυμοῦνταν ζωηρὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ τοίχου καὶ τὴ φωτογράφησή του, στὸ σκοτεινὸ σπήλαιο, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μαρινᾶτο. Ἡ σκάλα πού διακρίνεται στὴ φωτογραφία

είναι μάλλον για άνοδο στον μικρό μυχό που ανοίγεται στα δυτικά τοιχώματα του σπηλαίου και διερευνήθηκε το 1956. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε το 1986¹³. Στο ανατολικό του μέρος βρέθηκε προσεκτικά τοποθετημένη ή κεραμική την οποία είχε βρει ο Μαρινάτος και δεν είχε μπορέσει να μεταφέρει στο Ήράκλειο. Θυμάμαι την εντύπωση που είχε προκαλέσει αυτό στον Σακελλαράκη, που είχε εξηγήσει στους συνεργάτες της ανασκαφής τη σημασία που απέδιδε ο Μαρινάτος στη διαφύλαξη των εύρημάτων στον χώρο της ανασκαφής.

Οι μαρτυρίες αυτές ήταν όσες είχα καταγράψει στο ημερολόγιο της ανασκαφής και εν μέρει στη μνήμη μου, δεν είναι όμως οι μόνες πληροφορίες που ένας αρχαιολόγος ή ιστορικός της μετα Μαρινάτον εποχής συλλέγει σε ανασκαφές, συνέδρια και δεΐπνα, όταν όσοι γνώρισαν μια προσωπικότητα με έργο και ισχύ, μόρφωση και φαντασία, βάθος και πολυπλοκότητα, αναφέρονται στον άνθρωπο που σφράγισε την ιστορία της ελληνικής αρχαιολογίας από τον μεσοπόλεμο ως τη μεταπολίτευση. Ο Μαρινάτος 40 χρόνια μετά τον θάνατό του αποτελεί όχι μόνο σημείο αναφοράς επιστημονικό, αλλά χάρη στην προφορική και γραπτή παράδοση για την ιστορία της αρχαιολογίας στην Ελλάδα επενεργεί και μέσω των ανεκδότων και των ψηφίδων της ζωής του. Αυτή είναι η φήμη του Μαρινάτου – επέλεξα σκόπιμα τη δωρική μορφή *φάμα* για τον τίτλο της όμιλίας μου, γιατί ο Μαρινάτος έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε δωρικές περιοχές. Η φήμη του Μαρινάτου είναι μνήμες που και όταν δεν είναι, –όπως στη δική μου περίπτωση–, από δεύτερο χέρι, είναι φιλτραρισμένες από τον χρόνο, ένδεχομένως ανακριβείς, αλλά πάντως διδακτικές. Είναι μνήμες που αποκαλύπτουν τις αντιφάσεις που διακρίνουν κάθε ανθρώπινη προσωπικότητα, ριζωμένες σε βιώματα για τα οποία έχουμε υποχρεωτικά έλλιπέστατη γνώση.

Στοιχεία της προφορικής παράδοσης για την αρχαιολογία δεν είναι μόνο οι άναμνήσεις των συνεργατών, των μαθητών, των συναδέλφων, και ένιοτε των αντιπάλων· είναι και η πρόσληψη μιάς προσωπικότητας και του έργου της από τους

ἐργάτες μιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν τοπικὴ κοινωνία, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν μόνο τὸ σκηνικό, τοὺς θεατὲς καὶ τὰ ὄργανα τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου, δὲν εἶναι μόνον ἀποδέκτες πληροφοριῶν ἀλλὰ καὶ ἀποδέκτες τῶν συνεπειῶν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας – μερικὲς φορὲς εἶναι καὶ ἰσχυρὴ ὁμάδα πίεσης γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό, ἂν καὶ ἑλλιπῶς μελετημένο, πῶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς ἐπηρέασαν τὴν αἰσθητικὴ, τὴν τέχνη ἢ τὰ βαφτιστικὰ ὀνόματα τῶν περιοχῶν ὅπου πραγματοποιήθηκαν. Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας εἶναι κυρίως ἡ προσωπογραφία τῶν πρωταγωνιστῶν της, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐτή.

Στὴν ταινία *Ρασομὸν* ὁ Ἀκίρα Κουροσάβα παρουσιάζει πῶς ἓναν φόνο τὸν ἀφηγοῦνται διαδοχικὰ ὁ φονιάς, ἡ γυναίκα τοῦ θύματος, ἓνας αὐτόπτης μάρτυρας καὶ στὸ τέλος ὁ ἴδιος ὁ νεκρός. Ἄν καὶ κάποιος πυρήνας δεδομένων εἶναι κοινὸς σὲ ὅλες τὶς ἀφηγήσεις (τὸ συμβάν, ὁ θύτης, τὸ θύμα), ὥστόσο ὁ θεατὴς μένει μέχρι τὸ τέλος μὲ τὴν ἄλυτη ἀπορία γιὰ τὸ τί καὶ πῶς συνέβη. Ἡ ταινία τοῦ Κουροσάβα μπορεῖ νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς σχόλιο γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ πάντα ὑπάρχουν στὴν προφορικὴ ἱστορία, εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός εἴτε γιὰ μιὰ προσωπικότητα. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸν Μαρινᾶτο εἶναι ψηφίδες μιᾶς εἰκόνας ἀποσπασματικῆς, διαρκῶς μεταβαλλόμενης καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀντιφατικῆς.

Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ἀναδεικνύεται ἓνας ἀρχαιολόγος ποὺ βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του καὶ ἄφησε τὰ σημάδια τῶν καινοτομιῶν του στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία, μὲ τὴν ἔμφαση στὴν ὑποδομὴ τῶν ἀνασκαφῶν, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν διάλογο μὲ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴν προαγωγή τῆς ἐνάλιας ἀρχαιολογίας¹⁴, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μία προσωπικότητα μὲ ἀντιδραστικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες, ποὺ θὰ μᾶς φαίνονταν ἀφοπλιστικὰ ἀφελεῖς, ἂν δὲν ἦταν ἰδέες ποὺ ἐξέφραζαν μιὰ πολιτικὴ πραγματικότητα ποὺ βασάνισε μεγάλη μερίδα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα τὰ ὁποῖα ἔχω ἀκούσει ἀναφέρεται στὶς θρυλικὲς πλέον παραδόσεις του γιὰ τοὺς Ἀνατολικούς πολιτισμούς¹⁵. Ἀφοῦ εἶχε μιλήσει γιὰ τὶς πυραμίδες τῆς

Αιγύπτου καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους, τὸ σχόλιό του ἦταν: «Τοιαῦτα ἔργα ὠκοδόμει ἢ ἀνθρωπότης, κυρίες καὶ κύριοι, ὅταν δὲν ὑπῆρχεν τὸ ΙΚΑ», τὸ ὁποῖο σημειωτέον εἶχε ἰδρύσει ὁ συμπατριώτης του δικτάτορας Μεταξᾶς¹⁶.

Ἡ δεινότητα τοῦ Μαρινάτου στὸ νὰ δημιουργεῖ συσχετισμοὺς ἐνίοτε χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀκόμα ἐπαρκὴς τεκμηρίωση, τὸν ὀδήγησε στὴ διατύπωση τολμηρῶν θεωριῶν. Μία φορὰ πὺ συζητοῦσα μὲ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας ὡς ἐνδεχόμενη αἰτία γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν νέων ἀνακτόρων, μοῦ εἶπε, ἂν θυμᾶμαι καλά, ὅτι σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ συνέδρια γιὰ τὴν ἀρχαία Θήρα, ὅταν γίνονταν συζητήσεις γιὰ τὴν παρουσία ἠφαιστιακῆς τέφρας σὲ διάφορες θέσεις στὴν Κρήτη, ὁ Μαρινᾶτος σχολίασε: «Ἐξετόξευσα ἕναν πύραυλον καὶ τώρα δὲν μπορῶ νὰ τὸν φέρω πίσω». *Si non e vero, e ben trovato*. Μὲ μία τέτοια παρατήρηση ὁ Μαρινᾶτος δὲν ἀποστασιοποιοῦνταν ἀπὸ τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση τῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνακρίβειες ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τέφρας πὺ ἐντοπίσθηκε σὲ ἀρχαιολογικὲς θέσεις στὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ ἀκραῖες καὶ ἐνίοτε ἀφελεῖς ἀπόψεις.

Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ προσεκτικὸς γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του ἀνασκαφῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μᾶλλον φειδωλὸς τηρητῆς ἀρχαιολογικοῦ ἡμερολογίου καὶ σημειώσεων. Γράφει ὅτι στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Θενάτα βρέθηκαν δεκάδες ἐπιγραφῶν¹⁷, ὡστόσο στὶς ἐκθέσεις του καταμετρῶνται μόνον 19¹⁸ καὶ μόνο γιὰ 10 ἀπὸ αὐτὲς ὁ Μαρινᾶτος δίνει τὸ κείμενο ἢ περίληψή του· δύο ἀκόμα ἐντοπίσθηκαν στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀπὸ τὸν Κωστῆ Δαβάρρα καὶ τὸν Olivier Masson¹⁹. Ἄν ὄντως βρέθηκαν περισσότερες, δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ, γιὰτὶ δὲν περιγράφονται στὶς ἐκθέσεις, δὲν καταγράφηκαν στὸν κατάλογο τῆς ἐπιγραφικῆς συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ κάποιες ἀπὸ τὶς ἀκατάγραφες ἐπιγραφὲς πὺ βρίσκονται ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ πεπαιδευμένος ἄνθρωπος,

μουσικός, γνώστης τῆς λογοτεχνίας ἀρχαίας καὶ νεώτερης, ὁ ἄριστος χειριστὴς τῆς γλώσσας καὶ ὁ γλωσσοπλάστης, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ δεινὸς χειριστὴς ὑβριστικῶν ἐκφράσεων τόσο κεφαλονήτικων ὅσον καὶ ἰδίας ἐπινοήσεως²⁰. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ μεσοαστὸς ποὺ εἶχε πετύχει τὴν κοινωνικὴ του ἄνοδο καὶ μποροῦσε νὰ φιλοξενηθεῖ στὸ σπίτι ἑνὸς ἐφοπλιστῆ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἀφοσιωμένος ἐπαγγελματίας ποὺ στὰ 55 του χρόνια ἦταν διατεθειμένος νὰ περάσει δέκα μέρες σὲ μία σκηνὴ σὲ ἄθλιες συνθῆκες σὲ μία σπηλιά – κάτι ποὺ οἱ κακομαθημένες νεώτερες γενιές μόνο ὡς ὀλιγόωρη περιπέτεια εἶναι διατεθειμένες νὰ ἀνεχθοῦν. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ ἀπὸ καθέδρας πανεπιστημιακὸς ἀγορητὴς, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἐπιστῆμονας ποὺ δὲν θὰ δίσταζε νὰ κάνει κάποιους ἀπλοὺς Ἀνωγειανοὺς κοινωνοὺς τῶν ἰδεῶν του γιὰ τὸ πῶς δημιουργοῦνταν θρησκευτικὸ δέος στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ αὐστηρὸς διευθυντὴς, σκαιὸς στὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στοὺς ὑφισταμένους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος ποὺ ἔδωσε ἐντολὴ σὲ ἕναν ἐργάτη νὰ θάψει τὰ ὄστα ποὺ κατὰ λάθος εἶχαν πεταχθεῖ στὰ μπάζα, μὲ τὴν παρατήρηση «ἄνθρωποι ἦταν κι αὐτοί»²¹.

Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Μαρινᾶτος δασκάλεψε γενιές ἀρχαιολόγων σφράγισε τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἐπὶ δεκαετίες. Καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλα, τὸ ὄραμά του γιὰ μία ἀνασκαφὴ μὲ σύγχρονη ὑποδομὴ δημιούργησε ἕνα πρότυπο ποὺ οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60 προσπαθοῦν νὰ συνεχίσουν καὶ νὰ ὑπερβοῦν. Ἄν ὁ Μαρινᾶτος μπορεῖ καὶ μεταθανατίως νὰ ἐπηρεάζει τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία δὲν εἶναι μόνο ἀπὸ τὸ ἀρχαιολογικὸ του ἔργο καὶ τὶς δημοσιεύσεις του ποὺ τὰ συμπεράσματά τους τὰ ξεπερνᾷ συνεχῶς ἢ πρόοδος τῆς ἔρευνας, εἶναι καὶ ἀπὸ τὴ φήμη του. Ὡς τέκνο τῆς ἐποχῆς του ἐξέφραζε ἕνα πνεῦμα διοίκησης τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων αὐταρχικὸ καὶ αὐτοκρατορικὸ – πόσο συχνὰ ἔχω ἀκούσει τὴ φράση «ὁ Μαρινᾶτος μὲ ἔστειλε» σὰν νὰ ἦταν ὁ ἐπίγειος θεὸς ποὺ ἀποφάσιζε τὴν ἀρχαιολογικὴ μοῖρα τῶν διαδόχων του. Στὰ χρόνια τῆς παντοδυναμίας του κυκλοφοροῦσε τὸ ἀστεῖο «τρελλάθηκε ὁ Θεὸς καὶ νομίζει ὅτι

εἶναι ὁ Μαρινᾶτος». Ἄλλα ἐπίσης ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς γενιᾶς ἀφοσιωμένων, στὴν περίπτωσή του ἕως τὸν θάνατο, ἀρχαιολόγων, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ σὲ συνθήκες πολὺ δυσκολότερες ἀπὸ τὶς σημερινές, ἀσυμβίβαστος, πεισματάρης καὶ μερικές φορές ἥρωικός, διαφύλαξε τὸ κύρος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, εἶναι αὐτὴ ἡ φήμη τοῦ Μαρινάτου ποὺ μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι ἂν βρισκόταν σὲ ὑπεύθυνη διοικητικὴ θέση σήμερα θὰ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ θὰ σήκωνε τὴ φωνή του κατὰ τῆς ὑποβάθμισης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ γίνεῖ μία ἀνασκαφὴ σήριαλ γιὰ τὶς τηλεοπτικὲς ὁθόνες, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐκπροσώπηση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου ἀπὸ ἄσχετους καὶ θὰ καταδίκαιζε τὸν παραγκωνισμό τῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὴν ἱκανοποίησι μὴ ἐπιστημονικῶν σκοπιμοτήτων. Ἡ φήμη τοῦ Μαρινάτου εἶναι καὶ σήμερα διδακτικὴ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

Καθηγητὴς Ἀρχαίας Ἱστορίας,
Institute for Advanced Study,
Princeton

1. Γιὰ τὶς ἀνασκαφές του στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Θενάτα ὁ Σ. Μαρινᾶτος δημοσίευσε τὶς παρακάτω ἐκθέσεις: Ἀνασκαφὴ Ἀμνισοῦ Κρήτης, *ΠΑΕ* 1933, 95-100· Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀμνισῷ τῆς Κρήτης, *ΠΑΕ* 1934, 128-133· Ἀνασκαφαὶ ἐν Κρήτῃ (Ἀμνισός - Δρῆρος - Ἀρκαλοχώρι), *ΠΑΕ* 1935, 196-203· Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀμνισῷ Κρήτης, *ΠΑΕ* 1936, 81-86· Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀμνισῷ (Κρήτης), *ΠΑΕ* 1938, 130-138. Γιὰ τὴ σύντομη ἔρευνά του στὸ Ἴδαϊο Ἄντρο βλ. Ἔργασια ἐν Βαθυπέτρῳ, Ἀρχάναις καὶ Ἴδαϊῷ ἄντρο, *ΠΑΕ* 1956, 223-225 καὶ Τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἴδαϊον Ἄντρον, *ΕΕΦΣΠΑ* 7, 1956/57, 239-254.

2. *ΠΑΕ* 1938, 137-138. Γιὰ τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀμνισοῦ/Καρτεροῦ βλ. A. Chaniotis, Amnisos in den schriftlichen Quellen, στὸ J. Schäfer (ἐπιμ.), *Amnisos nach den archäologischen, topographischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit* (Βερολίνο 1992) 73-79.

3. Πορφύριος, *Βίος Πυθαγόρα* 17: Κρήτης δ' ἐπιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει, ἐνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὑφ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνίᾳ λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττῃ πρηγῆς ἑκταθεῖς, νύκτωρ

δὲ παρά ποταμῷ ἀρνείου μέλανος μαλοῖς ἐστεφανωμένους· εἰς δὲ τὸ Ἴδαϊον καλούμενον ἄντρον καταβᾶς κλπ. Γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη σύνδεση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Θενάτα μὲ τὸ Ἴδαϊο Ἄντρο βλ. Chaniotis, ἔ.ἀ. 97-100.

4. Γ. Σακελλαράκης, *ΠΑΕ* 1983, 428-429· Γ. Σακελλαράκης καὶ Ἔ. Σαπουναῖ-Σακελλαράκη, *Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἱερὸ καὶ μαντεῖο* (Ἀθήνα 2013) τόμ. Α', 100-104. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι ἡ Μαρία Παντελίδου μὲ πληροφόρησε ὅτι δὲν ἐργάσθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Μαρινάτου μαζὶ μὲ τὸν τότε φοιτητὴ Ἀντώνη Ζώη, ὅπως ἀναγράφεται στὸ *Ἰδαῖο Ἄντρο*, σ. 100 σημ. 77, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐπισκέφθηκε τὴν ἀνασκαφὴ.

5. *ΕΕΦΣΠΑ* 7, 1956/57, 239-254.

6. Μ. Παντελίδου-Γκόφα, Ὁ Μαρινᾶτος στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν Ἀνασκαφὴ, στὸ Ἐ. Μαντζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου (ἐπιμ.), *Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐποχὴ του* (Ἀθήνα 2014) 37-38.

7. Ἀντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγὴ* 19.1: ἐν δὲ χρόνῳ ἀφωρισμένῳ ὁράται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ· τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέη τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἴμα.

8. Ἀ. Βλαχοπούλος, Ἐπὶ τῶν ἡλῶν τοῦ τύπου. Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος στὸν τύπο 50 χρόνων (1925-1974), στὸ Ἐ. Μαντζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου (ἐπιμ.), ἔ.ἀ. 341. Γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τῶν ἀνασκαφῶν βλ. καὶ Χ. Τζαβέλλα-Εντζη, Ἔργα καὶ Ἡμέρες. Ἀνασκαφὲς μὲ τὸν Μαρινᾶτο, στὸ Ἐ. Μαντζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου (ἐπιμ.), ἔ.ἀ. 46.

9. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1956, 225.

10. Υ. Τζιφοπούλος, *Paradise Earned. The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete* (Washington, D.C. 2010) 25-29 ἀρ. 9· *SEG* LX 999.

11. *ΠΑΕ* 1956, 225.

12. Αὐτ. 224.

13. Λεπτομερῆς περιγραφή μὲ βάση τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Μαρινάτου καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1986 ἀπὸ τοὺς Γ. Σακελλαράκη καὶ Ἔ. Σαπουναῖ-Σακελλαράκη, *Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἱερὸ καὶ μαντεῖο*, ἔ.ἀ. 141-144.

14. Χ. Ντούμας, «Μὲ τὸν Μαρινᾶτο στὸ Ἀκρωτήρι (1968-1973)», στὸ Ἐ. Μαντζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου (ἐπιμ.), *Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἔ.ἀ. 23· Γ. Λῶλος, Ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου: Ἀναδρομὲς καὶ ἐπισημάνσεις, αὐτ. 57-59.

15. Βλ. Κ. Κοπανιᾶς, Ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, στὸ Ἐ. Μαντζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου (ἐπιμ.), *Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἔ.ἀ. 87-93.

16. Τὴ ρήσιση τὴν ἄκουσα ἀπὸ ἀκροάτρια τῶν παραδόσεων τοῦ Μαρινάτου. Γιὰ τὴν ἀπέχθειά του πρὸς τὸ ΙΚΑ βλ. καὶ Ντούμας, ἔ.ἀ. 22.

17. *ΠΑΕ* 1938, 136: «εἰς τὰς δεκάδας τῶν εὐρεθειῶν ἤδη ἐπιγραφῶν κατὰ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους προσετέθησαν ἐφέτος ἐπτά».

18. *ΠΑΕ* 1934, 132 (μία ἐπιγραφή, πὺ ἀναδημοσιεύεται στὰ *ΠΑΕ* 1938, 136, καὶ ἕνας ἐνεπίγραφος λύχνος)· *ΠΑΕ* 1935, 201 (5 ἐπιγραφές, ἐκ

τῶν ὁποίων δημοσιεύονται 2) *ΠΑΕ* 1936, 85-86 (5 ἐπιγραφές)· *ΠΑΕ* 1938, 136 (7 ἐπιγραφές, ἐκ τῶν ὁποίων δημοσιεύεται μία).

19. Δημοσιεύσεις: C. Davaras - O. Masson, *Cretica: Amnisos et ses inscriptions*, *BCH* 107, 1983, 483-403· A. Chaniotis, *Die Inschriften von Amnisos*, στὸ J. Schäfer (ἐπιμ.), *Amnisos*, ἔ.ἄ. 287-322.

20. Ντούμας, ἔ.ἄ. 24-25.

21. Τζαβέλλα-Evjen, ἔ.ἄ. 44.

Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος σὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Μυλῶνα στὸ Ἄκρωτήρι
Θήρας. 1969.

SIR DENYS PAGE – ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ: ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΦΙΛΙΑ

«Τὸ κῦμα τῆς ταραχῆς καὶ τῆς λύπης μας ἄρχισε στὸ Ἄκρωτήρι - - - ἐδῶ ἀνάμεσα στὴν οἰκογένειά του καὶ - - - σ' ἀνθρώπους πού ἐργάστηκαν μαζί του. Μὰ τὸ κῦμα ξεχύνεται σ' ὅλη τὴ Σαντορίνη, φθάνει στὴν Ἀθήνα, πλημμυρίζει τὴν Ἑλλάδα - - - προχωρεῖ - - - στὶς Ἀκαδημίες καὶ στὰ Πανεπιστήμια ὅλης τῆς Εὐρώπης καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη [1]. Καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ἄνθρωποι σὲ πολλὲς χῶρες πού ἄκουσαν τὸ θλιβερὸ μαντᾶτο καὶ ἀναλογίστηκαν “ἐδῶ τελειώνει μιὰ ἐποχὴ”, ὅπως ἀναρωτήθηκε ὁ Shakespeare στὸν Ἄμλετ “when shall we look upon his like again?” (Πότε θὰ ξαναδοῦμε ἕναν ὅμοιό του;»¹.

Μ' αὐτὰ τὰ λυρικά λόγια χαιρετίζει ὁ Denys Page τὸν Μαρινᾶτο γιὰ τελευταία φορά.

1 Ἄκρωτήρι Θήρας. ἹΑποψη.

Ὁ Sir Denys Page γεννήθηκε στὸ Reading τῆς Ἀγγλίας τὸ 1908. Σπούδασε κλασικὴ φιλολογία στὴν Ὁξφόρδη στὸ Christ Church College, ὅπου ἔλαβε πολλὰ βραβεῖα γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του καὶ δίδαξε ἑλληνικὰ στὰ Πανεπιστήμια τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Cambridge. Ἦταν fellow στὸ Trinity College τοῦ Cambridge καὶ Master στὸ Jesus. Ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ Ἱππότη τὸ 1971. Ἦταν fellow τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸ 1952 καὶ Πρόεδρος τῆς ἀπὸ τὸ 1971 ἕως τὸ 1974. Ἦταν Πρόεδρος ὅταν πέθανε ὁ Μαρινᾶτος καὶ ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειο. Ὁ ἐπικήδειος δημοσιεύτηκε στὴ *Νέα Ἑστία* τὸ 1975². Στὸ ἴδιο τεῦχος δημοσιεύτηκε καὶ ποίημα ἀφιερωμένο στὸν Μαρινᾶτο, τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ρουμανίας στὴν Ἀθήνα Ion Brod, μὲ τὸν τίτλο «Σαντορίνη» καὶ μετάφραση τοῦ Γιώργου Χουρμουζιάδη. Ἡ μετάφραση ἔχει τίτλο «Σαντορίνη. Μνήμη ἀρχαιολόγου Μαρινάτου».

Τὸ 1977 ὁ Page ἐξέλεγε ξένος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ στὸν εἰσιτήριο λόγο του μίλησε γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας. Τὸ 1978 ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ὁ ἐπικήδειός του δημοσιεύτηκε στοὺς *Times* τοῦ Λονδίνου, ὅπου ὅμως δὲν ἀναφερόταν τὸ πάθος του γιὰ τὴν Σαντορίνη. Ὁ φίλος του καὶ μαθητῆς του, ἐπίσης σπουδαῖος κλασικὸς φιλόλογος, καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης Sir Hugh Lloyd Jones, ἔγραψε ἓνα δεύτερο ἐπικήδειο ἀκριβῶς γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ τὴ φιλία τοῦ Page μὲ τὸν Μαρινᾶτο καὶ τὴ σπουδαία συμβολὴ τοῦ Page στὴν ἐξέταση τῶν δεδομένων στὴ σχέση Θήρας - Κρήτης.

Ὁ Page ἦταν ἐξαίρετος ἑλληνιστῆς καὶ ἔγραψε σημαντικὲς μελέτες γιὰ τοὺς ἀρχαίους λυρικοὺς καὶ τραγικοὺς ποιητές. Σπουδαῖες εἶναι οἱ μελέτες του γιὰ τὴν Ὀδύσσεια καὶ κυρίως γιὰ τὴν Ἰλιάδα, ὅπου ἀναλύει τὸν «κατάλογο τῶν πλοίων» καὶ ἐρευνᾷ τὸ μυκηναϊκὸ ὑπόστρωμα³. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρησή του ὅτι ὁ «κατάλογος τῶν πλοίων μοιάζει μὲ κατάλογο αὐτῶν πού θὰ πάρουν μέρος σὲ μία στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση» – list of participants in a military campaign. Ἴσως, τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν Ὅμηρο τὸν ἔφερε κοντὰ στὸν Μαρινᾶτο πού δὲν ἦταν φιλόλογος

ἀλλὰ ἤξερε καλὰ τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ βεβαίως τὸν Ὅμηρο, στὰ ἔπη τοῦ ὁποῖου ἀναζητοῦσε ἐπίσης τὸ μυκηναϊκὸ παρελθόν, τὶς πηγές τῆς μυθολογίας καὶ τὴν τοπογραφία τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας.

Πολὺ νωρὶς ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ἀρχίσει νὰ δημοσιεύει μελέτες γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἡ πρώτη ἦταν ἡ «Μινωικὴ καὶ ὀμηρικὴ Σκύλλα» στὸ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ* 1926. Σπουδαιότατο ἦταν τὸ ἄρθρο στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1927 «Ὅμηρος, Μυκῆναι καὶ Ἀνατολή», ὅπου τίθενται σημαντικὰ θέματα γιὰ τὶς ἐπαφές τῶν δύο κόσμων, ἄρθρο ποὺ εἶναι πάντα στὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἔρευνας γιὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει. Ὁ Μαρινᾶτος ἦταν τότε μόλις 27 ἐτῶν. Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες σχετικὲς μελέτες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν θὰ γίνῃ ἐδῶ λόγος.

Πότε γνωρίστηκαν ὁ Μαρινᾶτος μὲ τὸν Page δὲν εἶναι γνωστὸ [2]. Σίγουρα συνδέθηκαν πολὺ γρήγορα μὲ φιλικὲς σχέσεις καὶ ὁ Page ἀμέσως ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ φίλου του. Τὸ 1968 πῆγε στὸ Ἀκρωτήρι καὶ τὸ 1969 ἔλαβε μέρος στὸ Συνέδριο τῆς Θήρας μὲ μία σημαντικὴ ἀνακοίνωση, ὅπου ἀναπτύσσει τὶς ιδέες του ποὺ ἦταν πολὺ κοντὰ σ' αὐτὲς τοῦ Μαρινᾶτου: «Τὸ ἠφαιστειο τῆς Σαντορίνης καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς Μινωικῆς Κρήτης: Εἰσαγωγὴ σ' ἓνα ἱστορικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ πρόβλημα»⁴. Τὶς ιδέες αὐτὲς ἀνέπτυξε διεξοδικὰ τὸ 1970 στὸ ἐπίσης σημαντικό βιβλίο του: «Τὸ ἠφαιστειο τῆς Σαντορίνης καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς Μινωικῆς Κρήτης»⁵. Τὸ ἀφιέρωσε στὸν Μαρινᾶτο σάν «ἓνα μικρὸ δεῖγμα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴ φιλία του καὶ γιὰ τὰ ὅσα ἔμαθε ἀπὸ αὐτόν». Πρόκειται γιὰ μία ἐμπεριστατωμένη ἔρευνα τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας στὴ σχέση της μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Σαντορίνης.

Ὁ Page ἐξετάζει μὲ λεπτομέρεια ὅλους τοὺς χώρους τῆς Κρήτης ποὺ γνώρισαν καταστροφὲς στὴν Ὑστερομινωικὴ IB περίοδο (1500-1400 π.Χ.), καθὼς καὶ τοὺς ρυθμοὺς κεραμικῆς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ, δίνοντας μάλιστα καὶ τοὺς συγχρονισμοὺς ἀνάμεσα στὶς διάφορες θέσεις: Φαιστός, Μάλια, Ζάκρος, Παλαίκαστρο, Γουρνιά, Ψεῖρα,

2 Sir Denys Page - Σπυρίδων Μαρινᾶτος, 1971.

Μόχλος, Νίρου Χάνι, Ἀμνισός, Τύλισσος, Σκλαβόκαμπος, Ἀποδούλου, Μητρόπολις, Ἀρκαλοχώρι καὶ πιθανῶς Βαθύπετρο. Τὸ συμπέρασμά του εἶναι ὅτι οἱ καταστροφές στὴν Κρήτη συνέβησαν γύρω στὸ 1450 π.Χ. Ἀκολουθώντας τὴ σκέψη τοῦ Doro Levi δὲν πιστεύει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἦταν οἱ αἴτιοι τῶν καταστροφῶν. Οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν στὴν κυριότητά τους τὴν Κνωσό, πού μάλιστα γνώρισε μιὰ νέα ἄνθηση μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου γύρω στὸ 1380 π.Χ., ὅπως χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς πινακίδες, δὲν εἶχαν ὅμως λόγο νὰ καταστρέψουν ὅλη τὴν Κρήτη.

Στὴ συνέχεια ὁ Page ἐξετάζει προσεκτικὰ τὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ προσπαθεῖ νὰ καταλάβει τὴν ἱστορία του, τὴ

σχέση του με τὴν Κρήτη, τὴ χρονολόγησή του, τὶς διάφορες φάσεις τῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάλογες ἐκρήξεις στὴ Νικαράγουα, τὴν Ἰνδονησία, τὴν Ἀλάσκα, τὴν Ἰσλανδία καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους. Ἡ μεθοδικότητά του εἶναι ἐντυπωσιακή.

Τὸ Ἀκρωτήριο ἦταν ἓνας μεγάλος οἰκισμὸς ὄχι ἀνακτορικὸς οὔτε καὶ ταπεινός· με καλὴ τοιχοποιία, τοιχογραφίες, ὠραία κεραμικὴ καὶ ἐπιγραφές τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Α. Οἱ κάτοικοι εἶχαν στενές σχέσεις ἐμπορικές καὶ πολιτιστικές με τὴν Κρήτη, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἦταν Κρηῖτες ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ κάποιους πλούσιους.

Τίποτε νεότερο ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΑ (ἀπόλυτη χρονολογία 1500 π.Χ.) δὲν βρέθηκε στὸ Ἀκρωτήριο καὶ συγκεκριμένα τίποτε ποὺ νὰ ἀνήκει στὴν ΥΜ ΙΒ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ δὲν συνεχίζεται, ἀλλιῶς δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ διακοποῦν οἱ ἐπαφές. Ἡ Σαντορίνη ἐπομένως καταστράφηκε πρὶν συμβοῦν οἱ καταστροφές στὴν Κρήτη. Εἶναι σαφές ὅτι τὰ μινωικὰ εὐρήματα ὑποδηλώνουν μία ἐποχὴ πρὸ προχωρημένη ἀπὸ τὴν ἔκρηξη.

Στὸ Ἀκρωτήριο ἐγινε πρῶτα ὁ σεισμὸς. Οἱ κάτοικοι ἔφυγαν γι' αὐτὸ καὶ δὲν βρέθηκαν διόλου νεκροί· ἦρθαν νέοι κάτοικοι ἴσως ταπεινότεροι, ἔφυγαν κι αὐτοὶ γιατί τὸ ἠφαιστείο φαινόταν ἀπειλητικό. Πρῶτα ἔπεσε ἡ κίσσηρις, μετὰ κίσσηρις με τέφρα καὶ τέλος παχιά τέφρα. Κάποια χρόνια, ἴσως εἴκοσι, μεσολάβησαν ἀνάμεσα στὴν ἔκρηξη με τὴν κίσσηρη καὶ στὴν ἔκρηξη με τὴν ἐναπόθεση τῆς τέφρας. Πολλοὶ ἠφαιστειολόγοι πιστεύουν ὅτι δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκρήξεις καὶ αὐτὸ προβληματίζει τὸν Page, διότι εἶναι βέβαιος πὼς μεσολαβεῖ μία ἔστω μικρὴ περίοδος ἀνάμεσα στὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Σαντορίνης καὶ τὶς καταστροφές στὴν Κρήτη.

Στὴν Κρήτη ὅλες οἱ θέσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ φωτιὰ καὶ πολλὲς ἐγκαταλείφθηκαν· εἶναι προφανές ὅτι προηγήθηκε σεισμὸς, ὅπως ἔχει συμβεῖ καὶ ἄλλοτε στὸ νησί, συγκεκριμένα τὸ 1856. Ἡ τέφρα ἦρθε μετὰ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα ὀρισμένων

θέσεων, όπως π.χ. της Φαιστοῦ πού λόγω τῆς θέσης τους δὲν θὰ μπορούσαν νὰ καταστραφοῦν μόνο ἀπὸ τέφρα ἢ κύματα.

Δὲν θὰ συζητηθεῖ ἐδῶ τὸ τεράστιο θέμα τῶν καταστροφῶν τῆς Κρήτης. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ ζωὴ διαταράχθηκε.

Ἡ τέφρα καὶ οἱ καπνοὶ μιᾶς ἠφαιστειακῆς ἔκρηξης μπορεῖ νὰ ἔχουν καταστροφικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν πανίδα καὶ τὴ χλωρίδα καὶ γενικὰ τὴν οἰκονομία ἐνὸς τόπου. Ὁ Page ἔδωσε ἀρκετὰ παραδείγματα πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Σύγχρονες μελέτες⁶ ἐρευνοῦν τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου Laki στὴν Ἰσλανδία καὶ ἀποδίδουν σ' αὐτὴν τὸν ἐξαιρετικὰ κρύο χειμῶνα πού ἀκολούθησε καὶ τὴν καταστροφή τῆς κτηνοτροφίας. Ἐπίσης τὸ 1815 ἡ ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου Tambora κοντὰ στὸ Bali κατέστρεψε τὴν γεωργία σὲ περιοχὲς τῆς Κίνας, τῆς Ἰνδίας ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἀκολούθησαν μετακινήσεις πληθυσμῶν, λιμὸς καὶ ἐπιδημίες. Ὁ Page καὶ ὁ Μαρινᾶτος δὲν γνώριζαν αὐτὲς τὲς περιπτώσεις, σίγουρα ὅμως θὰ τοὺς βοηθοῦσε ἡ γνώση τους, γιατί δείχνουν ἀκριβῶς ὅτι τοπικὲς καταστροφὲς μποροῦν νὰ ἔχουν παγκόσμιες ἐπιπτώσεις – global effects.

Τὸ 1971 ὁ Page βρισκόταν στὴν Ἀθήνα στὴν τιμητικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ 2ο Διεθνὲς Συνέδριο Προϊστορικῶν σπουδῶν με θέμα «Ἡ πρώτη ἄφιξη τῶν Ἰνδοευρωπαίων στὴν Ἑλλάδα».

Τὸ Συνέδριο ἔλαβε χώρα μεταξὺ 5-10 Ἀπριλίου 1971. Ἡ ἐναρκτήρια συνεδρία ἔγινε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ οἱ λοιπὲς στὴ Βουλευαγμένη στὸ ξενοδοχεῖο «Καβούρι». Συμμετεῖχαν 80 σπουδαῖοι ἐπιστήμονες, οἱ κορυφὲς τότε τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως ὁ Fritz Schachermeyer, ὁ Sinclair Hood, ὁ Ekrem Akurgal, ὁ Vladimir Georgief, ἡ Marija Gimbutas καὶ ἄλλοι. Ὑπουργὸς Παιδείας ἦταν ὁ Νικήτας Σιώρης, Ὑφυπουργὸς Προεδρίας ὁ Δημήτριος Τσάκωνας. Ὁ Μαρινᾶτος ἦταν τότε Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τοὺς συνέδρους χαιρέτισαν ὁ Ὑφυπουργός, ὁ Μαρινᾶτος καὶ ὁ Μυλωνᾶς καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους συνέδρους μόνο ὁ Page, ὁ ὁποῖος τόνισε τὴ χαρὰ του πού βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συζητήσει τὰ πράγματα πού τὸν ἐνδιέφεραν πάνω ἀπ'

3 Ξενοδοχείο Καβούρι Βουλιαγμένης. Ἀπρίλιος 1971. Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικῶν Σπουδῶν. Διακρίνονται οἱ Sir Denys Page, Σπυρίδων Μαρινᾶτος, Γεώργιος Μυλωνᾶς καὶ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος.

ὅλα: τὰ ἑλληνικὰ πράγματα [3]. Τὸ θέμα τοῦ συνεδρίου τὸν ἔφερε, ὅπως εἶπε, στὶς ἀρχές τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸ αἰώνιο ἐρώτημα ποιοὶ ἦταν οἱ Ἕλληνες καὶ πότε ἤρθαν. Ἄν ἦταν πιὸ νέος ἴσως ν' ἀπαντοῦσε ἀλλὰ ὅσο περνᾶνε τὰ χρόνια τόσο μεγαλώνουν οἱ ἀμφιβολίες καὶ στὸ τέλος εἶναι κανεὶς ὅλο λιγότερο σίγουρος «κι ἔτσι σ' αὐτὸ τὸ συνέδριο» κατέληξε

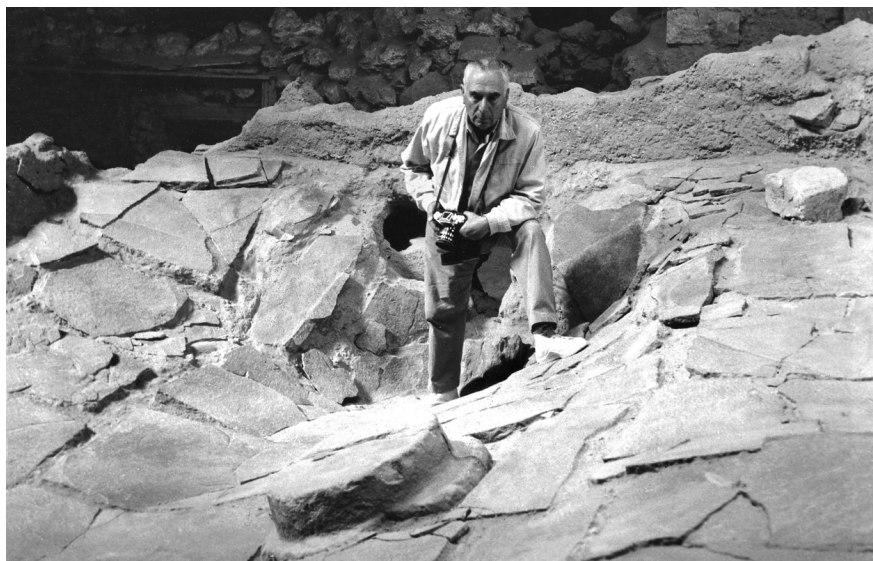
μὲ χιοῦμορ ὁ Page, «ἤρθαμε νὰ μάθουμε καὶ νὰ ξεμάθουμε» – «To learn and unlearn». Τὸ συνέδριο γνώρισε μεγάλη κάλυψη ἀπὸ τὸν Τύπο κι ἔκλεισε μὲ δύο ἐπισκέψεις, μία στὸν Μαραθῶνα καὶ μία ἄλλη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου ἦταν ἐκτεθειμένα τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Θήρα. Τὰ Πρακτικὰ δημοσιεύτηκαν πολὺ γρήγορα, τὸν ἐπόμενο κιόλας χρόνο⁷.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ συνεδρίου ἐγίνε ἡ παρουσίαση τοῦ Α' τόμου τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* «Προϊστορία καὶ πρωτοϊστορία». Ἦταν μία ἔκδοση πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἓνα ἐπίτευγμα ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου.

Ἄν καὶ πάντα πίστευε ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει συνεργασία μεταξὺ τῆς Βρετανικῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἐπιστήμης, ἡ φιλία του μὲ τὸν Page ἔφερε τὸν Μαρινᾶτο ἀκόμα πιὸ κοντὰ στὴν Ἀγγλία. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1970 προσκλήθηκε ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ Ἀκαδημία καὶ στὶς 17 Νοεμβρίου 1971, σὲ μεγάλο ἀκροατήριο ἔδωσε τὴ διάλεξη Reckitt μὲ θέμα «Life and Art in Prehistoric Thera (Ζωὴ καὶ Τέχνη στὴν Προϊστορικὴ Θήρα)»⁸. Ὁ Page, Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας, μίλησε πολὺ ἐπαινετικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ μετὰ τὴ διάλεξη παρέθεσε δεῖπνο «τοῦ ὁποίου μετέσχον προσωπικότητες τῆς ἀγγλικῆς ἐπιστήμης, τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καθὼς καὶ ὁ ἐν Λονδίῳ πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος».

Τὸ 1974 ἦταν μία χρονιὰ δύσκολη, στενόχωρη γιὰ ὅλους καὶ γιὰ τὸν Μαρινᾶτο ἰδιαίτερα, γιὰ διαφόρους λόγους. Ἦταν καὶ ἡ χρονιὰ πὺ ἐχασε τὴ ζωὴ του [4].

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1974 ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ καὶ μάλιστα τὸ πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο, πράγμα πὺ σίγουρα τὸν προσέβαλε. Εἶχε ὅμως πολλὴ δουλειὰ μπροστὰ του: στὴ Σαντορίνη βασικὰ ἀλλὰ καὶ στὸν Μαραθῶνα γιατί ἐπρόκειτο νὰ συνεχίσει τὴν ἔρευνα στὸν Βρανᾶ⁹. «Ἐφέτος, τσακωνικῶς» ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἐπειδὴ ὁ Τσάκωνας πὺ τὸν ἀπέλυσε ἦταν Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ, «ἀπαλλαγεῖς τῶν ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ θυμοβόρων καθηκόντων μου, ἐλπίζω νὰ ἀφιερῶσω περισσότερο χρόνο νὰ ἀνασκαφῶς».

4 Ὁ Μαρινᾶτος στὸ Ἀκρωτήρι. 1974.

Τὴ Μεγάλῃ Τετάρτῃ 10 Ἀπριλίου ξεκίνησε γιὰ τὴ Σαντορίνη «εὐτυχῆς διότι ἐξασφάλισα μίαν γωνίαν μεταξὺ τῶν στοιβαγμένων ἐπίπλων, ὡς καὶ μίαν καρέκλαν, ἧς οἱ τρεῖς πόδες εὐρίσκοντο εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν». Εἶχε σκοπὸ ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς Ξεστὲς 2, 3 καὶ 4 [5-6]. Ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ του ἄρχισαν τὰ διαδικαστικά: οἱ ἐπαφῆς μὲ τὸν μηχανικό, τὸν ξυλουργό, ὑδραυλικό, ἀρχιτεργάτη, ἐλαιοχρωματιστὴ κλπ. διότι συγχρόνως ἔπρεπε νὰ διαμορφθοῦν ἀποχωρητήρια καὶ δωμάτια γιὰ τὸ προσωπικό. Ἕνα θέμα πού τὸν ἀπασχόλησε ἦταν ὁ ἔλεγχος τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῆς ἀνασκαφῆς καθὼς καὶ ἡ μεταβίβαση τῆς λογιστικῆς ὑπηρεσίας ἀπὸ τὴν ἀπερχόμενη λογίστρια στὴ διάδοχό της. Ὁ ἀρμόδιος ἐπιμελητῆς πού ἔδρευε στὰ Φηρὰ ἦταν ὁ Ἡλίας Ἀνδρέου ἀλλὰ οἱ σχέσεις τους δὲν ἦταν οἱ καλύτερες: ὁ κ. Ἀνδρέου ἔρχεται «ὡς ἐπισκέπτης πάντα πρόθυμος νὰ μὲ βοηθήσῃ μὲ ἀόριστον φιλολογίαν». Τοὺς φιλικοὺς ἐπισκέπτες δεχόταν εὐχαρίστως καὶ ἀναφέρει μεταξὺ

5 Ἀκρωτήρι Θήρας. Ὁ Μαρινᾶτος στήν Ξεστή 2. 1974.

ἄλλων τῆς κ. κ. Melrose, Χριστίνα Σταθάτου, Ρακιντζῆ, Ann Birchall ὅπως καί τόν καθηγητή Torelli. Τὸ Ὑπουργεῖο εἶναι μακριὰ ἀλλὰ ἡ εἰκόνα του πικρή. Στις 19 Ἰουνίου ὅταν πῆγε στήν Κῶ γιά νά μιλήσει στό Ἱατρικὸ Συνέδριο, ὅπως εἶχε

6 Ἀκρωτήρι Θήρας. Ξεστή 4. Κλιμακοστάσιο.

ὑποσχεθεῖ παλαιότερα, σημειώνει «διότι εἶχον εἰσέτι τὸν ρόλον μου εἰς τὸ δράμα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ».

Ἀπὸ τὸ τέλος Ἰουνίου ὁ Μαρινᾶτος παρατηρεῖ ὅτι ἐπικρατεῖ μία «ἀρρυθμία» στὴν ἀνασκαφή. Ὁ ἀρχιφύλακας παραπονιέται ὅτι ἔχει πολλὴ δουλειὰ ἐκτὸς ἀνασκαφῆς ἐνῶ συγχρόνως συνεννοήθηκε μὲ τὸν Ἀνδρέου καὶ προσελήφθησαν δύο ἔκτακτοι ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Μαρινάτου.

Στις 14 Ἰουλίου ὑποδέχθηκε μὲ εὐχαρίστηση, μὲ ἀνακούφιση σχεδόν, τὸν καθηγητὴ Shaw, εἰδικὸ στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸν ἐργοδηγὸ Γιάννη Καραμῆτρο. Οἱ ἐλπίδες του ἀναπτέρωθηκαν ὅτι θὰ γίνεῖ σωστὴ ἐργασία σὺς Ξεστὲς 3 καὶ ἰδίως στὴν 4. Τὰ πράγματα ὅμως πολὺ σύντομα δυσκόλεψαν.

Στις 20 Ἰουλίου σημειώνει στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς: «Ἠρχίσασμεν ὁμαλῶς μέχρι τῆς ὥρας καθ' ἣν ἀνηγ-

γέλθη ή απόβασις τοῦ Τούρκου εἰς Κύπρον καὶ ἡ κήρυξις γενικῆς ἐπιστρατεύσεως. Ὁ κ. Ἀνδρέου διεβίβασεν διαταγὴν ἐξ Ἀθηνῶν νὰ ἀπαγορεύσωμεν τὴν εἴσοδον ἐπισκεπτῶν εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον καὶ νὰ κλείσωμεν ἀμέσως τὰ συρματοπλέγματα». «Ἐξετελέσθησαν ἀμφότερα». Στις 22 Ἰουλίου: «ἐλάχιστοι ἐργάται προσῆλθον. Ὁ Νικολοῦζος θέλει νὰ φύγει διότι ἔχει δύο γυναῖκες, ἐπίσης ὁ Καραμηῆτρος ἐπειδὴ ἔχει τέσσερις υἱούς, ἡ Χρυσάνθη Βαρίτου, δημοτικὴ ὑπάλληλος, διότι ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐστρατεύθη». Ἐπικρατεῖ καθὼς φαίνεται γενικὴ ἀναταραχὴ, προβλήματα ἐπισοιτισμοῦ καὶ ἐκνευρισμῶς. Ὁ Μαρινᾶτος θεωρεῖ ὅλ' αὐτὰ ὑπερβολικὰ καὶ καταλήγει: «Αὐταὶ εἶναι αἱ ἀδύνατοι πλευραὶ τοῦ Ἑλληνος δυστυχῶς. Κατήφεια, ἀνησυχία, ἐκνευρισμὸς ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου». Ἡ 23ῃ Ἰουλίου εἶναι μία μέρα «θλιβερά ἀπὸ πάσης ἀπόψεως». Ἦρθε νέα διαταγὴ τηλεφωνικῶς, χωρὶς ἔγγραφο, νὰ ἀπαγορευθεῖ ἡ εἴσοδος στὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον, ὁ Μαρινᾶτος ὅμως κατακλύζεται ἀπὸ παράπονα διότι ἡ διαταγὴ δὲν ἔχει ἀνακοινωθεῖ στὰ πρακτορεῖα καὶ οἱ τουρίστες διαμαρτύρονται. Φθάνει καὶ νέα διαταγὴ τηλεφωνικὰ «νὰ διακοπῇ πᾶσα ἀνασκαφὴ ἐν Ἑλλάδι καὶ νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ ἀλλοδαποί». Ὁ Μαρινᾶτος τὸ θεωρεῖ «ἀκατάληπτον» καὶ κάλεσε τὸν Ἀνδρέου νὰ τὸ ἀνακοινώσῃ ὁ ἴδιος στοὺς ἐργάτες καὶ στὸν «μόνον ξένον, τὸν μινωικὸν ἀρχιτέκτονα Shaw». Ὁ Ἀνδρέου ἀνακοίνωσε ἐπιπλέον ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποσύρῃ χρήματα γιὰ πληρωμὲς καὶ ὁ Μαρινᾶτος ἔστειλε τηλεγράφημα στὸν Ἰακωβίδη νὰ ἀναστείλῃ τὴν παραγγελία τῶν ὀργάνων σχεδιάσεως ποὺ τοῦ ἦταν ἀπαραίτητα.

Στις 24 Ἰουλίου σημειώνει: «πένθιμος σκηνογραφία» καὶ στις 27 φθάνει τηλεγράφημα ἀπὸ τὴν Ἠὼ Ζερβουδάκη, ἐπιμελήτρια Κυκλάδων, νὰ ἀνασταλοῦν οἱ ἀνασκαφές καὶ νὰ ἀπαγορευθεῖ ἐντελῶς ἡ εἴσοδος σὲ ἐπισκέπτες· θὰ ἐπιτρέπεται μόνο ἡ κάλυψη τομῶν καὶ ἡ μελέτη σὲ ἀποθήκες. Στις 29 Ἰουλίου «Ἀνανεωθείσις τῆς ἀγρύπνου ἐποπτείας ἂν γίνεται ἀνασκαφὴ διέκοψα τὰ πάντα ἔστω καὶ συμπληρωματικὴν ἐργασίαν». Καὶ ἐνῶ στις 31 Ἰουλίου μὲ ἓνα ἐνθαρρυντικὸν τηλεγράφημα ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο δόθηκε πάλι ἄδεια γιὰ ἀνα-

σκαφές, στις 14 Αυγούστου ἤρθαν τὰ «θλιβερά νέα» τῆς νέας τουρκικῆς εἰσβολῆς στὴν Κύπρο. «Ἔνταση τῆς καταστάσεως λόγῳ τοῦ ὑποθαλπομένου ὀππορτουνισμοῦ τῶν Τούρκων».

Τὸ κλίμα στὸ Ἀκρωτήρι δὲν εἶναι καλὸ μὲ προβλήματα στὸ φυλακτικὸ προσωπικὸ καὶ νέες ἀπαγορευτικὲς διαταγὲς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὶς 17 καὶ πάλι στὶς 19 Αυγούστου νὰ κλείσει ἡ ἀνασκαφή. Ὁ Shaw εἶχε ἤδη φύγει, φεύγουν καὶ ὁ καθηγητὴς Κορφ, ἡ κόρη του καὶ κάποιοι ἄλλοι. Φεύγει καὶ ἡ ἐπιμελήτρια Πόπη Πρέκα ποὺ εἶχε φθάσει στὶς ἀρχὲς Αυγούστου καθὼς καὶ ἡ Βαρίτου.

Σάββατο 17 Αυγούστου. «Ἡμέρα δραματική». 19 Αυγούστου. «Ἐπληροφορήθην ὅτι τὸ Σάββατον 17 Αυγούστου ἡ ἀποχωρήσασα ἐπιμελήτρια Πρέκα χωρὶς νὰ μὲ εἰδοποιήσῃ προσέτρεξε πρὸς τοὺς ἐργάτας σπασμωδικῶς καὶ τεταραγμένως διατάσσουσα ὅπως διακοπῇ ἀμέσως ἡ ἀνασκαφή (εἶχε ἤδη διακοπεῖ διότι ἦτο 1 μ.μ. καὶ ἀποχωροῦν οἱ ἐργάται), μαζευθοῦν τὰ ἐργαλεῖα, κλείσουν τὰ συρματοπλέγματα, ἀσφαλισθοῦν τὰ πάντα ὑπευθύνως, διότι ὡς ἀρμοδίως ἐπληροφορήθη ἐκ τοῦ Ὑπουργείου (μέσω τοῦ κ. Ἀνδρέου φυσικὰ) οἱ Τούρκοι ἐτορπίλισαν πλοῖον μας ἐμπορικόν. Ἄργα τὴν ἴδια μέρα ἐπιστολὴ ἐξ Ἀθηνῶν ἀνήγγειλε εἰς μέλος τῆς ἀνασκαφῆς ὅτι οἱ ἀνασκαφαὶ Μαρινάτου θὰ διακοποῦν». Καὶ τελειώνει: «Ἡμέρα δραματική, κατάστασις μελαγχολική, ἠθικῶς τραγική». Ὁ Μαρινᾶτος πρέπει νὰ αἰσθανόταν ἀρκετὰ μόνος. Ἡ μόνη εὐχάριστη παρένθεση αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἦταν στὶς 12 Αυγούστου ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Γιάννου Λώλου καὶ τοῦ Δημήτρη Μάτσα.

Ὁ Page ἀπὸ μακριὰ παρακολουθοῦσε τὴν κατάσταση. Στὶς 19 Αυγούστου ἔγραψε ἓνα θερμὸ γράμμα στὸν Μαρινᾶτο συγχαίροντάς τον γιὰ τὴν ἀνασκαφή – «τὴν πρὸ ἐνδιαφέρουσα ἀνακάλυψη τῆς ἐποχῆς μας» – καὶ γιὰ τὸν τόμο *Thera VI* τοῦ προτείνει νὰ ἔρθει στὴ Σαντορίνη γιὰ νὰ δεῖ καὶ τὸν ἴδιο καὶ τὶς τοιχογραφίες. Ὁ Μαρινᾶτος δέχθηκε μὲ μεγάλη χαρὰ, ἀπάντησε ἀμέσως μὲ τηλεγράφημα «νυκτερινόν» καὶ στὴ συνέχεια στὶς 4 Σεπτεμβρίου μὲ γράμμα μὲ τὸ ὅποιο τὸν καλεῖ νὰ μείνουν μὲ τὴν κυρία Page στὸν ξενώνα τῆς ἀνα-

σκαφής. «Βρισκόμαστε», τοῦ λέει, «αὐτὸν τὸν καιρὸ “ἐπὶ ποδὸς πολέμου”^{*} κι ἐπειδὴ ἀπαγορεύεται στὴν ἀνασκαφὴ ἡ εἴσοδος σὲ ξένους ἔπρεπε νὰ πάρω εἰδικὴ ἄδεια γιὰ σᾶς πὺ μοῦ δόθηκε εὐχαρίστως». Συμβουλεύει ἐπίσης τὸν Page νὰ πάει στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὅταν βρεθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ζητήσῃ νὰ δεῖ τὸ «Libya Fresco» καὶ τοὺς «ψαράδες» ἰδιαιτέρως ἂν δὲν εἶναι ἀκόμη ἐκτεθειμένοι. Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως αὐτὴ περιέχει καὶ μία παράγραφο ὅπου ἐκτίθενται ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Μαρινάτου πὺ ἐκφράζουν καὶ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.

«Σὲ λίγες μόνο μέρες» γράφει, «οἱ Ἀμερικανοὶ ἔχασαν κάθε συμπάθεια στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Χίτλερ ἦταν μισητὸς γιὰτὶ ἦταν ἓνας βάνουσος ἐχθρὸς, ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα ἐναντίον τῶν Ἀμερικανῶν πὺ πεθαίνουν γιὰ τὴ “δημοκρατία”, γιὰ τὸν “σεβασμὸ πρὸς τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα” καὶ γιὰ ὅσα ἄλλα παρόμοια μᾶς λέει ὁ Ἀβραὰμ Λίνκολν εἶναι, γι’ αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς λόγους, ἀσύγκριτα πικρότερα. Οἱ Ἕλληνες αἰσθάνονται προσβεβλημένοι ὡς φίλοι καὶ ὡς Χριστιανοί»¹⁰.

Ἀπὸ τὰ τέλη Αὐγούστου βαθμιαῖα τὰ μέτρα χαλαρῶνουν κι ἀρχίζουν οἱ ἐργασίες στὴν ἀνασκαφὴ μὲ ταχὺ ρυθμὸ. Ἦταν Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ἄρχισαν νὰ φθάνουν τὰ ἐξαρτήματα Dexion γιὰ τὸ στέγαστρο, ἦρθαν ἐνδιαφέροντες ἐπισκέπτες ὁ Ἴω. Καρρᾶς, ὁ Μᾶρκος Νομικός, ὁ Ἴω. Κουτσογιαννόπουλος. Στις 28 Σεπτεμβρίου τελείωσε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ξεστῆς 3· βεβαιώθηκε ἡ θέση τῆς ζωφόρου πάνω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ πολυθύρου· τὴν ἴδια μέρα ἦρθε καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Γιάννης Κουμανούδης πὺ συνεπλήρωσε τὸ σχέδιό της. «Ἔμεινε ἡμιτελής ἡ Ξεστὴ 4». Μαζὶ μὲ τὸν Κουμανούδη εἶχε ἔρθει καὶ ἡ δεσποινὶς Ἀνδρεαδάκη, βοηθὸς ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Τζεδάκι.

Ἐπιτέλους στις 29 Σεπτεμβρίου ἔφθασε καὶ τὸ ζεῦγος Page. «Κατὰ πρῶτον ἔδειξα στὸν κ. Κουμανούδη τί ποιητέον.

^{*} Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

Εἶτα ἀφιερώθηγ ἐἰς τὸν Page καὶ παραλλήλως κατόπιν τοῦ σχετικοῦ καυγᾶ ἐβοήθησα ἐν καταφθάσαν συνεργεῖον ἰταλικῆς τηλεψίας».

Ἡ 30ῆ Σεπτεμβρίου 1974 ἦταν Δευτέρα. Ξεκίνησε μὲ δουλειά. «Ἀὔριο τὸ πρωῖ φεύγει ὁ Κουμανούδης μαζί μὲ τὴν δ. Ἄνδρεαδάκη ἀφοῦ ἐτελείωσε τὶς μετρήσεις. Εἰς τὴν Ξεστὴ 3 ἐργαζόμεστε ἐπικινδύνως στὸ δωμάτιο 10. Ἀὔριο θὰ στερεώσουμε τὸν τοῖχο. Εἰς τὴν Ξεστὴ 4 ἐκκενώσαμε δύο παράθυρα παρὰ τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίαν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ πρώτου ἀνοίγματος. Ἄνεζητήσαμεν καὶ τὴν φορὰν ὅμως τῆς νοτίου προσόψεως. Λεπτομερείας πλείονας αὔριον».

Ἄλλὰ αὔριο δὲν ὑπῆρξε! Ἔταν φυσικὸ ὁ Page νὰ τελειώσει μὲ τοὺς στίχους τῆς *Ἰλιάδας*:

*Εἶχες καὶ πρῶτα τῶν θεῶν σὰ ζοῦσες τὴν ἀγάπη | μὰ καὶ στοῦ χάρου σου ἔπειτα σὲ φρόντισαν τὴν ὥρα*¹¹.

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

1. I, 2, 188. Πρόκειται γὰρ μικρὴ παράφραση τοῦ Page στὸν στίχο: «I shall not look upon his like again».

2. *Νέα Ἑστία*, Τ. 97, τεῦχος 1141 (15 Φεβρουαρίου 1975), 121. Ἀναδημοσιεύεται στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

3. Denys Page, *History and the Homeric Iliad*. Berkeley and Los Angeles, 1959.

4. Denys Page, The Volcano at Santorini and the devastation of Minoan Crete: an Introduction to the Historical and Archaeological Problem, *Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera, held in Greece, 15th-23rd September 1969*, Athens 1971, 371-376.

5. Denys Page, *The Santorini Volcano and the desolation of Minoan Crete*, London 1970.

6. Alexandra Witze & Jeff Kanipe, *Island on Fire: the extraordinary Story of Laki, the volcano that turned eighteenth-century Europe dark*, London 2014. D'Arcy Wood, Gillen, *Tambora: the eruption that changed the world*, Princeton 2014.

7. *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory: The first arrival of Indo-European elements in Greece*, Athens 1972.

8. ΠΑΑ 1971, 397*. Ὁ Albert Reckitt (1871-1947), χημικὸς καὶ βιομήχανος, ἦταν εὐεργέτης τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας καὶ πρὸς τιμὴν του

είχαν θεοπισθεῖ οἱ διαλέξεις «Albert Reckitt Archaeological British Academy Lectures».

9. Στις 15 Ἰουνίου 1974 εἰδοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὅτι ἀποφασίστηκε ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὸ χωριὸ Βρανᾶ.

10. Οἱ δύο ἐπιστολὲς δημοσιεύονται στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

11. Ω 749-750 (Μτφρ. Ἀλεξ. Πάλλη).

ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ D. PAGE

Ἀκρωτήρι, στὴν Ἐκκλησία, 4.10.1974.

μαζευτήκαμε ἐδῶ τιμῶντας τὴ μνήμη ἑνὸς μεγάλου ἀνθρώπου.

τὸ πέρασμα μιᾶς ἀνθρώπινης ψυχῆς ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸ θάνατο εἶναι πάντοτε μία βαθειὰ θλίψη, μὰ ἐδῶ εἶναι κάτι πιὸ μεγάλο. ἐδῶ εἶναι ἡ φυγὴ στὴν ἀθανασία τοῦ μεγαλύτερου ἀρχαιολόγου τῆς ἐποχῆς μας, ἑνὸς ὀνόματος ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ὄλων τῶν ἐποχῶν. Ἄνδρας γνωστὸς καὶ θαυμαζόμενος σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο.

τὸ κῦμα τῆς ταραχῆς καὶ τῆς λύπης μας ἄρχισε στὸ Ἀκρωτήρι, καὶ φουσκώνει ἐδῶ, ἀνάμεσα στὴν οἰκογένειά του, καὶ ἀνάμεσα σ' ἀνθρώπους ποὺ ἐργάστηκαν μαζί του αὐτὰ τὰ ὀχτῶ χρόνια. μὰ τὸ κῦμα ξεχύνεται σ' ὅλη τὴ Σαντορίνη, φθάνει στὴν Ἀθήνα, πλημμυρίζει ὅλη τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὲν σταματᾷ ἐκεῖ. προχωρεῖ πιὸ πέρα, στὶς Ἀκαδημίες καὶ στὰ Πανεπιστήμια ὅλης τῆς Εὐρώπης, καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ἀνθρωποὶ σὲ πολλὲς χῶρες ποὺ ἄκουσαν τὸ θλιβερὸ μαντάτο, καὶ ἀναλογίστηκαν, «ἐδῶ τελειώνει μία ἐποχὴ», ὅπως ἀναρωτήθηκε ὁ Shakespeare στὸν Ἄμλετ «when shall we look upon his like again?»

ἡ ταραχὴ καὶ ἡ λύπη εἶναι πολὺ νωπὰ στὸ μυαλό μας, καὶ εἶναι νωρὶς νὰ φροντίσουμε γιὰ ἀνακούφισι. μὰ ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε λίγη. μαλακὸς ἦταν ὁ θάνατος, ὅταν ἦρθε, χωρὶς συναίσθησι, χωρὶς πόνο, στὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς του –ὅπως θὰ τὸ θέλαμε ὅλοι μας–, στὸν τόπο ποὺ ἀγαποῦσε καὶ ποὺ τὸν ἔκανε περίφημο σ' ὅλο τὸν κόσμο, στὴν κορυφὴ τῶν πνευματικῶν δυνάμεών του, στὴν κορυφὴ τῆς ἐπιτυχίας καὶ εὐτυχίας του. μὰ ἡ ἀνακούφισι ἔρχεται ἀκόμα ἀπὸ τὴ σκέψι ὅλων ὅσα ἔφτιαξε γιὰ νὰ ζήσουν μετὰ ἀπ'

αυτόν. πόσοι περίφημοι τόποι στην Ελλάδα είναι δεμένα για πάντα με τ' ὄνομά του. ἔπειτα, μιὰ ζωὴ ἀκούραστης δημιουργίας στεφανώθηκε ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὄνειρου ποὺ τὸ πρωτόδε στὴν Κρήτη, ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια, σκάβοντας τὸν Ἀμνισό, ποὺ τὸν ὀδήγησε σ' ἓνα ἄλλο ὄνειρο, – στὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, ποὺ θεωροῦνται παγκόσμια σὰν μοναδικές, σὰν αἱ πιὸ σπουδαῖες, αἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἱστορικά, στὴν ἐποχὴ μας. τὸ ὄνομά του θὰ ζήσει σ' αὐτὸν τὸν τόπο γιὰ πάντα, καὶ στὶς καρδιές μας θὰ ζήσει ὅσο θὰ χτυπᾶνε.

μίλησα γιὰ ἓνα μεγάλο ἄνδρα. στὸ τέλος θᾶθελα νὰ πῶ κάτι προσωπικὰ γιὰ ἓνα καλὸν ἄνθρωπο καὶ φίλο. γνώρισα τὸν καθηγητὴ Μαρινᾶτον πολλὰ χρόνια. ζήτησα τὴ βοήθειά του, τὴ συμβουλή του. γνώρισα τὴ ζέστα τῆς καρδιάς του. εἶδα τὴν εὐτυχία αὐτοῦ καὶ τῆς γυναίκας του, καὶ ἐδῶ καὶ στὴν Ἀγγλία. τὸν εἶδα πολλές φορές νὰ δουλεύῃ στὸ Ἀκρωτήρι. τὸν ἄκουσα, ἔμαθα ἀπ' αὐτόν. ἤμουν κοντά του ὅταν πέθανε, καὶ μαζί του κάτι πέθανε μέσα μου.

λέω αὐτὸ προσωπικά, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο προσωπικά. πιστεύω ὅτι ἀντιπροσωπεύω, ὅπως πρέπει σήμερα, πάρα πολλοὺς ἄνδρες καὶ γυναῖκες στὴ χώρα μου. ἡ Ἀγγλικὴ Ἀκαδημία εἶχε τὴν τιμὴ νὰ τὸν περιλάβῃ στοὺς ἐπιτίμους ἐταίρους της, καὶ ἡ Ἀγγλικὴ Σχολὴ στὴν Ἀθήνα ποτὲ δὲν εἶχε ἓνα τόσο καλὸ φίλο. Θρηνοῦμε ὅλοι γιὰ τὴ μεγάλη μας ἀπώλεια. καὶ τελειώνω μὲ τὰ λόγια τῆς Ἐκάβης ὅταν θρηνοῦσε γιὰ τὸν Ἔκτορα στὴν Ἰλιάδα** τοῦ Ὀμήρου:

ἦ μὲν μοι ζωὸς περ ἐὼν φίλος ἦσθα θεοῖσιν·
οἱ δ' ἄρα σεῦ κήδοντο καὶ ἐν θανάτοιο περ αἴσση.

Denys Page
Πρόεδρος τῆς Βρετανικῆς
Ἀκαδημίας

** Ω 749-750.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ D. PAGE – ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

From
The President
Sir Denys Page, Litt. D.

19 August 1974

Thorneyburn Lodge,
Tarsset
Hexham
Northumberland

My dear Professor Marinatos,

Our thoughts have been very often fixed upon you in the difficult days through which your country is passing, and I have two reasons for writing to you at the present moment.

First, to thank you most warmly for the generous gift of THERA VI with its magnificent colour-plates. To me, this is the most interesting archaeological discovery of our time, and I have spent most of my time, since it arrived here, in studying your text and incomparable illustrations.

Secondly, to say that I am very keen to see these wall-paintings personally, and to visit Santorini again. Despite the troubles of the times, I propose at present to arrive in Greece at the end of September, and to go at once to Santorini. May I venture to ask whether it would be possible for my wife and me to stay in the Guesthouse at Acrotiri for three or four nights, arriving on 29 September? It would of course be our great hope that you and Madame Marinatos would be present at that time.

We send our best wishes to you both, and once again my most cordial thanks for that magnificent THERA VI.

Yours very sincerely,
Denys Page

Thera, Akrotiri, Sept. 4 1974

My dear Professor Page,

Your letter reached us in the excavation field. We are very happy and we prepare to have you with Mrs. Page in our Guesthouse as long as you can spare.

I delayed my answer, because there is an order to stop every excavation in Greece and to not let pass the rights to foreigners into excavation fields. We were ἐπὶ ποδὸς πολέμου! As the order did not withdraw I had to ask for a special permit for you. It was given promptly. Hence my retarded answer.

Americans, unfortunately, lost every sympathy in Greece in a couple of days only. Hitler was hated as a brutal enemy. But the feelings against Americans, who die for «democracy» and for «respect to the rights of people» and for the rest of Abraham Lincoln's oratory, are just for this reason incomparably bitter. Every one here feels he was offended as a friend and as a Christian...

When in Athens, please ask the Director to show you the Libya fresco and the Fishermen, if they are not yet an exhibit.

Waiting for you with real joy, please accept our most sincere greetings.

Sp. and Emily Marinatos

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΗΡΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ανάλογα με την ιδεολογία που τις διέπει, οι ανασκαφικές έρευνες μπορούν να ενταχθούν σε τρεις κατηγορίες. Της πρώτης κατηγορίας ιδεολογία είναι πρωτίστως η διάσωση και προστασία των μνημείων ως ιστορικών τεκμηρίων και κατά δεύτερο λόγο η μελέτη του παρελθόντος. Οι λεγόμενες σωστικές ανασκαφές που διενεργεί η Ελληνική πολιτεία με τα αρμόδια όργανά της εντάσσονται σ' αυτήν την κατηγορία. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών στοιβάζονται σε αποθήκες, όπου όχι μόνο δεν γίνεται επεξεργασία και μελέτη τους, αλλά και παραμένουν δεσμευμένα, όσο τουλάχιστον ζει ο εν πολλοίς υποθετικός ανασκαφέας τους¹.

Το έδαφος αποτελεί ένα ιδιόρρυθμο αρχείο, στο οποίο καταγράφονται και διατηρούνται με υλική μορφή πληροφορίες που σχετίζονται είτε με την ανθρώπινη δραστηριότητα είτε με φυσικά γεγονότα. Ο μελετητής κάθε συμβατικού αρχείου δεν έχει παρά να το ξεφυλλίσει, να καταγράψει τις πληροφορίες που τον ενδιαφέρουν και να το αφήσει άθικτο για μεταγενέστερους μελετητές. Η ιδιορρυθμία όμως του αρχείου-εδάφους έγκειται στο γεγονός ότι η αναδίφησή του γίνεται με τρόπο που δεν αφήνει περιθώρια σε μεταγενέστερο μελετητή να επανέλθει σ' αυτό. Μέθοδος αναδίφησης του εδάφους είναι η ανασκαφή, με την οποία κάθε 'φύλλο', δηλαδή κάθε γεωλογικό στρώμα που αφαιρείται, δεν μπορεί να επαναφερθεί στην αρχική του κατάσταση με τις πληροφορίες που έκρυβε. Αυτή ακριβώς η ιδιορρυθμία έκανε τον γράφοντα να υποστηρίξει ότι η ανασκαφή είναι μέθοδος εξ ορισμού καταστρεπτική². Δεν παύει όμως να είναι επιστημονικό εργαλείο, και ευθύνη του ανασκαφέα είναι να μειώσει στο μέγιστο βαθμό τον καταστρεπτικό του χαρακτήρα.

Αυτό μπορεί να γίνει εφ' όσον ο ανασκαφέας προβαίνει στην ανασκαφή όχι ως τυμβωρύχος αναζητώντας χαμένους

θησαυρούς, αλλά ως ιστορικός που αναζητεί πληροφορίες για πτυχές της ιστορίας που μόνο από το έδαφος μπορεί να αντλήσει. Καταγράφοντας κάθε λεπτομέρεια που η σύγχρονη τεχνολογία του επιτρέπει να διαβάσει, πρέπει θεωρητικά να είναι σε θέση να αποκαταστήσει το αρχείο που ως ερευνητής καταστρέφει. Στον βαθμό, λοιπόν, που ο ανασκαφέας τηρεί τους κανόνες της επιστημονικής δεοντολογίας, μειώνει τον καταστρεπτικό χαρακτήρα της ανασκαφής. Φωτεινό παράδειγμα τέτοιου ανασκαφέα εξακολουθεί να παραμένει ο θεμελιωτής της Ελληνικής αρχαιολογίας και δάσκαλος όλων των μετέπειτα γενεών Χρήστος Τσούντας.

Στη δεύτερη κατηγορία ανασκαφών θα κατέτασσα εκείνες που διενεργούνται με στόχο να τεκμηριωθεί η ύπαρξη ενός κόσμου, όπως τον φαντάστηκε ο ρομαντικός ανασκαφέας με βάση την κλασική του παιδεία. Τέτοιες ήσαν πρωτίστως οι ανασκαφές του Schliemann αλλά και του Sir Arthur Evans. Ο πρώτος επιχείρησε την ανάπλαση του λεγόμενου Μυκηναϊκού κόσμου, όπως εκείνος τον φαντάστηκε μέσα από τα αρχαία κείμενα και τους μύθους. Ο δεύτερος έκανε το ίδιο για τον πολιτισμό της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού. Η διαφορά ανάμεσα στους δύο είναι ότι η ανασκαφή του Evans στην Κνωσό διενεργήθηκε με πιο επιστημονικό τρόπο και, κυρίως, συνοδεύτηκε με μνημειώδη δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων.

Η τρίτη κατηγορία ανασκαφών είναι εκ προοιμίου καταδικαστέα και απορριπτέα, εφ' όσον σκοπός τους είναι η καπήλευση των μνημείων για την εξυπηρέτηση πολιτικών, εθνικιστικών ή άλλων σκοπιμοτήτων. Αυτή όμως η ιδεολογία μπορεί να επιτρέψει, ή και να επιβάλει ακόμη, την παραποίηση των δεδομένων με αποτέλεσμα την αλλοίωση της ιστορίας. Στην περίπτωση αυτή, μία εξ ορισμού καταστρεπτική επιστημονική τεχνική, η ανασκαφή, μετατρέπεται σε ολοσχερή καταστροφή της αρχαιολογικής μαρτυρίας.

Για το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης, τη σχέση μεταξύ Θήρας και Κρήτης κατά τους λεγόμενους προϊστορικούς χρόνους η συμβολή της ανασκαφής στο Ακρωτήριο υπήρξε

ιδιαίτερα σημαντική. Αυτό γίνεται κατανοητό, αν δει κανείς τις αντιλήψεις της επιστημονικής κοινότητας πριν ο Μαρινάτος επιχειρήσει αυτή την ανασκαφή.

Για το απώτατο παρελθόν της Κρήτης η νεώτερη αρχαιολογική έρευνα είχε πλάσει ένα υποθετικό κόσμο με βάση τις πληροφορίες από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Σύμφωνα με τον Όμηρο, ο Ζεύς πρώτον Μίνωα τεκε Κρήτην ἐπίουρον³. Δηλαδή ο ... μπαμπάς διόρισε τον γιο του επόπτη στην Κρήτη! Από τη θέση αυτή δεν του ήταν δύσκολο να γίνει και βασιλιάς στην μεγαλύτερη πόλη της Μεγαλονήσου, όπως πάλι μας πληροφορεί ο μεγάλος ποιητής, «... τῆσι δ' ἐνὶ Κνωσός, μεγάλη πόλις, ἔνθα τε Μίνως ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀαριστῆς...»⁴. Με τέτοια πατρική/θεϊκή εὐνοια και τέτοιες διασυνδέσεις δεν γινόταν παρά να τα καταφέρει να γίνει και κυρίαρχος των θαλασσών. Την πληροφορία για τον Μίνωα ως θαλασσοκράτορα την έχουμε από δύο κορυφαίους ιστορικούς της αρχαιότητας, τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Ο πρώτος αναφέρει ότι οι κάτοικοι των νησιών έγιναν υπήκοοι του Μίνωος και επάνδρωσαν τα πλοία του στόλου του (τὸ γὰρ παλαιὸν ἐόντες Μίνω κατήκοοι καὶ καλεόμενοι Λέλεγες εἶχον τὰς νήσους... οἱ δέ, ὅκως Μίνως δέοιτο, ἐπλήρουν τὰς νέας...)⁵. Ο Θουκυδίδης, με τη σειρά του, μας πληροφορεί ότι Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὢν ἀκοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτήσατο καὶ τῆς νῦν ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἤρξε τε καὶ οἰκιστῆς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο⁶.

Δεν θα πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι και οι δύο ιστορικοί διαχωρίζουν τη θέση τους παίρνοντας τις απαραίτητες αποστάσεις. Έτσι, ο Ηρόδοτος δηλώνει ότι ο πρώτος πραγματικός άνθρωπος, όχι μυθικός, που διανοήθηκε να κυριαρχήσει στη θάλασσα, ήταν ο Τύραννος της Σάμου Πολυκράτης: Πολυκράτης γὰρ ἐστὶ πρῶτος τῶν ἡμεῖς ἴδμεν Ἑλλήνων ὃς θαλασσοκρατεῖν ἐπενοήθη, πάρεξ Μίνωός τε τοῦ Κνωσσίου καὶ εἴδη τις ἄλλος πρότερος τούτου ἤρξε τῆς θαλάσσης τῆς δὲ ἀνθρωπίνης λεγομένης γενεῆς Πολυκράτης πρῶτος...⁷. Ο Θουκυδίδης, από την άλλη μεριά, στην

παραπάνω αναφορά του δεν παραλείπει να επισημάνει ότι οι πληροφορίες που μας μεταδίδει για τον Μίνωα είναι φημολογίες (‘ὧν ἀκοή ἴσμεν...’). Από τα αρχαία κείμενα, λοιπόν, προκύπτει ότι ο κόσμος που περιγράφουν είναι παραμυθένιος, μη πραγματικός.

Αυτόν τον μη πραγματικό κόσμο φιλοδόξησε να αποκαλύψει ο Βρετανός ευγενής Arthur Evans ξεκινώντας την ανασκαφή στην Κνωσό στις αρχές του 20ού αιώνα. Αναζητώντας όμως το ανάκτορο του βασιλιά Μίνωα, έμπρακτα αποδεχόταν την ιστορικότητα του προσώπου του, τη θεϊκή καταγωγή του, αλλά και του θεού Δία, ως γεννήτορα του βασιλιά. Έτσι, επάνω στο αρχαίο παραμύθι ο ανασκαφέας της Κνωσού οικοδόμησε το δικό του παραμύθι περί ‘Μινωικού’ πολιτισμού που εξακολουθεί να ταλανίζει την αρχαιολογία. Αν όμως είχε περιοριστεί στην ψυχρή και αντικειμενική περιγραφή του όντως επιβλητικού οικοδομικού συγκροτήματος, χωρίς να το βαφτίσει ανάκτορο, θα είχε αφήσει περιθώρια και για άλλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Χρειάστηκε να περάσει σχεδόν ένας αιώνας, ώσπου να αρχίσουν οι μελετητές του πολιτισμού της Κρήτης να προβληματίζονται πιο αντικειμενικά⁸.

Ούτε στα κείμενα των πινακίδων που προέρχονται από ‘ανάκτορα’ γίνεται μνεία ούτε στα άλλα κινητά ευρήματα μπορεί να ανιχνευθεί το είδος ή ο φορέας εξουσίας, που εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο της έρευνας⁹.

Μία ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων, σαν αυτή που προηγήθηκε, θα είχε περιορίσει πολύ, αν δεν είχε μηδενίσει τα περιθώρια για την κατασκευή ‘βασιλικών ανακτόρων’ και την εμφύτευση βασιλιάδων σ’ αυτά. Η μοίρα όμως διαφορετικά ... ‘έκλωσε’. Το πρώτο και μεγαλύτερο από τα εν λόγω κτηριακά συγκροτήματα αποκαλύφθηκε στην Κνωσό σε μία εποχή που ο βασιλικός θεσμός στην Ευρώπη θεωρείτο ως το ύψιστο επίτευγμα του πολιτισμένου κόσμου. Επομένως, ο μεγάλος πολιτισμός της Κρήτης δεν μπορούσε να έχει αναπτυχθεί χωρίς ... βασιλιά, αδιάσειστο αρχαιολογικό τεκμήριο της ύπαρξης του οποίου αποτελεί το «βασιλικό θεωρείο», από όπου παρακολουθούσε τα δρώμενα στη Δυτι-

κή Αυλή του 'ανακτόρου'!¹⁰ Το κακό είναι ότι μετά από την ανακάλυψη του Evans, στην Κρήτη άρχισαν να φυτρώνουν βασιλικά ανάκτορα το ένα μετά το άλλο.

Μετά την ερμηνεία του κτηριακού συγκροτήματος της Κνωσού ως ανακτόρου και την ταύτιση του ενοίκου του με τον μυθικό βασιλιά Μίνωα, ακολουθεί η ερμηνεία κάθε νησιωτικής θέσης ως Μινωικής αποικίας, απλώς και μόνο επειδή η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως λίγα όστρακα κρητικής κεραμικής. Ευτυχώς, τα τελευταία χρόνια η βιβλιογραφία που αμφισβητεί πολλές από τις απόψεις αυτές όλο και πληθαίνει¹¹. Γι' αυτό επανέρχομαι στη Θήρα.

Την εποχή που διατύπωσε τη θεωρία του για την συμβολή της έκρηξης του θηραϊκού ηφαιστείου στην καταστροφή της Μινωικής Κρήτης, ο Μαρινάτος ήταν έντονα επηρεασμένος από τις εντυπωσιακές ανακαλύψεις και τις ερμηνείες του Evans, προς το πρόσωπο του οποίου έτρεφε σεβασμό και εκτίμηση¹². Έγραφε, λοιπόν: «The peaceful and enterprising people of Minoan Crete –mainly merchants and sea traders – soon saw the advantages of a controlling power which made it possible for them to devote themselves with carefree confidence to their own sea enterprises...»¹³. Η αντίληψη αυτή είναι διάχυτη σε γραπτά του Μαρινάτου ακόμη και μετά την έναρξη των ανασκαφών του στο Ακρωτήριο, με τις οποίες πίστευε ότι θα τεκμηρίωνε την παλιά θεωρία του.

Σε διάλεξη, που έδωσε το 1971 στην Βρετανική Ακαδημία στο Λονδίνο, υποστήριξε ότι η ισχυρή παρουσία της Κρήτης στο Αιγαίο «took its manifest form in the setting-up of a kind of free colony amongst people outside Crete ... The islands show the same phenomenon to a greater or lesser extent, for example Rhodes, Kos, Kythera, Aegina, Melos, Keos, and, spectacularly, Thera ...»¹⁴. Ακόμη, στο βιβλίο του *Θησαυροί της Θήρας* γράφει ότι τον 16ον αι. π.Χ. «κόσμος σχεδόν εξωτικός αναπτύσσεται εις την θάλασσαν του Αιγαίου, που ήδη από τότε πρέπει να την είπαν οι άλλοι άνθρωποι Χώραν των Μακάρων». Χαρακτηρίζοντας δε την Αμνισό ως «ναύσταθμον του Μίνωος» υποστηρίζει ότι «η μία μετά την άλλην όλαι αι

νήσοι του Αιγαίου κατακτώνται όχι με βίαν και αίμα, αλλά εθελουσίως ή ασυναισθήτως. Ευρίσκουν άσυλον κάτω από την Δύναμιν και την Ειρήνην ηνωμένας ... Συνήθως μία αποικία Κρητών που ασκεί ευεργετικήν επιρροήν και πολιτιστικήν επίδρασιν, είναι αρκετή αυτή και τίποτε άλλο ...». Αποδεχόμενος, τέλος, την επικρατούσα άποψη αναγνωρίζει χαρακτηριστικά 'Μινωικής' αποικίας «εις την Ρόδον, εις την Αίγιαν, την Μήλον, την Κέα, τα Κύθηρα και προπαντός με καταπληκτικήν σαφήνειαν εις την Θήραν», και καταλήγει ότι «περί τα τέλη του 16ου αιώνος τα πράγματα εβάδιζαν προς μίαν απόλυτον επιρροήν της Κρήτης εις όλην την Ανατολικήν Μεσόγειον»¹⁵.

Παλαιότεροι μελετητές του προϊστορικού παρελθόντος της Θήρας είχαν επισημάνει ιδιαιτερότητες που προσέδιδαν τοπικό χαρακτήρα στον πολιτισμό του νησιού. Την κεραμική, που η Γαλλική ανασκαφή στο Ακρωτήριο της Θήρας είχε φέρει στο φως το 1870¹⁶, ο τότε Διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα Albert Dumont την είχε χαρακτηρίσει ως μεταγενέστερη από την κεραμική της Τροίας αλλά προγενέστερη των μυκηναϊκών αγγείων της Ιαλυσού και των Μυκηνών¹⁷. Μισόν αιώνα αργότερα, το 1920, μελετώντας την κεραμική αυτήν ο L. Renaudin φαίνεται να μοιράστηκε τις εντυπώσεις του με τον βοηθό του Evans στην Κνωσό Duncan McKenzie, ο οποίος σε επιστολή του προς τον Evans (30-10-1920), χαρακτηρίζοντας τον Renaudin επιπόλαιο (flippant), παρατηρεί υπεροπτικά: «It is really a trial struggling with these 'young barbarians'. It is school boy archaeology and so naïve»¹⁸. Ωστόσο, αυτός ο 'young barbarian' στη δημοσίευση της εν λόγω κεραμικής επισημαίνει ότι «la céramique de Théra offre aussi les exemples d'une décoration empruntée à l'observation directe de la nature... aucun artiste n'avait encore, avant le peintre de Théra, montré tant de libre audace pour représenter la vie et donner l'illusion du mouvement...»¹⁹.

Χρειάστηκε να περάσει μισός αιώνας, ώσπου να επιβεβαιωθούν αυτές οι επισημάνσεις του Renaudin και μάλιστα από

τον θαυμαστή του Evans Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Σχολιάζοντας την κεραμική που η δική του σκαπάνη έφερε στο φως, ο Μαρινάτος γράφει ότι η διακόσμηση «... δείχνει πλουσίαν φαντασίαν και λαμβάνεται από τον πλούτον των γεωμετρικών σχεδίων, από φυτικά θέματα και από τον ζωϊκόν κόσμον. Αυτό το τελευταίον είναι σπουδαίον χαρακτηριστικόν της Κυκλαδικής τέχνης που δεν το έχει ακόμη ούτε η Μινωική ούτε η Μυκηναϊκή τέχνη»²⁰. Πολλούς από τους τύπους αγγείων με πλούσιο εικονογραφικό διάκοσμο τους θεωρεί ως τυπικά δημιουργήματα ταλαντούχων Θηραίων αγγειοπλαστών που ικανοποιούσαν τις προτιμήσεις της απαιτητικής τοπικής πελατείας χωρίς να αντιγράφουν εισαγόμενα πρότυπα. Και όπως ο ίδιος ομολογεί, αυτή η πρωτοτυπία τον βάζει στον πειρασμό «to consider the precious sculptured Rhyton of the palace of Zakro as being of Theran origin, owing to the peculiar rendering of the rocks and the mountains...»²¹.

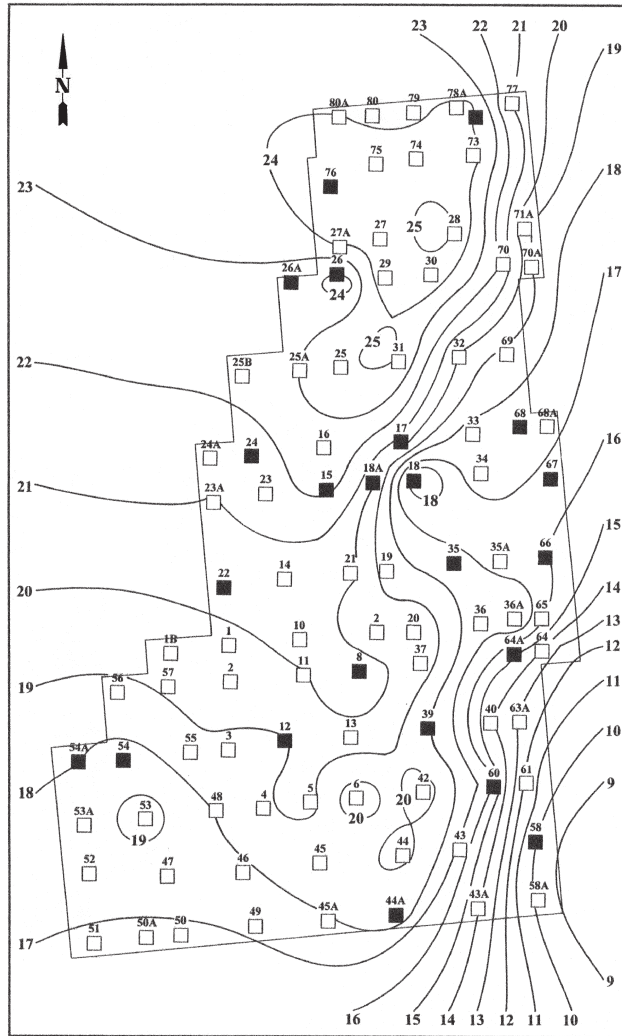
Αναγνωρίζοντας ότι η συστηματική ενασχόληση των Θηραίων με το θαλάσσιο εμπόριο όχι μόνο απέφερε πλούτο αλλά και εξασφάλιζε πολλαπλή ανεξαρτησία στο νησί γράφει: «The first think which strikes our mind is the general character of independence of Thera ... not only from the artistic but also from the political point of view...». Με τα εισαγωγικά δε στο επίθετο «Minoan», που χρησιμοποιεί στον τίτλο του μικρού άρθρου του, θέτει ευθύς εξ αρχής σε αμφισβήτηση την άποψη περί του 'Μινωικού' χαρακτήρα της προϊστορικής πόλης στο Ακρωτήρι²².

Εν τούτοις, οι παλιές «μινωίζουσες» αντιλήψεις είχαν γερά θεμέλια στη σκέψη του Μαρινάτου και δύσκολα μπορούσαν να ξεριζωθούν εντελώς με τις ρηξικέλευθες παρατηρήσεις του, όντως επαναστατικές για την εποχή και τη γενιά του. Μιλώντας για την πόλη του Ακρωτηρίου, για παράδειγμα, γράφει ότι «ευρισκόμεθα εις το κέντρον της καλύτερας συνοικίας, με οικοδομάς και με ευρήματα σχεδόν ανακτορικού χαρακτήρος...»²³. Ακόμη και η ανάπτυξη θαλάσσιου εμπορίου του είναι αδιανόητη χωρίς την καθοδήγηση ενός ηγεμόνα, την ύπαρξη του οποίου θεωρεί δεδομένη: «this ruler -

or rulers, if they were more than one – developed trade with other islands or continental districts ...»²⁴. Είναι όντως περίεργο πως, νησιώτης ο ίδιος και μάλιστα από νησί με ναυτική παράδοση, την Κεφαλονιά, δεν αναγνωρίζει την ατομική πρωτοβουλία και τον τυχοδιωκτισμό, που διαχρονικά επέτρεψαν στους νησιώτες να δημιουργήσουν κινητό πλούτο και να διαμορφώσουν νοοτροπίες που οδήγησαν στη γένεση δημοκρατικών θεσμών²⁵.

Η κινητικότητα των νησιωτών, αρχικά μέσα στο Αιγαίο και στη συνέχεια πέρα από αυτό, και η επαφή τους με άλλους πολιτισμούς τους διεύρυνε το πνεύμα και τους βοηθούσε να διαμορφώσουν τη δική τους ξεχωριστή αντίληψη για τον κόσμο, χωρίς προκαταλήψεις και με σεβασμό στον άνθρωπο και τον πολιτισμό του, αδιακρίτως φυλής, χρώματος ή γλώσσας. Η Οδύσσεια, που είναι κατ' εξοχήν έπος του νησιωτικού Αιγαίου, στο πρόσωπο του Οδυσσέα υμνεί τον πολυταξιδεμένο νησιώτη που πολλών ανθρώπων ίδεν άστερα και νόον έγνω²⁶, τον κοσμοπολίτη. Τον κοσμοπολιτισμό αυτό απηχεί το απόσπασμα που αποδίδεται στον επίσης πολυταξιδεμένο μεγάλο φιλόσοφο της Ιωνίας, τον Θαλή από την Μίλητο: Άνδρι σοφῶ πάσα γῆ βατή. Ψυχῆς γάρ αγαθῆς πατρὶς ό σύμπας κόσμος. Ο σεβασμός, με τον οποίο το άλλο τέκνο της Ιωνίας, ο πατέρας της Ιστορίας Ηρόδοτος, περιγράφει τους πολιτισμούς της εποχής του, δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένες είναι αυτές οι αντιλήψεις. Η ελεύθερη σκέψη που καλλιεργήθηκε με βάση αυτές τις αρχές προσέδωσε στον πολιτισμό του Αιγαίου τον ανθρωποκεντρικό του χαρακτήρα, όπως συμπυκνωμένος έχει καταγραφεί στο Πρωταγόρειο «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος». Και είναι στις ανθρωπιστικές αρχές αυτού του πολιτισμού που θεμελιώθηκε ο Ευρωπαϊκός και κατ' επέκταση ο δυτικός πολιτισμός²⁷. Δεν είναι τυχαίο που στο διεθνές ναυτικό δίκαιο περιλαμβάνονται διατάξεις από το ναυτικό δίκαιο της αρχαίας Ρόδου, οι οποίες, ως άγραφοι κανόνες ναυτικής συμπεριφοράς, ρύθμιζαν επί χιλιάδες χρόνια τις συναλλαγές των νησιωτών²⁸.

Χειροπιαστή απόδειξη αυτής της αέναης εξέλιξης του νησιωτικού κόσμου αποτελεί η Θήρα χάρη στις ανασκαφές

1 Ακρωτήρι. Το γεωλογικό ανάγλυφο της χερσονήσου, όπου αναπτύχθηκε η προϊστορική πόλη. Από τα τετραγωνίδια που δηλώνουν τις θέσεις των κίωνων του βιοκλιματικού στεγάστρου, τα συμπαγή αντιστοιχούν σε υπόγειους λαξευτούς θαλάμους.

του Μαρινάτου στο Ακρωτήρι. Η ανασκαφή σε μεγάλα βάθη για τη θεμελίωση των κίωνων του βιοκλιματικού στεγάστρου μας έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε μία τρισχι-

2 Χάρτης της περιοχής του Ακρωτηρίου με δήλωση της ακτογραμμής πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου.

λιετή ιστορία όχι μόνο της Θήρας αλλά του Αιγαίου γενικότερα. Χάρη στις έρευνες αυτές κατέστη δυνατή η ανάπλαση του γεωλογικού αναγλύφου της περιοχής, επάνω στο οποίο αναπτύχθηκε η προϊστορική πόλη [1]²⁹, και ο προσδιορισμός της ακτογραμμής πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου [2]³⁰.

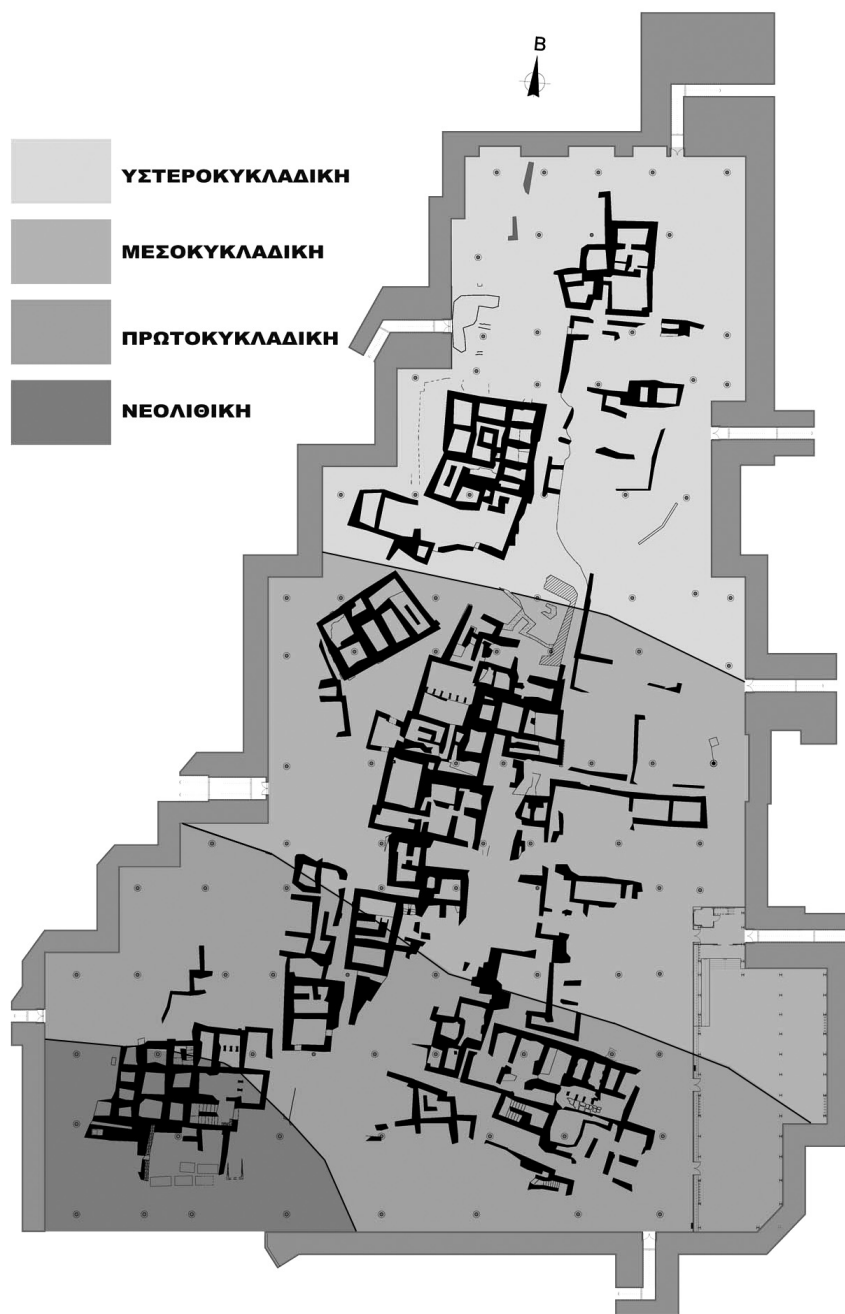
Η επιλογή της θέσης για την ίδρυση του οικισμού περί τα μέσα 5ης χιλιετίας π.Χ. ήταν απόλυτα σύμφωνη με τον κανόνα που εφαρμοζόταν επί χιλιετίες στο προϊστορικό Αιγαίο: στην άκρη μιας χαμηλής χερσονήσου με τους εκατέρωθεν ορμίσκους να παρέχουν ασφαλές καταφύγιο στα πλωτά μέσα της εποχής³¹. Συμμετέχοντας ενεργά στο γίνεσθαι του Κυκλαδικού πολιτισμού, το μικρό αυτό χωριό αναπτύχθηκε σταδιακά επάνω στη ράχη της χερσονήσου. Χάρη στη στρατηγικής σημασίας θέση του λειτούργησε ως πύλη

επικοινωνίας ανάμεσα στην Κρήτη και το υπόλοιπο Αιγαίο, ώστε ακόμη πριν από το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ. είχε εξελιχθεί σε κέντρο κατεργασίας μετάλλων και λιμάνι διακίνησης αγαθών [3]³².

Η Κρήτη, μεγάλο και εύφορο νησί, δεν διαθέτει ούτε σκληρά πετρώματα ούτε μεταλλεύματα³³, ενώ αντίθετα οι Κυκλάδες αυτά τα είχαν σε επάρκεια. Από την άλλη μεριά, η Μεγαλόνησος χάρη στην αγροτική παραγωγή της αποτελούσε «Γη της Επαγγελίας» για τους Κυκλαδίτες. Λόγω της γεωγραφικής τους θέσης οι Κυκλάδες βρίσκονται σε ζώνη ειδικών μετεωρολογικών συνθηκών, εξ αιτίας των οποίων συχνά βιώνουν πολυετείς περιόδους ανομβρίας³⁴. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους Κυκλάδες και Κρήτη βρέθηκαν, από τη Νεολιθική κιόλας περίοδο, σε σχέση αμοιβαίας εξάρτησης³⁵. Η πυκνότητα των κυκλαδικού χαρακτήρα εγκαταστάσεων κατά μήκος των βορείων ακτών της ανατολικής Κρήτης, που χρονολογούνται γύρω στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.³⁶, επιβεβαιώνει αυτήν την συνεχώς εντεινόμενη εξάρτηση.

Στις συναλλαγές μεταξύ Κρήτης και Κυκλάδων αναμφίβολα πρωταρχικό ρόλο διαδραμάτισε η Θήρα, λειτουργώντας ως πύλη επικοινωνίας της Μεγαλονήσου με το ευρύτερο Αιγαίο. Όπως δε δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, από τις αρχές τις 2ης χιλιετίας π.Χ. ο ρόλος αυτός αναβαθμίστηκε συμβάλλοντας στη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη του οικισμού στο Ακρωτήριο.

Στην Κρήτη, όπου το αγροτικό πλεόνασμα συνεχώς μεγάλωνε, αυξάνονταν και οι ανάγκες για μέταλλα, ενώ στις Κυκλάδες τα κοιτάσματα εξαντλούνταν και το Λαύριο φαίνεται πως δεν επαρκούσε για να ικανοποιήσει τη ζήτηση. Ίσως αυτός ήταν ο λόγος που ανάγκασε τους νησιώτες να αποτολμήσουν, για πρώτη φορά στην ιστορία τους, την έξοδο στη Μεσόγειο, στη βορειοανατολική εσχατιά της οποίας η Κύπρος αναδεικνυόταν σε ανεξάντλητη πηγή χαλκού³⁷. Και, όπως έχει υποστηριχτεί, στο μακρινό ταξίδι από τη μία Μεγαλόνησο στην άλλη η Ρόδος «is not only the first known port west of Cyprus but also the first port after an extended sea

3 Γενική κάτοψη του ανεσκαμμένου τμήματος του οικισμού με δήλωση των σταδίων ανάπτυξής του.

journey, the longest leg of the whole maritime route»³⁸. Με την ίδρυση όμως της Ιαλυσού στη Ρόδο³⁹ οι διακινητές του Κυπριακού χαλκού, πιθανώς Θηραίοι, εξασφάλισαν έναν ακόμη ενδιαμέσο σταθμό ανεφοδιασμού σ' αυτό το μακρύ ταξίδι ανάμεσα στις δύο μεγαλονήσους.

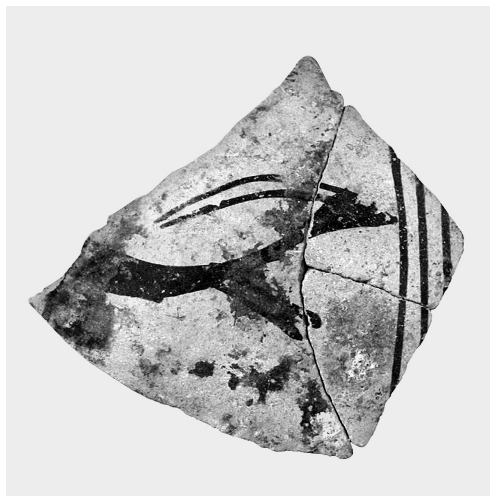
Πιστεύω ότι χάρη σ' αυτές τις συνθήκες ο Πρωτοκυκλαδικός οικισμός στο Ακρωτήρι είχε ραγδαία εξέλιξη. Η αύξηση του πληθυσμού επέβαλε την περαιτέρω επέκτασή του [3] με διώροφα ή τριώροφα κτήρια, λιθόστρωτους δρόμους και αποχετευτικό δίκτυο, υποδομές δηλαδή αστικού χαρακτήρα. Ως αστικό κέντρο πλέον και κοσμοπολίτικο λιμάνι, η πόλη του Ακρωτηρίου μπήκε στην πρωτοπορία των πολιτισμικών εξελίξεων. Αναδείχθηκαν νέες κοινωνικές ομάδες και καλλιεργήθηκαν νέες αντιλήψεις και συμπεριφορές, οι οποίες αντανακλώνται στις καλλιτεχνικές εκφάνσεις του Μεσοκυκλαδικού Ακρωτηρίου.

Η κυρίαρχη κατά την Πρωτοκυκλαδική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.) στατική γλυπτική εγκαταλείφθηκε και τη θέση της πήρε η αγγειογραφία. Στην αναδυόμενη αστική κοινωνία του Ακρωτηρίου η καλής ποιότητας κεραμική με πρωτότυπη διακόσμηση έγινε μέσον κοινωνικής προβολής. Από την άλλη μεριά, η τυποποίηση και η μαζική παραγωγή αγγείων τα κατέστησε προσιτά σε όλα τα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού, όπως φαίνεται από την κατανομή τους στα σπίτια. Ταυτόχρονα, η μεγάλη ζήτηση και οι αισθητικές απαιτήσεις του κοινού προκάλεσαν την άμιλλα ανάμεσα σε αγγειοπλάστες και αγγειογράφους, ώστε κεραμικές δημιουργίες να αναδεικνύονται συχνά σε έργα τέχνης και μέσα μετάδοσης πληροφοριών και μηνυμάτων.

Η ζωγραφική, σε αντίθεση με την γλυπτική, παρείχε την ευχέρεια στον καλλιτέχνη να αποδώσει κίνηση καθιστώντας την τέχνη του πιο ομιλητική⁴⁰. Τις αυστηρά γεωμετρικές μορφές των πρώιμων σταδίων [4-5], τις διαδέχτηκαν άλλες με τάση για πιο φυσιοκρατική απόδοση [6-7], ενώ με την εισαγωγή του λεγόμενου δίχρωμου ρυθμού ο κόσμος της φύσης αποτέλεσε την ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης των αγγειογράφων.

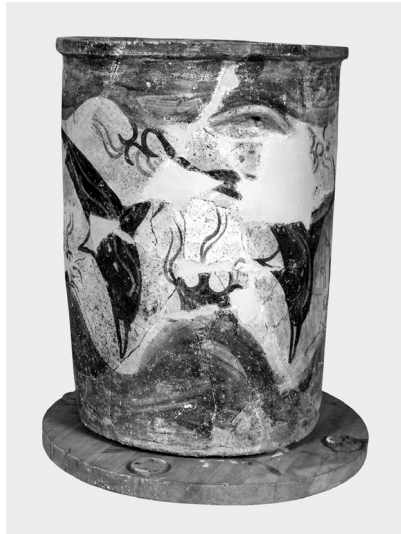
4 Πρώμος μεσοκυκλαδικός πίθος με κρουνό και γεωμετρική απεικόνιση δέντρου (κλήματος;). **5** Τμήμα πρώμιου μεσοκυκλαδικού πίθου με γεωμετρική διακόσμηση από γραμμικά σχέδια και παράσταση ψαριών (αριστερά) και ανθρώπινων μορφών (δεξιά).

6 Τμήμα μεσοκυκλαδικής μαστοπρόχου με φυτικό διάκοσμο (κρίνα;). **7** Όστρακο μεσοκυκλαδικής πρόχου με παράσταση αιγάγρου σε υπάμενο καλπασμό.

8 Μεσοκυκλαδική πτηνόμορφη πρόχους του δίχρωμου ρυθμού με φυτικό διάκοσμο (κλαδί μυρτιάς); **9** Μεσοκυκλαδική πτηνόμορφη πρόχους του δίχρωμου ρυθμού διακοσμημένη με ιπτάμενα πτηνά.

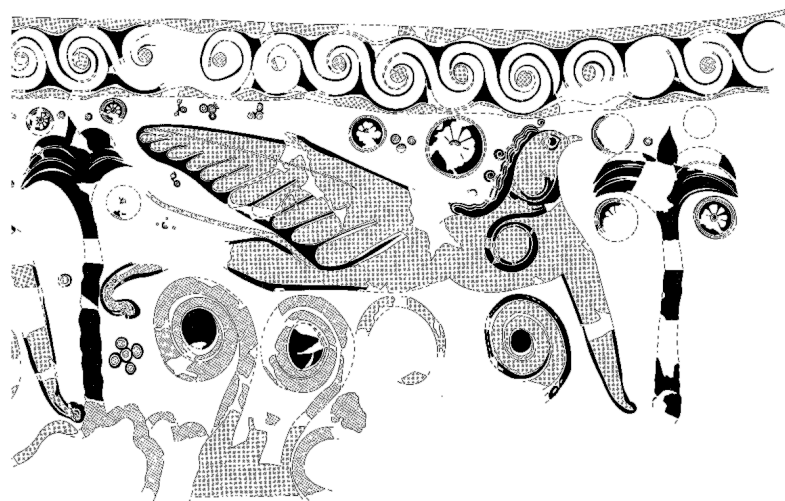

10 Το ήμισυ διπλής μεσοκυκλαδικής ηθμοτής πρόχους του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση αγάγρου. **11** Μεγάλος μεσοκυκλαδικός κυλινδρικός πίθος του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση δελφινίων.

Τα θηραϊκά αγγεία, με παραστάσεις φυτών [8] και ζώων πτερωτών [9], τετραπόδων [10] ή υδρόβιων [11], συνθέτουν ένα πολύ-

12 Μεσοκυκλαδική πτηνόμορφη πρόχους του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση ροδιού. **13** Μεγάλος μεσοκυκλαδικός κυλινδρικός πίθος του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση γρύπα ανάμεσα σε φοινικόδεντρα.

14 Σχεδιαστική απόδοση της παράστασης της εικ. 13.

τιμο λεύκωμα για την πανίδα και τη χλωρίδα του Αιγαίου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, ενώ θέματα, όπως το εξωτικό ρόδι [12] ή ο πτερωτός γρύπας [13-14], τεκμηριώνουν τις επαφές

15-16 Μεσοκυκλαδική πιτηνόμορφη πρόχους του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση δύο ανδρών σε σκηνή σπονδής (:).

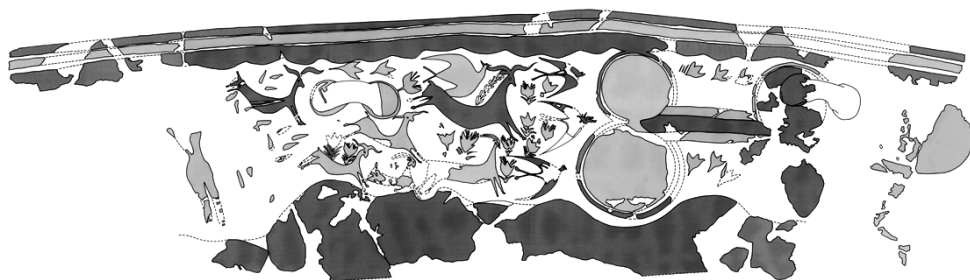

17 Σχεδιαστική απόδοση της σκηνής των οικ. 15-16.

των Θηραίων με τον κόσμο της Ανατολής⁴¹. Στην αγγειογραφία της φάσης αυτής η ανθρώπινη μορφή αναδεικνύεται εμπλεκόμενη σε σκηνές αφηγηματικού χαρακτήρα [15-17]⁴².

18 Μεγάλος μεσοκυκλαδικός ωσειδής πίθος του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση τοπίου όπου δεσπόζει ταύρος πλαισιωμένος από αιγοειδή.
19 Η άλλη όψη του πίθου της εικ. 18. Παριστάνει δελφίνια και θαλασσοπούλια.
20 Μεσοκυκλαδική ασάμινθος του δίχρωμου ρυθμού με παράσταση τοπίου όπου η εμφάνιση ανδρικής μορφής (αριστερά) πιθανώς τρομάζει τα ζώα που τρέπονται εις φυγήν.

21 Σχεδιαστική απόδοση της σκηνής της εικ. 20.

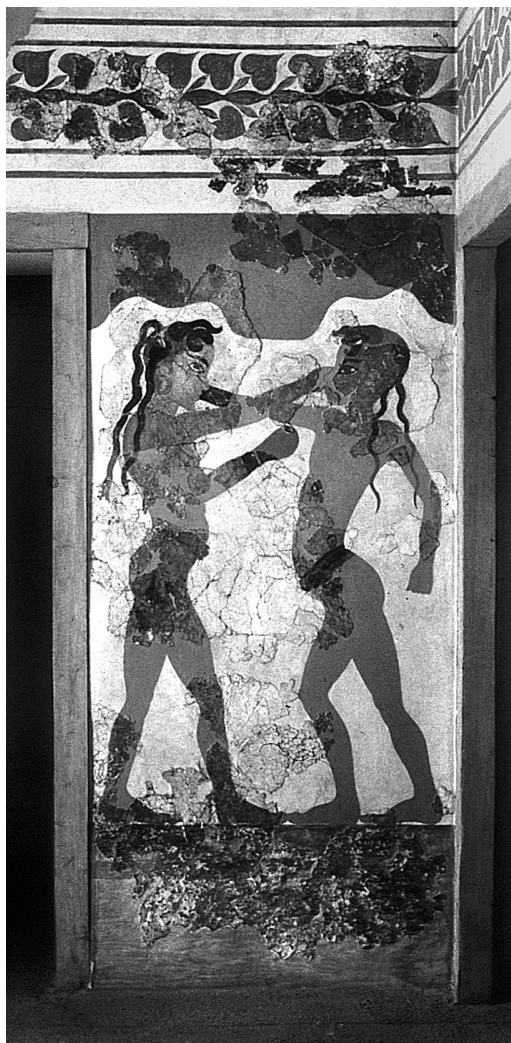
Προς το τέλος της ΜΚ περιόδου η αφηγηματική αγγειογραφία έγινε ακόμη πιο παραστατική. Ο ωσειδής πίθος, με παράσταση αιγαιακού τοπίου στη μία όψη του [18], και θαλασσογραφία στην άλλη [19], αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα⁴³. Αποκορύφωμα της αφηγηματικής αγγειογραφίας αποτελεί η ασάμινθος, στη μία όψη της οποίας εικονίζονται ζώα να τρέπονται εις φυγήν δεξιά πιθανώς τρομαγμένα από την εμφάνιση μιας ανδρικής μορφής (κυνηγού;) στο αριστερό άκρο της σύνθεσης [20-21]⁴⁴. Ανεξάρτητα από τα μηνύματα

που εξέπεμπαν και τον συμβολισμό που μπορεί να είχαν για τους Θηραίους της Μέσης Εποχής του Χαλκού αυτές οι ζωγραφικές συνθέσεις, ως έργα τέχνης αναμφισβήτητα μπορούν να θεωρηθούν ως προάγγελοι της μεγάλης ζωγραφικής⁴⁵.

Κοινωνία υψηλού πολιτισμικού επιπέδου και μεγάλη ευμάρεια αποκαλύπτει η εικόνα της πόλης του Ακρωτηρίου κατά την τελευταία φάση της [3]: ρυμοτομικό σχέδιο με λειτουργικό αποχετευτικό δίκτυο, πολυώροφα οικοδομήματα, ιδιωτικά σπίτια με χώρους υγιεινής απ' ευθείας συνδεδεμένους με τους υπονόμους της πόλης⁴⁶. Η εσωτερική διαρρύθμιση των διώροφων ή τριώροφων σπιτιών, με αποθήκες τροφίμων και εγκαταστάσεις για την επεξεργασία τους, και με επίπλωση καλλιτεχνικών απαιτήσεων [23], πέρα από την ευμάρεια και τις ανέσεις, αποκαλύπτουν και αστική νοοτροπία, άγνωστη μέχρι σήμερα στις κοινωνίες του Αιγαίου⁴⁷.

Η εισαγωγή της τοιχογραφίας στην τέχνη του Ακρωτηρίου καθόλου δεν εμπόδισε τους αγγειογράφους να διαπρέπουν δημιουργώντας πραγματικά έργα τέχνης εμπνεόμενοι πάντα από το φυσικό περιβάλλον, κυρίως την πανίδα και τη χλωρίδα [24]. Εντυπωσιακή, ωστόσο, είναι η παντελής απουσία της ανθρώπινης μορφής από το θεματολόγιο των αγγειογράφων. Έχω την εντύπωση πως η μεγάλη αυτή αλλαγή απηχεί μία ριζοσπαστική αλλαγή στην ιδεολογία της Θηραϊκής κοινωνίας: με την εισαγωγή της τοιχογραφίας η ανθρώπινη μορφή κατέλαβε δεσπίζουσα θέση στα θέματα που διακοσμούσαν το εσωτερικό των οικοδομημάτων, διαδηλώνοντας ακόμη πιο έντονα την ανθρωποκεντρική ιδεολογία και σκέψη που διαπνέουν τον πολιτισμό του Αιγαίου. Μνημειώδης πλέον και αποστασιοποιημένη ψηλά στον τοίχο, η εικόνα του ανθρώπου δεν κινδυνεύει να ποδοπατηθεί, όπως συχνά θα συνέβαινε, όντας σε όστρακα σπασμένων αγγείων.

Παριστάνοντας συνήθως νεαρά μέλη της θηραϊκής κοινωνίας – αγόρια και κορίτσια [22] – ή σκηνές από καθημερινές ασχολίες [25-26], συνήθως οι συνθέσεις αυτές μπορούσαν να είναι ορατές, μέσω μεγάλων παραθύρων, από τους περαστικούς, προβάλλοντας έτσι το κύρος και την κοινωνική θέση των ενοίκων⁴⁸.

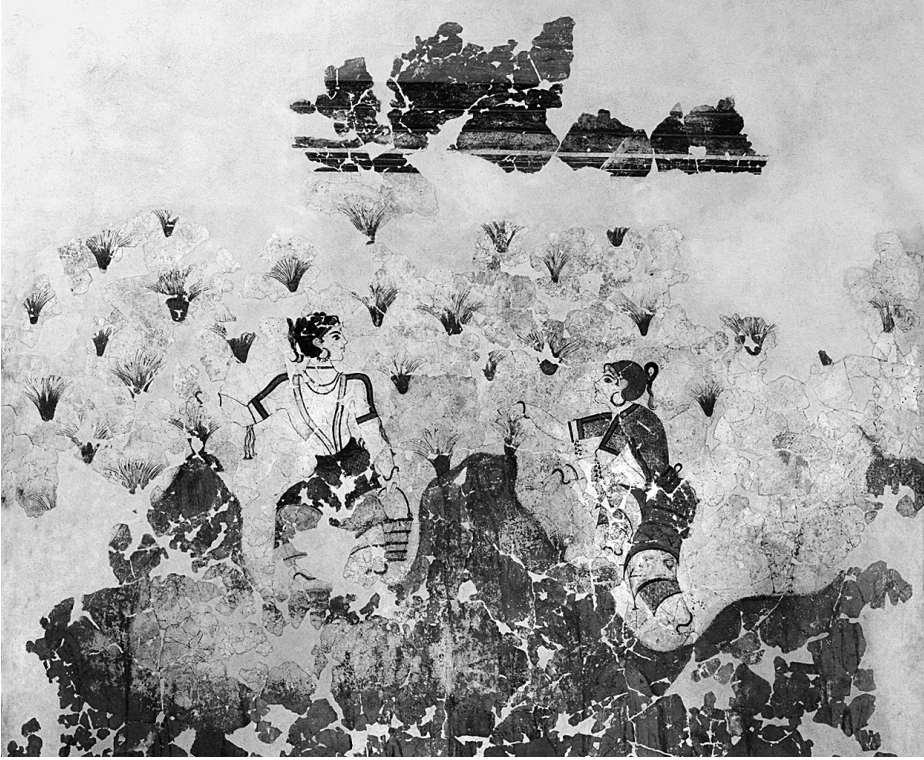

23 Γύψινο εκμαγείο μικρού ξυλό-
γλυπτου τραπεζιού από την υστε-
ροκυκλαδική πόλη.

22 Τοιχογραφία των πυγμαχούν-
των αγοριών από το Κτήριο Β.

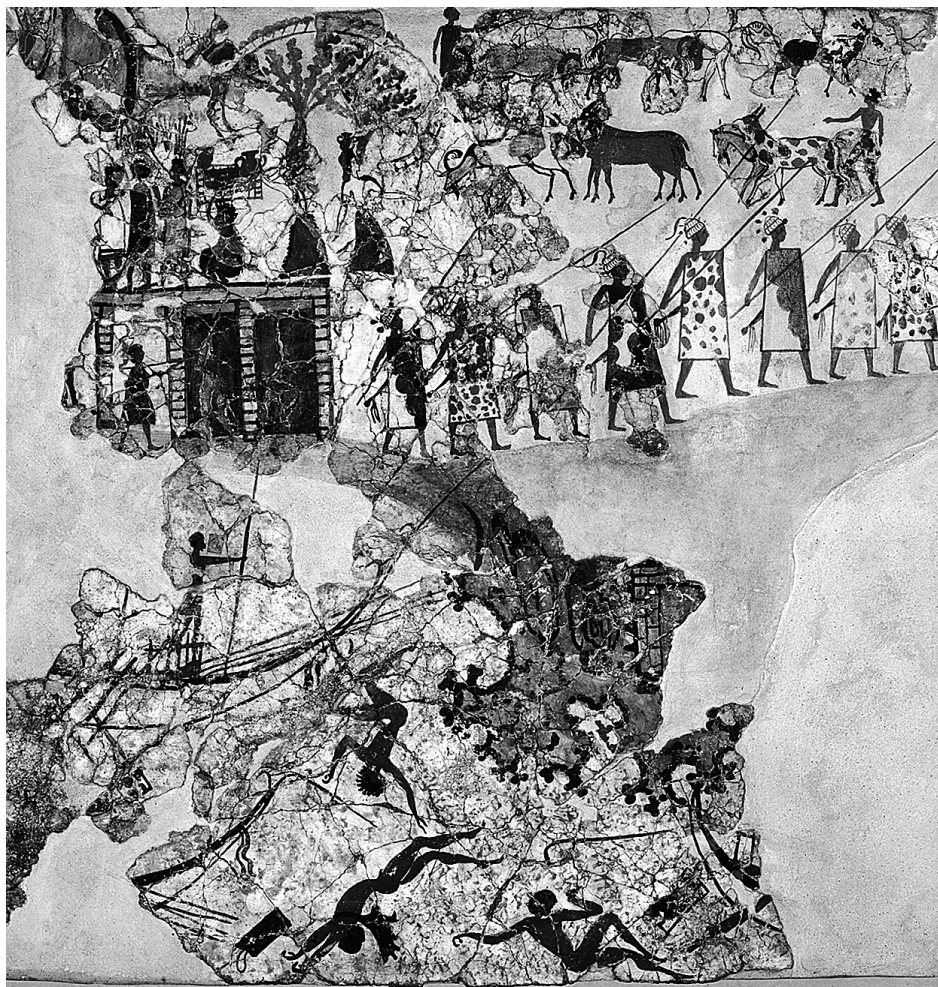

24 Υστεροκυκλαδική κύμβα με παράσταση αιγοειδών σε τοπίο με κρίκους.

25 Τοιχογραφία με σκηνή συλλογής κρόκου από την Ξεστή 3.

Έκρινα σκόπιμη την επισήμανση των παραγόντων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των δύο πολιτισμών, όπως τους αποκαλύπτει η αρχαιολογική σκαπάνη στην Κρήτη και τη Θήρα αντίστοιχα, προκειμένου να αναδείξω τη σχέση μεταξύ των δύο αυτών κόσμων. Οι Κρήτες παραγωγοί, καλλιεργώντας την εύφορη γη τους, δημιούργησαν πλεονάσματα που τους εξασφάλισαν όχι μόνο άνετη ζωή αλλά και πολιτική και οικονομική αυτονομία. Οι Θηραίοι, από την άλλη μεριά, εξασφάλισαν τα ίδια αγαθά με το θαλάσσιο εμπόριο και την παροχή ναυτιλιακών υπηρεσιών. Έτσι, ασχέτως του διαφορετικού πολιτισμικού τους χαρακτήρα, οι δύο κοινωνίες συνεργάζονταν καλύπτοντας η μια κοινωνία τις ανάγκες της άλλης.

26 Τοιχογραφία με σκηνές: ποιμενική (επάνω), γυναικών που μεταφέρουν νερό από την κρήνη και άγημα πολεμιστών (μέση), ναυαγίου (κάτω). Από τη μικρογραφική ζωφόρο της δυτικής οικίας.

Η νησιωτική νοοτροπία των Θηραίων και το είδος της οικονομίας τους ευνόησε την διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης που υπαινίχτηκα στην αρχή. Από την άλλη μεριά, όπως συνέβη σε ολόκληρο τον νησιωτικό κόσμο, η αδυναμία δημιουργίας αγροτικού πλεονάσματος απέτρεψε τη συγκέντρωση της εξουσίας και την ανάδειξη μιας προσωπικότητας σε θέση

ηγεμόνα⁴⁹. Αυτά τα χαρακτηριστικά διέγνωσε στην πόλη του Ακρωτηρίου ο Αυστριακός ιστορικός και φίλος του Μαρινάτου Fritz Schachermeyr και δεν δίστασε να την χαρακτηρίσει ως την «Πρώτη Ναυτική Δημοκρατία» (First Maritime Republic)⁵⁰.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Betancourt, P.P., 2006 *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and its Territory*, *Hesperia* Suppl. 36.
- Γαλανάκη, Κ., 2006 Πρωτομινωικό ταφικό σύνολο στην πρώην Αμερικανική Βάση Γουρνών Πεδιάδος, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* Α2 (Ηράκλειο) 227-241.
- Δαβάρας, Κ. & Betancourt, P. P., 2004 *The Hagia Photia Cemetery I: The Tomb Groups and Architecture* (Philadelphia) INSTAP Academic Press.
- Δαβάρας, Κ. & Betancourt, P. P., 2012 *The Hagia Photia Cemetery II: The Pottery* (Philadelphia) INSTAP Academic Press.
- Δημοπούλου, Ν. 1997 Workshops and Craftsmen in the Harbour Town of Knossos at Poros-Katsambas, στο *Aegaeum* 16, *Τέχνη*, 433-8.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν., Wilson, D.E. & Day, P.M. 2007 The Earlier Prepalatial Settlement at Poros-Katsambas: Craft Production and Exchange at the Harbour Town of Knossos, στο P.M. Day & R.C.P. Doonan (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean* (Oxford) Oxbow Books, 84-97.
- Evans, A., 1928 *Palace of Minos II* (London) Macmillan.
- Evans, J. D., 1994 The Early Millennia: Continuity and Change in a Farming Settlement, στο D. Evely, H. Hughes-Brock & N. Momigliano (επιμ.), *Knossos, A Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood* (London, Oxford and Bloomington) 1-20.
- Ζώης, Α. 1987 The Function of A Minoan Palace: A Contribution to the Definition of the Main Problems of a Model for Future Research, στο Hägg & Marinatos (επιμ.), 43-6.
- Hägg, R. & Marinatos, N. (επιμ.), 1987 *The Function of Minoan Palaces: Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens 10-16 June 1984* (Stockholm).
- Καταπότης, Μ. & Μπασιάκος, Γ., 2007 Copper smelting at the Early Minoan Site of Chrysokamino on Crete, στο R.C.P. Doonan & P.M. Day (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean* (Oxford) Oxbow Books, 68-83.
- MacGillivray, J. A., 2002 Memories of a Minotaur, στο J. Driessen & R. Laffineur (επιμ.), *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces*, *Aegaeum* 23, 213-216.

- Μαρινάτος, Σ., 1939 The Volcanic Destruction of Minoan Crete, *Antiquity* 13, 425-39.
- Μαρινάτος, Σ., 1972α *Θησαυροί της Θήρας* (Αθήνα) Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μαρινάτος, Σ., 1972β *Life and Art in Prehistoric Thera, Albert Reckitt Archaeological Lecture, British Academy 1971* (London).
- Μαρινάτος, Σ., 1972γ Some Features of «Minoan» Thera, *AAA* V, 445-50.
- Μαρινάτου, Ν., 2014 *Ακρωτήρι, Σαντορίνη: η βιογραφία μιας χαμένης πολιτείας* (Αθήνα) Μίλητος.
- Μαρίνος, Γ. Π. & Μπενίση Δ. Μ., 2003 Ο χαρακτήρας των γεωλογικών συνθηκών του χώρου, *Ύλη και Κτίριο*, τεύχος 63, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος, 62-3.
- Μαριολόπουλος, Η., 1960 *Κλιματολογία των διαφόρων περιοχών της Ελλάδος* (Αθήνα).
- Μαρκέτου, Τ., 2006 Rhodes, στο Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Archaeology: Aegean Islands* (Αθήνα) Μέλισσα, 360-70.
- Μαρκέτου, Τ., 2010 Rhodes, στο Ε. Η. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Oxford) Oxford University Press, 775-93.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Γ., 1985 Μια ένδοξη σελίδα της Νομικής Ιστορίας της Ρόδου, *Νομικό Βήμα* 33, 209-14.
- Νικολακοπούλου, Ειρ., 2010 Middle Cycladic iconography: a social context for A new chapter in Aegean Art, στο Ο. Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in honour of Peter Warren*, British School at Athens Studies 18 (London) 213-222.
- Ντούμας, Χ., 1988 Το προϊστορικό Αιγαίο κοιτίδα δημοκρατικών θεσμών, *Πατριάς* 13, 24-29.
- Ντούμας, Χ., 1990 Το προϊστορικό Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της δυτικής σκέψης, *Παρνασσός* ΛΒ', 1-7.
- Ντούμας, Χ., 1999 A pictorial pithos from Akrotiri, Thera, στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν* (Αθήνα) Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 54-73.
- Ντούμας, Χ., 2000 The Excavations Policy of the Archaeological Society at Athens, στο S. Hadjisavvas & V. Karageorghis (επιμ.), *The Problem of Unpublished Excavations: Proceedings of a Conference organized by the Department of Antiquities and the Anastasios Leventis Foundation, Nicosia 25th-26th November, 1999* (Nicosia) 33-37.
- Ντούμας, Χ., 2004α Ο Πρώιμος εξαστισμός στα νησιά του Αιγαίου, στο Α.-Φ. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελληνικής Πόλης* (Αθήνα) Ερμής, 83-101.
- Ντούμας, Χ., 2004β Προϊστορικό Αιγαίο: Διακίνηση και Εμπορία Αγαθών στο Σ. Αοδραχάς, Α. Τζαμτζής και Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ελλάδα της Θάλασσας* (Αθήνα) Μέλισσα, 227-30.
- Ντούμας, Χ., 2005 La répartition topographique des fresques dans les bâtiments d'Akrotiri à Théra, στο I. Bradfer-Burdet, B. Detournay and R. Laffineur (επιμ.), *Κρησ Τεχνίτης, Aegaeum* 26, 73-81.
- Ντούμας, Χ., 2008α The Aegean Islands and their Role in the Develop-

- ment of Civilization, στο H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*. (Ankara) Ankara University, 131-7.
- Ντούμας, Χ., 2008β Νόμος Ροδίων Ναυτικός: The Contribution of the Aegean Islands to International Maritime Affairs, στο C. Papageorgiadou-Banis and A. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean* (Αθήνα) Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 77-88.
- Ντούμας, Χ., 2010 Crete and the Cyclades in the Early Bronze Age: a view from the North, στο O. Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in honour of Peter Warren*, British School at Athens Studies 18 (London) 101-5.
- Ντούμας, Χ., 2012 Γαία περίρρυτος: Some Thoughts on “Neo-Minoan” Mythology, στο E. Mantzourani & P.P. Betancourt (επιμ.), *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*, Philadelphia (Pennsylvania) INSTAP Acad. Press, 25-34.
- Ντούμας, Χ., 2013 Akrotiri, Thera: Reflections from the East, στο J. Aruz, B. Graff and Y. Rakic (επιμ.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium BC*. (New York) The Metropolitan Museum of Art, 180-187.
- Ντούμας, Χ., 2014 *Από την Ανάγκη στην Απόλαυση: Οι διατροφικές συνήθειες στο Ακρωτήριο της Εποχής του Χαλκού (3200-1600 π.Χ.)*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας (Αθήνα).
- Ντούμας, Χ. 2014α Le paysage côtier de la région d’Akrotiri, Théra, avant l’éruption volcanique du Bronze Récent, *Aegaeum* 37: Physis.
- Ντούμας, Χ. (υπό εκτύπωση) β Akrotiri, Thera (Santorini): The first settlement and its development into a cosmopolitan harbour town, στο M. Marthari (επιμ.), (Αθήνα) Κυκλαδικό Σεμινάριο, 87-115.
- Ντούμας, Χ., (υπό εκτύπωση) γ Akrotiri, Thera: The Gateway between Crete and the Cyclades, στο D. Panagiotopoulos (επιμ.), *Thera and Minoan Crete: New Insights into two ‘cultures of disaster’* (Heidelberg Symposium) *AEGIS*, University of Louvain.
- Παλυβού, Κ., 2005 *Akrotiri, Thera: An Architecture of Affluence 3,500 Years Old* (Philadelphia) INSTAP Academic Press.
- Παπαγιαννοπούλου, Α. 2008α From Pots to Pictures: Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera, στο Brodie N., Doole J., Gavalas G. and Renfrew C. (επιμ.), *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades 25-28 March 2004* (Cambridge) McDonald Institute for Archaeological Research, 433-49.
- Παπαγιαννοπούλου, Α. 2008β Μεσοκυκλαδική εικονιστική παράδοση ως πρόδρομος των τοιχογραφιών, στο Χ. Ντούμας (επιμ.), *Ακρωτήριο Θήρας, 30 χρόνια έρευνας: 1967-1997* (Αθήνα) Αρχαιολογική Εταιρεία, 239-60.
- Παπαδάτος Γ. & Tomkins P., 2013 Trading, the Longboat, and Cultural Interaction in the Aegean during the Late Fourth Millennium B.C.E: The View from Kephala Petras, East Crete, *AJA* 117, 353-81.
- Pendelbury, J. D. S., 1955 *Palace of Minos* (London) Max Parrish.

- Portugali, Y. & Knapp, A.B., 1985 Cyprus and the Aegean: A Spatial Analysis of the Interaction in the Seventeenth to Fourteenth Centuries B.C., in A.B. Knapp and T. Stech (επιμ.), *Prehistoric Production and Exchange* (Los Angeles) 44-78.
- Renaudin, L., 1922 Vases préhelléniques de Théra à l'École Française d'Athènes, *BCH* 46, 113-59.
- Shaw, J. W., 1990 Bronze Age Aegean Harboursides, στο D. A. Hardy, C. G. Doumas, J. A. Sakellarakis & P.M. Warren (επιμ.), *Thera and the Aegean World III. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, vol. 1, *Archaeology* (London) 420-36.
- Schachermeyr, F., 1978 Akrotiri –first maritime republic?, στο C. Doumas (επιμ.), *Thera and the Aegean World I, Proceedings of the Second International Scientific Congress* (London) 423-8.
- Treuil, R. 1996 L'École Française d'Athènes et la préhistoire du monde égéen, *BCH* 120, 407-39.
- Τζαχίλη, Ι., 2006 *Οι Αρχές της Αιγαϊακής Προϊστορίας* (Αθήνα) «Η Καθημερινή».
- Warren, P. 2002 Political structure in Neopalatial Crete, στο J. Driessen & R. Laffineur (επιμ.), *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces, Aegaeum* 23, 201-5.
- Warren, P., 2008 The Rise of Civilization, στο M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis & N. Dimopoulou-Rethemiotaki (επιμ.), *From the Land of the Labyrinth: Minoan Crete 3000-1100 B.C.* (New York) Alexandrer S. Onassis Foundation, 19-24.

1. Συχνά τις σωστικές ανασκαφές διενεργούν ανώνυμοι έκτακτοι ημερομίσθιοι αρχαιολόγοι υπό την εποπτεία της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων. Ωστόσο, σπάνια επιτρέπεται σ' αυτούς όχι μόνο η μελέτη των μνημείων που οι ίδιοι έφεραν στο φως ή και να δουν ακόμη τα ευρήματά τους μετά από τον καθαρισμό και τη συντήρησή τους. Δικαίωμα για τη μελέτη και δημοσίευση αυτών των ανασκαφών έχει ο επώνυμος μόνιμος αρχαιολόγος, έστω και αν τυχαίνει να μην έχει καν επισκεφθεί το σκάμμα! Και επειδή ο αρχαιολόγος αυτός, όσο μακρόβιος και αν είναι, δεν θα προλάβει να δαμάσει τον τεράστιον όγκο ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές, αυτές παραμένουν εσαεί άγνωστες και απρόσιτες στην υπόλοιπη επιστημονική οικογένεια.

2. Ντούμας 2000β, 33.

3. *Ιλ.* Ν 450.

4. *Οδυσ.* τ 178-9.

5. Ηροδ. Α, 171.

6. Θουκ. Ι, 4.

7. Ηροδ. Γ, 122.

8. Ζώης 1987.

9. MacGillivray 2002, 213. Warren 2002, 204.

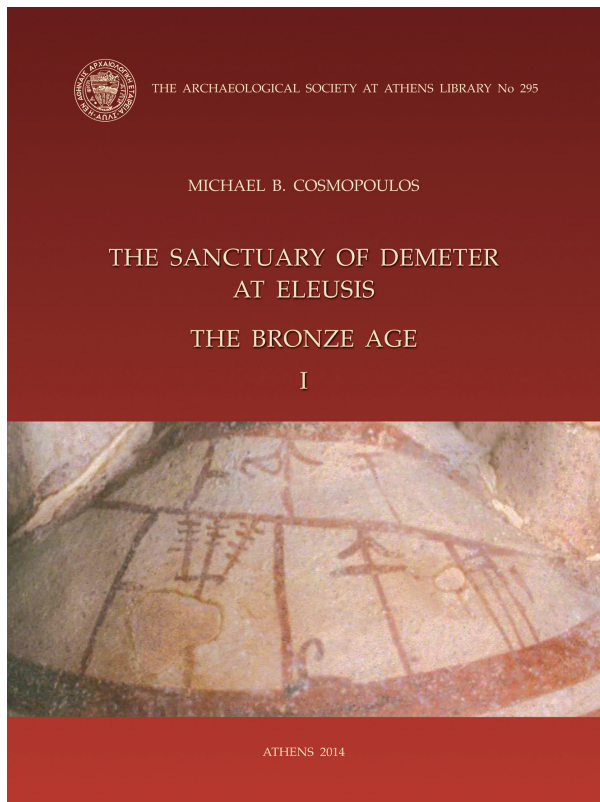
10. Evans PoM II, 581. Pendlebury 1955, 44.
11. Βλ. Ντούμας 2012.
12. Μαρινάτου 2014, 33-5.
13. Μαρινάτος 1939, 427.
14. Μαρινάτος 1972β, 12.
15. Μαρινάτος 1972α, 17-21.
16. Treuil 1996, 409.
17. Τζαχίλη 2006, 94.
18. Τζαχίλη 2006, 210 υποσημ. 311.
19. Renaudin 1922, 137, 140.
20. Μαρινάτος 1972α, 29, 34. Βλ. επίσης Μαρινάτος 1972β, 17-18.
21. Μαρινάτος 1972β, 19.
22. 'Some Features of «Minoan» Thera': Μαρινάτος 1972γ, 445-9.
23. Μαρινάτος 1972α, 25.
24. Μαρινάτος 1972γ, 445.
25. Ντούμας 1988. Ντούμας 2004α.
26. Οδυσ. α, 3.
27. Ντούμας 1990. Ντούμας 2008α. Ντούμας 2004β.
28. Μιχαηλίδης-Νουάρος 1985. Ντούμας 2008β.
29. Μαρίνος και Μπενίση 2003.
30. Ντούμας, 2014α.
31. Shaw 1990.
32. Ντούμας, υπό εκτύπωση β. Ντούμας, υπό εκτύπωση γ.
33. Ντούμας υπό εκτύπωση β. Warren 2008, 18.
34. Μαριολόπουλος 1960, 45-51. Πρβ. Ηροδ. IV, 151.
35. Ντούμας 2010. Ντούμας υπό εκτύπωση β.
36. Betancourt 2006, 179-89. Γαλανάκη 2006, 227-31. Δαβάρας & Betancourt 2004, 239-41. Δαβάρας & Betancourt 2012, 108-110. Δημοπούλου 1997. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη κ.ά. 2007, 88-93. Καταπότης & Μπασιάκος 2007. Παπαδάτος & Tompkins 2013, 370-4. Warren 2008, 20-2.
37. Portugalí & Knapp 1985, 64.
38. Αύτ. 52.
39. Μαρκέτου 2006, 360-2. Μαρκέτου 2010, 775-9.
40. Νικολακοπούλου 2010.
41. Ντούμας 2013. Παπαγιαννοπούλου 2008α, 436-40.
42. Παπαγιαννοπούλου 2008α.
43. Ντούμας 1999.
44. Παπαγιαννοπούλου 2008α, 433-6.
45. Παπαγιαννοπούλου 2008β.
46. Παλυβού 2005.
47. Ντούμας 2014.
48. Ντούμας 2005.
49. Ντούμας 1988.
50. Schachermeyr 1978.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

MICHAEL B. COSMOPOULOS

**THE SANCTUARY OF DEMETER
AT ELEUSIS
THE BRONZE AGE**

Τόμος I-II.

Τόμος I: Σελίδες 504

Τόμος II: Σελίδες 301 + 135 Πίνακες

Σχήμα 21×28 εκ.

Διατίθεται στην Αρχαιολογική Έταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Άθίνα 106 72,
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996 • bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr
Άποστέλλεται επίσης επί άντικαταβολή, κατόπιν παραγγελίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

1828-1832

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Πρόλογος, Είσαγωγή. Ἀκολουθοῦν 40 κεφάλαια στὰ ὁποῖα ἐκτίθεται κατὰ χρονολογικὴ τάξη ἡ ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ Καποδίστρια, ὅπως σχηματίζεται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ ἄλλα κείμενα. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἔκδοση τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα ἐξετάζεται ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀρχαιότητες κατὰ τὴν Ἐπανάσταση ἢ ὁποῖα συνεχίζεται μὲ τὴν διήγηση τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων τῆς καποδιστριακῆς περιόδου: Ἡ γέννηση, ἡ συγκρότηση καὶ τὸ σβῆσιμο τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὸν φόνο τοῦ Κυβερνήτη καὶ τὴν ἀποχώρησι ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη ὡς καὶ ἡ διοίκησι τοῦ Μουσείου Αἰγίνης ἀπὸ τὸν Ἄθαν. Ἰατρίδη ἕως τὴν διάλυσι τοῦ Μουσείου.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ. ΚΕΙΜΕΝΑ. Ἀπὸ τὸν Ρήγα ἕως τὸν Καποδίστρια ἀρ. 1-78. **1828:** ἀρ. 79-114. **1829:** ἀρ. 115-132. Ἡ *Expédition Scientifique de Morée* ἀρ. 133-183. **1829:** ἀρ. 184-284. **1830:** ἀρ. 285-464.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ. ΚΕΙΜΕΝΑ. **1831:** ἀρ. 465-612. **1831:** ἀρ. 613-629. **1832:** ἀρ. 630-644. **1832:** ἀρ. 645-662. **1832:** ἀρ. 663-694. **1833:** ἀρ. 695-705. **1834-1866:** ἀρ. 706-734. Ἡ ἀνέκδοτη διατριβὴ τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη, *Πρὸς τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῖν Ἀνδρέας ὁ Μουστοξύδης.*